Sorrentói karácsony

MARIETTA SAGINYAN

Sorrentói karácsony

FORDÍTOTTA

SZABÓ MÁRIA

MARIETTA SAGINYAN

Sorrentói karácsony

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

1970

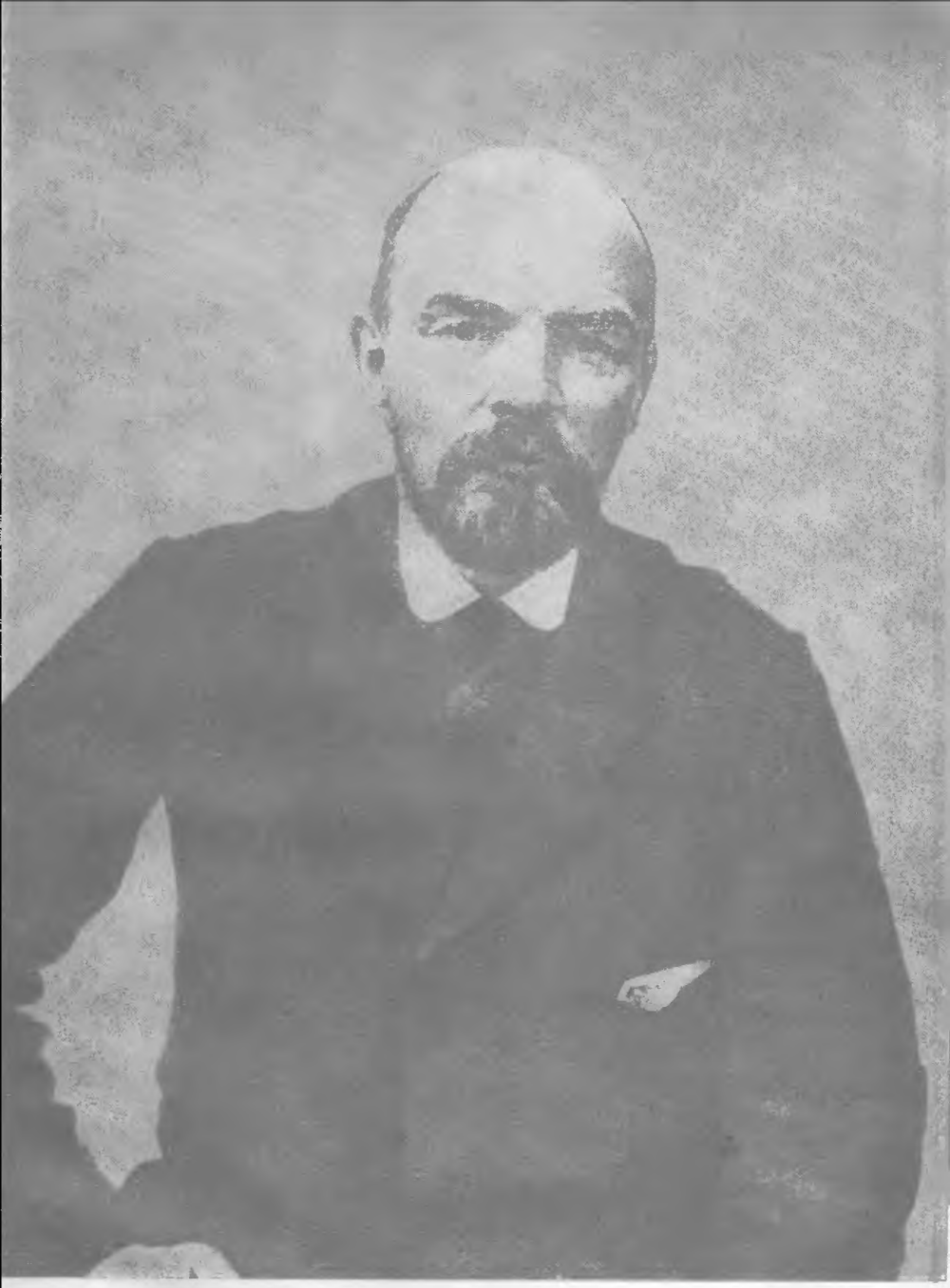

V. I. Lenin 1914-ben

A KOMMUNISTA NEVELÉSE

I

Egy kommunistának, bármivel foglalkozzék, bármi legyen is a munkája, mindenekelőtt az emberekkel van dolga, az embereket kell ismernie és megértenie, és mint mondani szokás, „tudnia kell közel kerülni" hozzájuk. Ez pedig korántsem olyan könnyű, mint ahogy gondolják; a természet ezzel a képességgel éppolyan fukarul bánik, mint a tehetséggel vagy a lángésszel. Sajnos, minálunk nem szokás erről a képességről amúgy igazán, szívből elbeszélgetni az új párttagokkal, amikor átnyújtják nekik a párttagsági könyvet. Többnyire csak azt kérdezik meg tőlük, mi vezette el őket a párthoz, míg az adott „útravaló" többé-kevésbé azonos és sok esetben nagyon formális. Holott annak, aki első ízben veszi kezébe azt a könyvecskét, amely az emberiség leghaladóbb részéhez való tartozását jelképezi, föltétlenül el kellene gondolkodnia azon, hogy mostantól kezdve milyen új helyzetet foglal el a társadalomban, milyen új tulajdonságokkal gazdagodott számára az „emberség" általános fogalma, milyen új feladatok várnak rá saját jellemének fejlesztésében, és mit kell tennie önmaga nevelésére, amit eddig egyszerűen erkölcsi kötelességének tartott.

Én 1941 őszén léptem be a pártba, azokban a napokban, amikor hadseregünk megkezdte a visszavonulást. Emlékszem, milyen különös és aggasztó, mégis emelkedett hangulatuk volt azoknak a napoknak. A háború egyszerre tört rá az emberekre, mint amikor kigyullad a ház, s mintha mindenkinek egyszerre lemeztelenedett és átvilágítódott volna a lelke: azonnal

kitünt a jelleme, mint a csontváz a röntgenfelvételen, s a különbségek élesebbé és szembeszökőbbé váltak. Vezetőink igazán szűkében voltak az időnek, de azért nem feledkeztek meg az „útravalóról". Amikor átvettem tagjelölt-igazolványomat, néhány közhelyszerű mondatot hallottam a háborúról, a hazafiságról, a párttag kötelességéről. Ez utóbbit mintegy magától értetődőnek tartották, és nem részletezték konkrétan; a háborús körülmények között körülbelül azonos volt minden becsületes ember és hazafi kötelességével. De amikor a drága kincsemet a nyakamba akasztott vászonzacskóba rejtve, kiléptem az utcára, maga az élet nyomban konkretizálta ezt a feladatot, jobban mondva szemtől szembe állított újfajta kötelességemmel.

Azt, hogy mi fán terem az agitáció és hogyan kell agitálni, soha nem tanultam, jóllehet mindig nagy kedvvel és hévvel szálltam vitába az emberekkel, ha úgy éreztem, hogy valamit meg kell védenem vagy cáfolnom. Most pedig az első feladat, amellyel mint tagjelöltet megbíztak, az volt, hogy legyek agitátor, szólaljak föl az emberek előtt.

Moszkva úgy festett terepszínűre mázolt falaival, mint egy marál foltos háta, tele volt rakva homokzsákokkal, és az ablakokon fehéren virítottak az átlósan felragasztott papírcsíkok. Az eget komor szürkére festette a robbanások eloszló füstje. Az embereket minduntalan az óvóhelyekre kergették a felvijjogó szirénák. A hűvös hajnali szürkületben úgy himbálóztak a terek fölött elterpeszkedő ezüstszürke léggömbök, mint egy-egy jégtábla. Mindaz, ami mindennapinak számított, elvonult valahová, s minden olyan átmenetivé, elfolyóvá, elillanóvá vált, mint egy gigászi méretű táborozáson. S nekünk, az írók egy részének, azonnal be kellett avatkoznunk ebbe az ingatag, bizonytalan világba, meg kellett éreztetnünk az emberekkel, hogy a dolgok a saját lábukon állnak, a szovjethatalom megszokott formái továbbra is szilárdak, akár a gránit, és az ember

lelkiéletének is bele kell illeszkednie a megingathatatlan és tartós világ keretébe. Kineveztek bennünket agitátorokká.

Nagyon gyakran kellett beszélnem: hol a műegyetem félig üres előadótermeiben, hol a mozik vetítővászna előtt az előadásokat megelőzően, ha pedig közbeszóltak a szirénák, a metróállomások dugig megtelt márványfolyosóin és peronjain. Amikor aztán egy kis lélegzethez jutottam munkám – napilapokba, üzemi újságokba, az akkori Szovjet Tájékoztatási Iroda kiadványaiba írtam cikkeket – és az agitációs előadások között (erre pedig leginkább az éjszakai légiriadók alatt kerülhetett sor), szomjasan vetettem rá magam az éppen a kezem ügyébe kerülő könyvekre. Legtöbbje a harmincas években jelent meg: a Komintern funkcionáriusainak, illetve Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkajának Leninről szóló visszaemlékezéseit olvastam. Rettenetesen szerettem volna megtudni és kiérezni ezekből a könyvekből, hogy miféle kommunista tulajdonságok tették Lenint a nemzetközi munkásmozgalom vezérévé, miért szerette őt annyira az emberiség, melyek voltak azok a jellemvonásai, amelyeket meg kell tanulni utánozni, és általában miben különbözik egy igazi kommunista a köznapi emberektől azon túl, hogy kommunista meggyőződése van.

A jellem titka egyúttal a magatartás titka, kulcsa annak a komplexumnak, amellyel egy másik ember hat ránk, bizalmat és tiszteletet ébreszt maga iránt, s azt a vágyat, hogy kövessük; ez pedig nem az értelemnek köszönheti létrejöttét, annál mélyebbről fakad, és valahogy azzal is kapcsolatos, amilyenné nekünk magunknak kell válnunk.

Ma már talán naivan hat, hogy ilyesféle gondolatok foglalkoztattak az éjszakai bombázások alatt. Azokban a napokban azonban, azt hiszem, nem én voltam az egyetlen új párttag, aki ilyesmikről elmélkedett. Az élet mintha kettéhasadt volna a szemünk előtt, és szerettük volna megérteni s teljes tudatunkkal fölfogni, milyen az a fele, amelyikbe most léptünk be. Az

óvóhellyé átalakított, alacsony mennyezetű pincében, amelynek falán mindössze egyetlen égő világított, az emberek inkább a homályos sarkokba húzódtak, fejük alá kispárnát gyűrtek, és igyekeztek szundikálni egy kicsit a riadó lefújásáig. De még ha közvetlenül a lámpa alá ült is az ember, az olyan gyér fényt adott, hogy ugyancsak megerőltető volt olvasni mellette. És mégis: amit akkor olvastam, piros ceruzámmal kereszteket rajzolva a legfontosabb mondatok mellé, egész életemre megjegyeztem.

Felhangzott a „légiveszély elmúlt" jelzés. Az emberek libasorban igyekeztek fölfelé, a csípős, reggeli levegőre, s ezekben a városban oly ritka csöndes percekben különösen mélyen, mintegy priméren bevéződött az agyamba mindaz, amit az éjszaka olvastam.

Elsősorban azt szerettem volna megtudni a könyvekből, hogyan beszélt Lenin a nyilvánosság előtt, miféle tanulságokat vonhat le magának az agitátor abból, hogyan tudott ő hatni, hogyan tudta meggyőzni az embereket. Holmi közhelyekkel nem sokra mentem volna, sem a szem- és fültanuk cikkeiben és könyveiben elszórt általános megállapításokkal; valami konkrétumba, valami magam fölfedezte sajátosságba kellett volna megkapaszkodnom. Ebben a tekintetben különösen hasznomra volt egy hitvány, sárgás papírra nyomtatott, kis formátumú könyvecske, amely külföldi kommunisták benyomásait gyűjtötte csokorba a II. Internacionálé felbomlásának és a III. Internacionálé első lépéseinek súlyos és bonyolult korszakából.

Olyan emberek, akiknek igen sok szociáldemokratát volt alkalmuk hallani, s köztük a szociáldemokráciának olyan klaszszikusait, mint a nagy tekintélyű August Bebel, most egyszerre megismerkedtek azzal a Leninnel, akiről addig csak hallomásból tudtak. Készenlétben tartották a régi, megszokott összehasonlítási mércét, ismerték az ékesszólás minden csínját-bínját,

ám amikor első ízben hallották beszélni Lenint, azonnal észre kellett venniük: itt valami egészen újjal állnak szemben.

Nagyon érdekes volt elolvasnom például, hogyan számol be Leninnek a szovjetek összoroszországi kongresszusán, a moszkvai Nagyszínházban mondott beszédéről a japán Szen Katajama, aki 1921 decemberében Mexikóból érkezett Szovjet-Oroszországba. Szen Katajama nem tudott oroszul, egy árva szót sem értett meg a beszédből, nem a fülével, hanem a szemével fogta föl, hogy mit mondott Lenin és azt is, hogyan hallgatták őt. Mindez szemlátomást annyira új és szokatlan volt számára, hogy jóllehet három órán át olyan szöveget hallgatott, amelyből az égvilágon semmit sem értett, egy pillanatig sem fáradt bele, és nem is únta hallgatni.

„Lenin elvtárs körülbelül három órán át beszélt – írja –, szinte végig ugyanabban a hangnemben, és a fáradtság legkisebb jele sem mutatkozott rajta; egyik érvet a másik után felsorakoztatva, következetesen haladt gondolatának kifejtése felé, és úgy vettem észre, az egész hallgatóság lélegzet-visszafojtva figyelte minden szavát. Lenin elvtárs került minden szónoki fogást és gesztikulálást, mégis volt benne valami lenyűgöző vonzerő. Amikor beszélni kezdett, síri csönd támadt, minden szem rászögeződött. Ő pedig pillantását végighordozta a hallgatóságon, mintha hipnotizálni akarta volna. Több embert figyeltem meg, de egyetlenegyet sem láttam, aki mozgolódott vagy akár csak elköhintette volna magát ez alatt a három hosszú óra alatt. Teljesen lekötötte hallgatóságát. A közönség úgy érezte, valósággal elröpült az idő. Lenin elvtárs a legnagyobb szónok, akit valaha is hallottam életemben."*

Ez még elég általánosan hangzik. De minthogy Szen Katajama számára Lenin mint szónok új jelenség, benyomásai szá-

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 139–140. old., Moszkva, 1934. (Az idézett címek az eredeti orosz forrásra utalnak.)

munkra is tartalmaznak valami váratlant. Lenin képe – festőink, rajzolóink, szobrászaink alkotásain, színészeink alakításában – úgy rögződött belénk, a szovjet nézők millióiba, amint széles gesztussal szónokol. Ez a gesztus, ez az előrelendülő karmozdulat hozzátartozik Lenin-képünkhöz. Szen Katajama szerint azonban „került minden... gesztikulálást", szinte mozdulatlanul állt hallgatósága előtt. Sőt mi több, a mozdulatlanságot egyhangú beszéd kísérte: három órán át majdnem teljes egyhangúsággal folytak szájából a szavak! Azután pedig az a szovjet fül számára oly furcsán és elfogadhatatlanul hangzó megállapítás, hogy „mintha hipnotizálni akarta volna" hallgatóságát. Csöppet sem hasonlít arra a portréra, amelyet szobrászaink és festőink hagytak ránk.

Próbáljunk meg mégis elgondolkodni azon, mi fogta meg Szen Katajamát Lenin szónoki művészetében. Saját bevallása szerint nem tudott oroszul, tehát az egész beszédből egy árva szót sem értett. Akkor honnan támadt benne mégis a bizonyosság, hogy „egyik érvet a másik után felsorakoztatva, következetesen haladt gondolatának kifejtése felé"? Világos, hogy ha nem is érthette a szavakat, ki kellett hallania, éreznie kellett azt a mélységes meggyőződést, amely Lenin beszédét áthatotta. Ez a meggyőződés egy pillanatra sem lankadt – ebből adódik az a benyomása, hogy következetesen haladt gondolatának kifejtése felé –, és három teljes órán át hatott anélkül, hogy fárasztotta volna a hallgatókat. Tehát nem voltak benne fárasztó ismétlések, hanem újabb és újabb bizonyítékok (érvek) követték egymást. Észrevéve Lenin beszédének ezt a fő jellegzetességét, Szen Katajama a gondolati képet akaratlanul is láthatóvá alakította át, talán a „lassú víz partot mos" közmondásra asszociálva, és így született meg leírásában ez az önmagára – az élénk és mindig nagyon izgatott Iljicsre – csöppet sem hasonlító új Iljics: a minden gesztikulációtól tartózkodó, teljes három órán át monoton egyhangúsággal beszélő, mozdulatlan szobor.

Szen Katajama azonban még valamit megállapított, anélkül, hogy egyetlen szó magyarázatot fűzött volna hozzá: Leninben volt valami „lenyűgöző vonzerő". Ahhoz, hogy megfejtsük a szónokló Lenin vonzerejének titkát, ami Szen Katajama emlékezéseiben csupán egy állítás, nem árt felidéznünk, miféle szónokokhoz szoktak hozzá a legtekintélyesebb vezetők köréből abban az időben a külföldi kommunisták, vagyis gondolatban kikkel hasonlíthatta össze Lenint Szen Katajama.

A forradalmi mozgalom teoretikusainak és gyakorlati funkcionáriusainak emlékezéseit nemigen lehet művészinek nevezni (ilyesmit nem is lehet kívánni tőlük). Mindazonáltal Felix Kohn, aki a II. Internacionálé 1907-es stuttgarti kongresszusán részt vevő Lenin emlékét idézi föl, bizonyára anélkül, hogy szándékában lett volna, szinte művészi portrét hagyott ránk Bebelről. Énrám, aki elég hosszú ideig éltem Németországban, sőt egy időn át Heidelbergben is tanultam, valósággal a fölfedezés erejével hatott ez a portré, mert a németek között elég gyakran találkoztam az orosz ember számára többé-kevésbé érthetetlen rangtisztelettel, a hivatali címek és főleg az egyenruha különös tiszteletével. A stuttgarti kongresszusra megérkezett „a szociáldemokrácia tábornoka", mélyen tisztelt vezére, August Bebel is. A német munkáspártban nem volt szokásos a bálványimádás. Maga Vlagyimir Iljics egy ízben igen ékesen szólt erről: „A német munkáspárt nemegyszer olyan nagy vezetők, mint Bebel opportunista hibáit is kijavította." Ám a szociáldemokrácia legfelső vezetésében, pártbeli érintkezésükben észre lehetett venni olyan külső formákat, amelyek a burzsoá diplomácia köreiben használatosak. Például: a „szempontok" tisztázása és baráti összehangolása céljából „fogadásokat", „teadélutánokat", „kerekasztal-megbeszéléseket" rendeztek. „Akkora bankettot adtak Stuttgartban, a városon kívül, hogy még – meséli Felix Kohn. – Bor, sör meg mindenféle finom falatok egyengették a »közeledés« útját... Mint a II. Internacionálé

legtekintélyesebb vezetője és a hagyományok tisztelője, Bebel ünnepélyesen levizitelt az összes delegációnál, mindenkit *Kinder*-nek (gyermekeim) titulált, némelyekkel atyailag tréfálkozott, másokkal zsörtölődött, megint másokat oktató szóval igyekezett az igaz útra téríteni. A Bebelt kísérő, mindkét nembeli rajongók csak növelték ennek a ceremóniának ünnepélyességét..."*

Szinte megelevenedik előttünk a kép. Bebel valóban „nagy vezér" volt (így nevezte őt Lenin is, így ragadt meg a korombeli diáktársadalom emlékezetében, amely az *Agrárkérdés*-t jegyzetelgette); és azzal, amit még mondani szándékozom, igazán nem akarom megsérteni az emlékét. De amikor a személyes nagyságot a kortársak poziciónak látják, ő pedig igyekszik ezt összeegyeztetni a demokratizmussal, és mintegy „leereszkedik" a többiekhez, arra törekszik, hogy mindenkihez legyen egy kedves szava – ez a fajta „demokratizmus" csak szemléletesebbé teszi a különbséget egyfelől annak helyzete és „rangja" között, aki körbejárja a „fogadására" egybegyülteket, másfelől azoké között, akiket körbejár. Ez a „nehogy bárkit is megsértsek" formula mintegy magától értetődőnek veszi ama egyetlen személy felsőbbrendűségét a többiekhez képest, és ez, szép lassan, hagyománnyá vált a nyugati szociáldemokrácia vezető köreiben. De vajon el lehetne-e képzelni akár csak egyetlen pillanatig is a mi Iljicsünket, amint – Bebel példájára – tábornoki kegyet gyakorolva, körbejárja a delegátusokat? Fizikailag lehetetlen elképzelni. Mint ahogy nem lehet elképzelni nyomában a „mindkét nembeli rajongókból" álló sleppet sem. Iljicsnek mint szónoknak „rendkívüli vonzereje", a sok száz főnyi, beszédét lélegzet-visszafojtva figyelő hallgatóság előtti óriási népszerűsége valamilyen más tulajdonságot sejtet. De milyet?

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom*. 9. old.

Menjünk kissé vissza az időben, és az 1907-es stuttgarti kongresszus helyett vessünk egy pillantást az 1902-es évre, Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkaja Münchenre vonatkozó emlékezései nyomán. Iljics hűséges társa, akárcsak maga Iljics, nagyon tisztelte Plehanovot. Amikor egyik írásomban *(A Thornton-gyár)* Plehanov nevét Tahtarjovéval helyeztem egy sorba, Nagyezsda Konsztantyinovna levélben figyelmeztetett rá, hogy Plehanov egyike pártunk megalapítóinak, Tahtarjov ellenben csak „ideig-óráig volt forradalmár". S íme, hogyan emlékezik vissza az *Iszkra* megalapítására:

„Az *Iszkrá*-hoz gyakran jöttek munkások, és természetesen mindegyik látni szerette volna Plehanovot. Plehanovhoz sokkal nehezebb volt bejutni, mint hozzánk vagy Martovhoz, de ha valamelyik munkásnak sikerült is bejutnia hozzá, vegyes érzelmekkel távozott tőle. Lenyűgözte Plehanov ragyogó esze, tudása, éleselméjűsége, de távozása után valahogyan csak azt érezte, hogy *roppant távolság választja el őt* ettől a ragyogó teoretikustól, de ami a lelkét nyomta, amit el akart mondani, amiről ki akarta kérni a véleményét, arról nem beszélhetett.

Ha pedig a munkás nem értett egyet Plehanovval, és megpróbálta kifejteni véleményét, Plehanov indulatba jött: – A maga papája és a mamája még az asztal alatt sétált, amikor én már..."*

Megint meglepően konkrét jellemrajz! Ragyogó elme, példátlanul nagy műveltség – mindezt nagyon jól tudta önmagáról Plehanov is. Kitűnő tulajdonságai elégedettséggel, élvezettel töltötték el, mint ahogy a tehetséges színész élvezi saját kitűnő játékát. Zürichben, amikor késhegyre menő viták után szakításra került sor a *Rabocseje Gyelo*-csoporttal, a vitatkozók

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre.* 54. old., Budapest, 1959. (Az én kiemelésem – *M. S.*)

rendkívül felindultak, és mélyen átérezték az esemény súlyát; Martov „még a nyakkendőjét is letépte magáról". Plehanov azonban élvezettel csillogtatta „éles elméjét". Nagyezsda Konsztantyinovna, felidézve a multat, így egészíti ki a korábbi portrét: „Plehanov nagyszerű hangulatban volt, hiszen az ellenfél, amellyel annyit kellett hadakoznia, két vállra volt fektetve. Vidám volt és beszédes..."* Míg August Bebel jellemében, némileg naiv formában, a hagyományos formák német tisztelete mutatkozott meg, Plehanov viselkedésében, saját nagyságának élvezetében, amit mi úgy szoktunk meghatározni, hogy „ismeri a maga értékét", nem a naiv rangtisztelet, hanem a nagy tehetség individualizmusa jut kifejezésre, aki nem a másik fél „mit"-jét látja elsősorban, hanem a maga „hogyan"-ját. De még mindig csak éppen hogy megközelítettük, miben volt „más" Lenin mint szónok. Újból könyvről könyvre kell tehát vándorolnunk, s ezúttal egy skóciai kommunista benyomásaival megismerkednünk, hogy végre eljuthassunk a pontos meghatározásig.

A skótok rendkívül makacs és ugyancsak szívós nép, ha egyszer évszázadokon át változatlanul meg tudta őrizni nemzeti jellemét. Miközben William Gallacher rövidke visszaemlékezését olvassa az ember, aki a Komintern II. kongresszusán a skóciai munkásbizottságot képviselte, Smolett regényhősei jelennek meg lelki szeme előtt, jóllehet azok a XVIII. század közepén éltek, Gallacher ifjúkora pedig már a XX. században telt el. Ugyanaz az egyenes és őszinte jellem, minden mellébeszélést és diplomatizálást kerülő beszéd és a természetes józan ésszel párosuló, okos tisztánlátás. A legkisebb zavar nélkül, majdhogynem büszkén vallja be Gallacher, hogy „a Komin-

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre.* 60. old., Budapest, 1959.

tern történetében oly fontos szerepet játszó II. kongresszus" téziseinek kidolgozására szervezett összejöveteleken és bizottságokban neki „nem valami sok hasznát" vették. Miért nem? Azért, mert... De ahelyett, hogy a magam szavaival próbálnám elmondani, inkább átadom a szót a skót elvtársnak.

„Azzal a meggyőződéssel érkeztem Moszkvába, hogy egy glasgow-i összeesküvőnek a kisujjában is több van a forradalomról, mint az orosz elvtársak bármelyikének, még ha ők már túl voltak is a forradalmon, és nyomban megpróbáltam a »helyes« útra téríteni őket egész sor fontos kérdésben..."*

Hát nem tisztára Smolett-hős? Ő akarta kioktatni az orosz bolsevikokat! Ám ez a merőben skót gőg (a mi glasgow-i fiaink nem ám akárkik!) valahogy sokkal rokonszenvesebb és vonzóbb, mint a bankettező delegátusok rangsor szerinti méltóságteljes körbejárása, és csöppet sem kételkedem abban, hogy Gallacher skót magabiztossága Iljicsnek is tetszett, talán – akárcsak énbennem – irodalmi reminiszcenciákat ébresztett benne, és fölkeltette természetes humorát. A továbbiakban Gallacher utánozhatatlan őszinteséggel számol be arról, hogy rettenetesen idegesítették a számára szokatlan étkezések, és ebben az állapotban végtelenül sértődékennyé vált. Mikor megtudta, hogy Lenin *A „baloldaliság" – a kommunizmus gyermekbetegsége* című könyvében személy szerint őt, Gallachert „rossz fényben" mutatta be, majdhogynem ölre ment Vlagyimir Iljiccsel.

„Makacsul próbáltam meggyőzni róla, hogy már nem vagyok gyerek, hogy eléggé beletanultam már ebbe a játékba." „Számos megjegyzésem jóval élesebb volt, mint az angol nyelvben szokás." Vagyis Gallacher „skótul" rontott neki Leninnek, jól megpaprikázva szavait, ami nem szokás a mértéktartó angol beszédben. Az angol köztudomásulag a legudvariasabb

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 50. old.

nyelv a világon; talán az egy kínait kivéve, sehol másutt a világon nem szokás a partner *thank you*-jára ugyancsak *thank you*-val válaszolni csupán azért, hogy az a maga „köszönöm"-jére adott „köszönöm"-re még egy harmadik „köszönöm"-mel válaszolhasson. A skótok – márpedig ők azt állítják, hogy náluk beszélik a legtisztább, az ősi angol nyelvet – az ilyen finomságokat nem ismerik. És most képzelje maga elé az olvasó, amint ez a felbőszült skót „a Clyde túlsó partján" használatos szavak özönével árasztja el Lenint, ő pedig a következő rövidke üzenettel fékezi meg: „Amikor megírtam a könyvemet, még nem ismertem önt." De nem felejtette el sem a skótot, sem „az angolnál jóval élesebb" nyelven elmondott szavait. Amikor pár hónappal később egy másik kommunista, William Pole látogatott el a Szovjetunióba, Vlagyimir Iljics elmesélte neki Gallacher kirohanását, és bizonyára mesterien utánozta nevezetes, jellegzetes skót akcentussal elmondott mondatát: *Gallacher said he wis an owe houn at the game.** Gallacher ezt Pole elbeszélése alapján írja meg, és ezzel zárja: „Pole azt mondta, hogy (Lenin) kitünően utánozta a clydeside-i kiejtést."

Forró hálával kell gondolnunk a skót kommunistára már ezért az egyetlen pompás ceruzavonásért is, amellyel Iljics számunkra oly drága humorát felidézte. Ám ennél sokkal többet is köszönhetünk neki. Minden gyerekeskedése és skót makacssága mellett éppen ő volt az, aki észrevette és a legtalálóbban jellemezte Lenin felszólalásainak és beszédeinek legfontosabb sajátosságát:

„Két ízben is meglátogattam Lenint az otthonában, és hosszan elbeszélgettem vele. *Leginkább az fogott meg benne, hogy amíg együtt voltunk, egyetlen gondolatom sem volt őróla magáról;*

* Gallacher a *game* – játék – szót használja; a forradalmat érti rajta, jelezni kívánva, hogy ő sem kezdő a „játék"-ban.

*csakis arra tudtam gondolni, amire ő, ő pedig egész idő alatt a világforradalomra gondolt.''**

Végre valami, amibe belekapaszkodhat a gondolat! Szemtől szembe látja valaki Lenint, hallja a hangját, a tekintetük talán többször is találkozik – és egész idő alatt mégsem Lenint látja és hallja, nem őrá magára gondol, hanem *csakis gondolatainak tárgyára, arra, ami Lenin gondolkodását betölti,* ami őt élteti, vagyis *csakis a beszédének tartalmát fogja föl,* nem a „ki"-t és a „hogyan"-t, hanem a „mit"-et! Ilyen nagy szónok volt Lenin, annyira el tudott vonatkoztatni önmagától, annyira átáradt személye a mondanivalójába, hogy a hallgató teljes egészében átérezte meggyőződésének mélységét, gondolatainak tartalmát, és megfeledkezett magáról a szónokról, egy pillanatra sem kalandozott el figyelme a beszéd lényegéről.

A szónokok két típusa van gondolatban előttem, és kétféle reakció, amelyet beszédükkel előidézhetnek. Az egyiknek a beszéd elhangzása után elragadtatva gratulál az ember: „Pompás, ragyogó szónoklat volt!" A másikhoz pedig csak odamegy, és nem arról beszél neki, *hogyan* szónokolt, hanem nyomban a beszéd tárgyára tér, amely fölkeltette érdeklődését, megragadta képzeletét, meggyőzte. Miután számos kis piros keresztet rajzoltam Gallacher keresetlen és mélyértelmű szavai mellé, ezt a következtetést vontam le a magam számára: ha a hallgatóság beszéded elhangzása után megdicsér és gratulál, akkor rossz munkát végeztél, megbuktattad az ügyet. Ha viszont nyomban a beszéd tárgyára, tartalmára tereli a szót, akkor jól beszéltél, akkor ötöst érdemelsz. Ez volt az első tanulság, amit a bombázások alatti olvasmányaimból leszűrtem, és ettől kezdve arra törekedtem agitátori munkámban, hogy beszédem elhangzása után hallgatóim nyomban annak tartalmára tereljék

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 145. old. (Az én kiemelésem – *M. S.*)

a szót, nem pedig énrám magamra, és egész idő alatt a szónokló Lenin alakja lebegett a szemem előtt. Még ha a századrészét sem sikerült elérnem annak, amit ő elért, a lecke emléke annál nagyobb kincs volt; gondosan őrzöm, tudom, hogy él bennem a józan önmérlegelés minden külsődleges sikerrel szemben.

II

Így tettem meg az első lépést az agitátor Lenin tulajdonságainak megismerése felé. Ám annak a titkát, hogy miért szerették oly nagyon a milliós tömegek, mégpedig nemcsak az eszükkel, hanem a szívükkel is, még mindig nem sikerült megfejtenem. Igaz, azt már egészen világosan láttam, mi a különbség például aközött, ahogy August Bebelt követte tiszteletteljes távolságban „mindkét nembeli rajongóinak" sleppje, akik a maguk módján kétségkívül ugyancsak odaadóan szerették Bebelt, és aközött, ahogy – csöppet sem tisztelettudóan – Lenin közelébe igyekeztek nyomulni az emberek, csak hogy láthassák, csak hogy érezhessék a közelségét. Clara Zetkin, aki többször is tanúja volt ilyen találkozásoknak 1921-ben, így számol be róluk visszaemlékezéseiben:

„Lenin látogatása igazi ünnep volt az egész háznép számára, a bejárat előtt strázsáló vöröskatonáktól kezdve a konyhalányig s a közel- és távol-keleti delegátusokig, akik, mint én, ebben a tágas villában voltak elszállásolva. – Itt van Vlagyimir Iljics! – egyik a másiknak adta tovább a hírt, és valamennyien összeszaladtak az óriási előszobában, vagy kitódultak a kapu elé, hogy üdvözölhessék. Arcukat pirosra festette az öröm, amikor elment mellettük, üdvözölve őket kedves mosolyával, s néhány szót váltva némelyikükkel. A kényszeredettség halvány árnyéka sem volt ebben az örömben, szolgalelkűség meg aztán éppen nem – mint ahogy az ő viselkedésében sem volt

csöppnyi leereszkedés vagy hatásvadászat sem. A vöröskatonák, munkások, alkalmazottak, kongresszusi delegátusok valamennyien úgy szerették Lenint, mint aki közülük való, és ő is közülük valónak érezte magát közöttük. A szívből jövő testvériség érzése fűzte össze őket."*

Ezekben a sorokban nincs semmi új; aki valaha is írt Lenin-nel való személyes találkozásairól, ugyanezeket emeli ki: végtelen egyszerűségét, szivélyességét, elvtársiasságát a másokkal való érintkezésben. Clara Zetkin elbeszélését így hát tipikusnak nevezhetjük. Egyvalamit azonban ez a német kommunista asszony már magától tett hozzá: nem magától Lenintől hallotta mint személyes vallomást, nem is valamely beszédben vagy levélben tett nyilatkozatát idézi, hanem mintegy a pszichológus vagy az író funkcióját (akinek jogában áll képzelt hősei nevében beszélni) vállalva magára, ezt írja Leninről: „közülük valónak érzi magát közöttük". Ha a szerkesztő ehelyütt a pontos forrás megjelölését követelte volna tőle, vagy az amerikai bíróságok szigorú *coroner*-e** fölhívta volna a figyelmét arra, hogy a tanúnak nincs joga mások helyett megmondani, mit éreznek ők, hogy csakis a maga nevében beszélhet, arról, hogy ő mit érez – Clara Zetkin kénytelen lett volna meghátrálni, és ilyesformán helyesbíteni a szavait: „Én úgy éreztem" vagy „úgy láttam, hogy Lenin közülük valónak érzi magát". És akkor azt is ki kellene deríteni, mi volt az pontosan Lenin kapcsolatában másokkal (hiszen lehetetlen, hogy csupán az egyszerűség és szivélyesség lett volna!), ami Clara Zetkint erre a vallomásra késztette.

Most azonban tegyük félre egy kicsit a visszaemlékezéseket tartalmazó könyvecskét, és forduljunk más, általánosabb jellegű forrásokhoz.

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 77–78. old.

** Vizsgálóbíró.

Amikor megjelent Lenin műveinek első gyűjteményes kiadása, még nem alakult ki nálunk a politikai oktatás sűrű hálózata; még nem volt pontosan kidolgozott tematikánk sem. Később ezeknek a tematikáknak egyes kérdései a marxizmus klasszikusainak számos művét felölelték (és ez ma is így van), de nem a teljes műveket, hanem csak a föltétlenül elolvasandó részeket, ettől az oldaltól eddig az oldalig. A magam részéről szerencsésnek érzem magam, amiért a huszas évek végén ehelyett a szeletekben történő megismerés és tarka összevissza-ság helyett még egyik kötetet a másik után, minden művet az első oldaltól az utolsóig egyszerre olvashattam el. Igaz, hogy nem lévén se konzultánsom, se olyan idősebb elvtársam, aki „kalauzolt" volna olvasás közben, gondolataim gyakran elidőztek másodrendű fontosságú részleteknél; egy-egy részlet annyira megragadott, hogy a legfontosabbat nem vettem észre. Viszont ezeknek a részleteknek később igen nagy hasznát vettem. Az egyik például, amely a *Materializmus és empiriokriticizmus*-nak mindjárt az elején megállított, azt hiszem, nagy segítségemre volt abban, hogy megértsek egy igen fontos dolgot: az ember jellemében mutatkozó *individualizmus* és gondolkodásának az elméleti *idealizmusra* való hajlama közti összefüggést. Vlagyimir Iljicsnek nagyon megtetszett Diderot egyik megállapítása. Amikor megkezdi vitáját Ernst Machhal, teljes egészében idézi Diderot művének azt a részletét, amelyben ez a megállapítás szerepel. A jegyzetből ítélve, Lenin eredetiben olvasta a francia enciklopédistát, és maga fordította le az idézett részletet. Diderot-nak és d'Alembert-nek a materializmus természetéről folytatott dialógusáról van szó. Diderot azt ajánlja partnerének, képzelje el, hogy a zongora érzékelni és emlékezni képes. És a zongora „egy őrült pillanatában – így szól Diderot híres mondata – azt gondolta..., hogy ő az egyetlen létező zongora az egész világon, s benne zeng az egész min-

denség harmóniája".* Az érző zongora képe, melynek billentyűin (érzékszervein) az objektív világ játszik, vagyis az anyagilag létező természet, és amely egyszer csak megőrül, és azt képzeli, hogy őbenne zeng az egész mindenség harmóniája, annyira megragadta Lenint, hogy nem érte be egyszeri idézésével, hanem még egyszer visszatért rá, elismételte, továbbfejlesztette, és közelebb hozta hozzánk azáltal, hogy valamelyest más megvilágításba helyezte. Diderot-nál a hangsúly azon a gondolaton van, hogy a zongora azt képzeli, *benne zeng az egész mindenség* harmóniája.** Lenin, a „pucér" Ernst Machhal csúfolódva, azt írja, hogy ha nem ismeri el a tőlünk független, objektív valóság létezését, nem marad más, mint saját meztelen, absztrakt *Én*-je – az okvetlenül nagy és dőlt betűkkel szedett *Én* –, vagyis „az őrült zongora, amely azt képzeli, hogy egyedül ő létezik az egész világon".*** Mintha ugyanaz a Diderot-idézet lenne – pedig nem egészen az! Iljics egyenlőségjelet tesz az „őrült zongora" és az egyes szám első személyű *én* közé. A figyelmet mintegy nem Diderot második gondolatára koncentrálja (arra, hogy az „őrült zongora" a mindenség harmóniájának megalkotója szerepében tetszeleg, azt képzeli, hogy belsejében hordja az egész objektív világot, mint később a hegeli „világszellem"); egyszerűen kidobja a mondatnak ezt a második felét, hogy ne ossza meg az olvasó figyelmét, és Diderot első állítását emeli ki, azt, hogy „az őrült zongora" azt képzeli, *ő az egyedül létező zongora a világon.* Sőt mi több, ő a nagybetűs *Én.* De ha ez a nagybetűs *Én* válik a világ közepévé, és csak egyes számban létezik, akkor mi történik a szegény *te*-vel és a

* *Lenin Összes Művei,* 18. köt. 27–28. old., Budapest, 1964. (Lenin műveinek kétféle magyar kiadásából idézünk: az 1951 és 1964 közt megjelent 39 kötetes *Lenin Művei*-ből és az 1963-ban megkezdett *Lenin Összes Művei*-ből, amely 55 kötet terjedelmű lesz.)

** Az én kiemelésem – *M. S.*

*** Uo., 32. old.

többi megismerő szubjektummal? Vajon nem szűnik-e meg valamelyik *én* reálisan érzékelni a *te*-k létezését, s ezek a *te*-k nem válnak-e számára csupán saját képzeletének szülötteivé? Így ver hidat Lenin az olvasó fejében Berkeley szélsőséges *elméleti szolipszizmusától* az emberi jellemben mutatkozó szélsőséges *gyakorlati individualizmusig*, ami arra kényszeríti őt, hogy mintegy ne érezze a mellette levő másik ember létezését ugyanolyan meggyőző realitással, amilyennel saját létezésének mélységét és realitását érzékeli.

Magától értetődő, hogy ezek a fejtegetések nagyon is szubjektív olvasói észrevételeken alapulnak. De az igazság magját nem nélkülözik. Lenin éppen materialista tudatának teljességéből adódóan nagyon erősen érzékelte mások reális létezését. És akihez csak közelített, annak éreznie kellett *e közelítés reális jellegét*, tehát át kellett élnie válaszul a maga emberi egyenlőségét övele. A *te* létének ugyanolyan erővel történő materialista átélése, mint az *én*-é, korunk egészen új tulajdonsága, és minden pártfunkcionáriusnak törekednie kell arra, hogy kifejlessze ezt a tulajdonságot. Emlékezetem mélyéből számos irodalmi alak bukkan felszínre, akik a sorok között vagy néha közvetlenül a szövegben azt a gondolatot juttatják kifejezésre, hogy korántsem minden ember létezik valóságosan, sokaknak a léte csupán „tünemény", s azt a célt szolgálja, hogy *én*-ünk kiállja az élet nagy próbáját. Amikor *A Karamazov testvérek*-ben a fiúk rettenetes sorsáról olvasunk, akik noha ártatlanok, borzalmas szenvedéseket kénytelenek kiállni, és az olvasónak mintegy ezt a kérdést sugallják: miért? – megint az a kísérteties érzésünk támad, hogy bizonyos élőlények létezése nem valóságos, csupán „tünemény". „– Ezek, testvér, nem a mi embereink, ez csak a felkavart por... Szél kerekedik, és elfújja a port..." – mondja Fjodor Karamazov Iván fiáról. A nevezetes gorkiji kérdést – „valóban volt a fiú?" –, ami nemrégiben még afféle metafizikai probléma volt irodalmunkban, ugyancsak az egye-

düli *én* létezésének állítása szülte. Hát még Nyugaton! A német romantikusok, *Az ördög elixirje* E.T.A. Hoffmanntól és az a sok-sok mai könyv, amely már nem ilyen tehetséges, de ugyancsak az idealizmus víz alatti áramának köszönheti megszületését, nem szerepeltet-e a cselekvő *én* mellett kísértetfigurákat, akiknek léte csupán járulékos? Kafkánál a *te*-nek ez a kísérteties létezése akkorára terebélyesedik, mint egy rákos daganat, s áttételei már a saját, hiperbolikusan nagyra növesztett, nagybetűs *Én*-jét is elnyelik, és az *Én*, Kafka hőse, maga válik kísértetté, elvesztve a földi létezés reális körvonalait. Az őrült zongora diadalmenetben vonult be korunk gondolkodásába és művészetébe. Kafka példája különösen pregnáns azok előtt az olvasók előtt, akik ismerik az irodalmi idealizmus szélsőséges vonalának ezt a félelmetes megfogalmazóját; Kafka példátlan erővel, fejfájdítóan és gyomorszorítóan (mert a normális gondolkodás számára annyira szokatlanul és idegenül) mutatta be az *én* és a *te*, a szubjektív tudat és kísértete viszonyának tehetetlenségét, mintegy a fizikai lehetetlenségét annak, hogy az *én* világos választ kaphasson a *te*-től kérdésére, vagy közvetlen ellenakciót a maga akciójára, amikor a regény menete így kívánja.

De térjünk vissza az őrült zongora kísérteties világából saját történelmi valóságunk eleven világába. Nem tudom, olvasóim átélték-e már azt a különös boldogságot, amelyet az olyan emberrel való érintkezés kelt, akiről érezzük, hogy az egyenlőség tudatában közeledik hozzánk, akinek *én*-je érzékeli a mi *te*-ünk valóságos létezését. Az ilyesmi egyáltalán nem olyan gyakori e földön. Az emberek annyi mindenben különböznek, nemcsak a társadalomban elfoglalt külső helyük tekintetében, hanem tehetség, ész, jellem, kor és a többé vagy kevésbé vonzó külső tekintetében is. Egyvalamiben azonban abszolút egyenlők. Abban, hogy valamennyien *valóságosan léteznek*. És lám, az eleven Lenin jelenlétében – de még olvasása közben is! – mindannyian éreztük azt az eleven boldogságot, amely *a saját létünk realitá-*

sának igenléséből fakad, bármilyen csekélynek és jelentéktelennek lássuk is mi magunk saját személyünket. Úgy vélem, ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy az emberek jól érezték magukat Lenin társaságában, és Lenin is jól érezte magát közöttük. Az angol szocialista párt egyik tagja, aki 1919-ben járt Moszkvában, D. Feinberg ezt az érzést úgy definiálta, mint a belső szabadság különös érzékelését: „...bármilyen áhítattal és tisztelettel közeledjék hozzá az ember, a jelenlétében azonnal felszabadultan tud viselkedni."* Ez pedig azt jelenti, hogy a Leninnel való érintkezés közben az ember jellemének legjobb tulajdonságai kerülnek felszínre, vagy egyszerűbb szavakkal: jobbá válik a jelenlétében.

III

Annak, aki belép a pártba, mindig nagyon fontos, milyen ember (pártbeli tapasztalatait tekintve) az idősebb elvtársa, a párttitkár vagy a pártbizalmi. Tőle vár tanácsot, tőle szeretne tanulni, neki szeretné kiönteni a szívét, és ez mindennél természetesebb abban az új helyzetben, amelybe a fiatal párttag önmaga és a társadalom szemében kerül. Pártbeli életének alighanem a legsúlyosabb csalódása lehet, ha ez a vezető közönséges bürokrata, vagy pláne öntelt vagy közönyös ember, és miközben beszélget vele, az az érzése, hogy csak a látszat kedvéért figyel rá, igyekszik elütni a választ, s közben egészen más dolgokon jár az esze. Formális „segítőkészsége" lassan, de biztosan kiöli az új párttagból azt a vágyat, hogy új módon, az eddiginél tudatosabban, felelősségteljesebben fogja föl a maga dolgát, és apránként ő is megfertőződik a formalizmus mérgével. Így szaporodnak a zsebükben párttagsági könyvet hordó

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 51. old.

bürokraták. Egy tudós, még egy nagy tudós is lehet egészen rossz pszichológus, elnézhet az ember feje fölött anélkül, hogy egyáltalán észrevenné, meghallgathatja anélkül, hogy válaszolna, fehérnek nézheti a feketét – az emberiség ezért nem fogja őt felelősségre vonni. Sőt mi több, egy tudóstól, még ha a legcsekélyebb figyelemre sem méltat, nemhogy megértene, akkor is mindennap és a nap minden órájában tanulhatunk és fejlődhetünk a közelében: megtaníthat arra, hogyan kell agyunkat egyetlen célra koncentrálni, és az feltétlen tiszteletet érdemel, hogy egész életét tudományának szenteli. De egy kommunista párttagnak, kivált ha valamely kollektíva vezetője, nincs joga teljesen elszigetelődni. Látnia és érzékelnie kell azokat az embereket, akiket vezet. S ha azt kell mondanunk róla, hogy rossz pszichológus, ezzel bevalljuk, hogy tönkreteszi az ügyet, hogy nem tud megbírkózni a legfőbb feladatával. Meg lehet-e tanulni pszichológiai és pedagógiai tankönyvekből, hogyan érthetjük meg az embereket, hogyan kell érintkeznünk velük? Lehet, hogy sokan nem értenek egyet velem, de szerintem nemhogy meg lehetne tanulni (különösen nem olyan tankönyvekből, amilyenek manapság nálunk és világszerte használatosak), de még a gyakorlati életben szerzett helyes tudást is el lehet veszíteni.

Persze ahhoz, hogy valaki olyan pszichológus legyen, mint Iljics, Iljicsnek kell születnie, és olyan szülők mellett felnevelkednie, mint az ő szülei: Ilja Nyikolajevics Uljanov, a legkiválóbb orosz pedagógusok egyike és Marija Alekszandrovna Uljanova, ez a végtelenül tapintatos és erős akaratú asszony, aki annyira értett hozzá, hogy kedvező feltételeket és légkört teremtsen otthonában az alkotó munkához. De természetének imént elemzett alapvető és mintegy primér tulajdonságait – a hiúság teljes hiányát és a másik ember létének élesen reális, annyira reális érzékelését, mint a saját létét – egész életünkben *törekedhetünk belsőleg utánozni,* és még ha nem is sikerül, akkor

is lekiismereti alapállásunkká válik, legbiztosabb kritériumunkká a saját és a körülöttünk élő emberek jellemének megítéléséhez. Számos, merőben pedagógiai módszerét pedig, s különösen azt, hogy szüntelenül tanulmányozta az embereket, minden kommunista megtanulhatja, vagy legalábbis kell, hogy tudomása legyen róla.

Vlagyimir Iljicsnek az a képessége, hogy közel férkőzzék az emberekhez, megértse és a helyes irányba terelje, meggyőzze vagy okítsa őket, az emberek közt végzett szüntelen és fáradhatatlan munkája folyamatában alakult ki, s abból a leküzdhetetlen szükségletéből fakadt, hogy együtt legyen velük, érzékelje és figyelje, tanulmányozza őket. Soha nem volt közömbös az emberekkel szemben, figyelmetlen legfontosabb szükségleteikkel szemben. Ám az emberek között végzett munka közvetlen gyakorlata mellett Lenin a könyvekből, a szépirodalomból is szüntelenül tanulta, hogy milyen az emberek belső világa. Nagyezsda Konsztantyinovna szavaiból tudjuk, hogy Krakkóban a szó szoros értelmében gyötrődött a szépirodalmi könyvek hiánya miatt, és az *Anna Karenina* egyetlen hiányos kötetét vagy százszor is elolvasta.* Százszor elolvasta azt a regényt, amelyben Tolsztoj legkedvesebb hőse, Levin fejtegeti a maga paraszt-filozófiáját, amelyben Tolsztoj oly pompás keresztmetszetét adja kora társadalmának, és amelyben minden mesterkéltség nélkül, az igazi művészet nagyszerű hitelességével ábrázol olyan jellemeket, mint a visszataszítóan sivár lelkivilágú Karenin! Egy más társadalom, egy más kor jellemei. De vajon fölismerhette volna Lenin oly zseniálisan Tolsztojban „az orosz forradalom tükrét", ha nem olvassa el újra meg újra? A szó valódi művészetében föltáruló pszichológiai iskola nagyon nagy segítséget nyújtott Iljicsnek az emberek megértéséhez.

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre*. 249. old.

Minden nép óriási kifejező erővel nyilatkozik meg nyelvében. Vlagyimir Iljics ezt is jól tudta. Az emberek között végzett munkáját nagymértékben elősegítette, hogy állandóan, szünet nélkül tanulmányozta az emberek által beszélt nyelveket. Ezen valahogy nemigen gondolkodnak el propagandistáink. Holott például egy író számára rendkívül kínos, ha különféle nemzetek képviselőivel tolmácsok közvetítésével kell beszélgetnie, ha kénytelen úgy ellátogatni más országokba, hogy még a hirdetőoszlopokon levő plakátokat sem tudja elolvasni, nem szólva az újságokról – mintha csak egy bezárt ajtó előtt állna, melyhez nincs kulcsa. Habár Lenin mindig azt írta a kérdőívekre, hogy nem jól beszél idegen nyelveken, a fültanúknak más volt a véleményük:

„Lenin elvtárs jól értett angolul (és jól is beszélt)..." (D. Feinberg). Lenin „a legnagyobb könnyedséggel beszélt angolul" (Szen Katajama).

„1920-ban, a Komintern II. kongresszusán Vlagyimir Iljics felszólalásában megbírálta a német kommunista párt vezetőségének hibáit és az olasz Seratti vonalát. Amíg a német kommunista pártról volt szó, Vlagyimir Iljics németül beszélt, majd amikor áttért Seratti hibáira, nyomban franciára váltott. Magam is ott voltam a kongresszusnak ezen az ülésén, amely a Kreml Szent András-termében zajlott le. Emlékszem, hogy felmorajlott a terem. A külföldi elvtársak el sem tudták képzelni, hogy egy orosz, aki épp az imént oly ragyogóan beszélt németül, ugyanilyen kitűnően tudjon franciául is" (J.D. Sztaszova).*

Vlagyimir Iljics azonban, aki nemcsak németül, angolul vagy franciául tudott minden nehézség nélkül felszólalni, jól értett olaszul is, olvasta az olasz lapokat. 1914 őszén, amikor oly heves vitát folytatott a német és más szocialistákkal, akik kivétel

* *Visszaemlékezések Leninre.* I. köt. 325. old., Moszkva, 1956.

nélkül megszavazták a hadihiteleket, *Az európai háború és a nemzetközi szocializmus* című cikkében az olasz kommunisták példáját állította szembe velük. Többször idézte az *Avanti* című olasz lapot, *három és fél oldalnyi* terjedelmű írásában *tizenegy olasz* mondatot írt le, pontosabban: *109 olasz szót.** Ezeknek az idézeteknek jellegéből látható, hogy Iljicset élvezettel tölti el magas fokú forradalmi tartalmuk mellett nyelvük emelkedett, zenei szépsége. Számára az idegen nyelvek ismerete, minden nehézség nélküli használata távolról sem csupán a műveltség poggyásza. Nyelve révén ismeri meg a nép belső gesztusait, reagálásainak, jellemének, humorának sajátosságait, így keresi a közeledés legjobb útjait, a kölcsönös megértés módozatait. Már láttuk, milyen finoman megérezte, majd felhasználta Gallacher angolságának skót sajátosságait. Lenin azonban nemcsak ezt a négy európai nyelvet ismerte. Élete végéig érdekelték a testvéri szláv népek nyelvei, és amennyire idejéből és erejéből telt, tanulmányozta is ezeket. Mint ahogy az imént említett esetekben a nyelv ismerete révén azonnal kontaktust tudott teremteni az angolokkal és franciákkal, ugyanígy segítségére volt ebben a cseh nyelvvel és szokásokkal való megismerkedése. 1920 nyarán Moszkvába érkezett Antonín Zapotocki. Izgatottan és nagy zavarban várta, hogy Lenin fogadja: miről és hogyan beszélgessen majd vele? De már az első percekben eloszlott minden félelme:

„Először is kiderült, hogy (Lenin) érti a cseh beszédet... Azzal a kérdéssel kezdte a beszélgetést, amellyel, azt hiszem, egyetlen csehet sem hozott volna zavarba. Azt kérdezte, még mindig tejföllel eszik-e a csehek a knédlit. Még prágai tartózkodása idejéből emlékezett a cseheknek erre a kedvenc ételére..."**

* *Lenin Művei,* 21. köt. 7–9. old., Budapest, 1951.

** *Visszaemlékezések Leninre.* II. köt. 535. old.

Ugyancsak Moszkvába érkezik Hriszto Kabakcsiev bolgár kommunista, és nagy büszkén egész köteg bolgár nyelvű brosúrát hoz ajándékba Leninnek: hadd lássa, milyen komoly politikai tömegirodalmunk van nekünk! Ilyen esetekben az érdeklődés általában egykettőre lelohad az ismeretlen nyelv láttán. Mi azonban könnyen magunk elé képzelhetjük az eleven Vlagyimir Iljicset, amint kíváncsian lapozgatja a brosúrákat.

„Nagyon nehéz megtanulni bolgárul?" – kérdezi váratlanul Kabakcsievtől.* És ez nem afféle udvarias érdeklődés. Lenin arra kéri, küldjön neki mielőbb egy bolgár-orosz szótárt. Valamivel később pedig, minthogy bizonyára nem győzte kivárni Kabakcsiev küldeményét, egy kis cédulát küld a könyvtárosnőnek: szerezzen neki egy bolgár-orosz szótárt.

Idegen nyelvek tanulásától a népek megismeréséig – és ez így volt úgyszólván élete utolsó napjáig. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagynia annak a pártmunkásnak, aki meg akarja tanulni az emberek vezetésének tudományát, aki érteni akar a nyelvükön, aki meg akarja érteni és befolyásolni akarja őket. És talán azért sem, mert több idegen nyelv ismerete segítségére lehet abban, hogy fölfedezze saját anyanyelvének erejét, szépségét és egyedi sajátosságait, és jobban föl tudja használni a saját népével való érintkezésben. Nemhiába mondogatta szívesen Goethe, hogy csak az idegen nyelvek tudása révén ismerheti meg valóban az ember a saját anyanyelvét.

Azokban az években, amikor az élő Iljics közvetlen hatása még nem halványult el, Mihail Solohov ragyogóan ábrázolta a kommunistának azt a törekvését, hogy megtanuljon legalább egy idegen nyelvet. A *Feltört ugar*-ban szerepel az egyszerű és műveletlen falusi pártfunkcionárius pompás figurája, aki minden szabad percében mohón tanul angolul, mert szüksége lehet rá a „világforradalomban". Azokban az években még az állam

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 126. old.

is bőkezűen támogatta ezt a törekvést, létrehozta az ún. TTF-eket* a pártmunkások és alkotóművészek számára, ahol egyénileg tanulhattak idegen nyelveket. Sajnos, nem sokan éltek igazán az alkalommal.

Lenin rendkívüli figyelmet fordított az ifjúságra. Arra tanította, hogy soha ne féljen semmitől, a legnagyobb figyelemmel kísérte minden lépését, és mindig tekintettel volt a fiatalok önérzetére. (N. K. Krupszkaja elmondja, hogy a kezdő és fiatal írókat úgy javítgatta ki, hogy ők maguk *észre sem vették.*) És ami a legfőbb, megvolt az a csodálatos jó tulajdonsága (vagy ő maga szoktatta türelemre magát), hogy *soha nem bőszült fel a fiatalok hibáin.* Ha valamilyen negatív jelenséggel találkozott, nem feledkezett meg arról, hogy *ugyanakkor* észrevegye és megemlítse ugyanannak az embernek valamely pozitív tulajdonságát is. W. Münzenberg, aki századunk tízes éveiben a svájci ifjúság körében végzett szervező munkát, így ír együttműködéséről Leninnel: „Bírálatával soha nem sértett meg bennünket, soha nem éreztük azt, hogy használhatatlannak tart, sőt, még amikor a legszigorúbban bírált is, mindig talált munkánkban valami dicsérnivalót."** Münzenberg ezt Lenin *pedagógiai* hozzáállásának nevezi, amelynek célja a káderek nevelése: „Az ő közvetlen, személyes elvtársi segítsége nélkül, amelyet óriási pedagógiai tapintattal nyújtott, a zürichi Nemzetközi Ifjúsági Iroda semmiképpen sem használhatott volna annyit az ifjúsági mozgalomnak 1914–1918-ban." És visszaemlékezéseit ezekkel a szavakkal zárja: „A szocialista ifjúsági mozgalomban végzett tizenöt évi munkám alatt megszámlálhatatlanul sok segítséget kaptam a munkásmozgalom legismertebb vezetőitől, de egyetlenegyre sem emlékszem közülük, aki akár mint ember, akár mint politikus, oly közel állt volna a fiatalokhoz, és

* Társadalomtudományi fakultások.

** *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 25. old.

politikailag nagyobb mértékben hatott volna a proletárifjúságra, mint Vlagyimir Iljics Uljanov-Lenin."* Itt meg kell jegyeznem, hogy Lenin mindig a jót kereste az emberekben – és ez az egyik legfontosabb tulajdonság, amire a pedagógusnak szüksége van, tehát a kommunistának is, aki káderekkel dolgozik, mert egy kommunista csakis az emberek *legjobb,* nem pedig a legrosszabb jellemvonásaira építheti nevelő munkáját.

Nagyezsda Konsztantyinovna meséli: „Vlagyimir Iljicsnek mindig voltak olyan időszakai, amikor valakiért lelkesedett. Észrevett valakiben valamilyen értékes jellemvonást, és abba belekapaszkodott."** 1918 májusának első napjaiban finn elvtársak egy csoportja, akik súlyos hibákat követtek el, és a párton belüli harcokban teljesen alulmaradtak, belátva súlyos balfogásaikat, bűnbánó képpel járultak Lenin elé. Az elvtársak biztosak voltak benne, hogy alapos fejmosásban lesz részük. Lenin ehelyett megölelte és fejmosás helyett bátorítani, vigasztalni kezdte őket, gondolataikat a jövő felé irányította, és arról beszélt, mit kell tenniük a továbbiakban.

Rengeteg hasonló példát idézhetnék. S miközben a róluk szóló keresetlen beszámolókat olvasom, érzem, hogy ebben a végtelen tapintatban *korántsem csupán* Iljics jósága nyilatkozott meg, hiszen amikor szükség volt rá, tudott ő könyörtelenül szigorú is lenni. A kádernevelés egyik legkomolyabb eszközének azonban azt tekintette, hogy *soha ne nyomja el másokban saját értéküket tudatát, hanem inkább keltse föl és erősítse bennük.* Azokban, akikben megvolt ez az önbecsülés, mintha különös élvezete telt volna Vlagyimir Iljicsnek. Többnyire azok az orosz munkások voltak ezek, akik meglátogatták az emigrációban, vagy parasztok, akiket a forradalom első éveiben a faluközösség szószólóiként küldött föl hozzá, s azok a tudósok

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 24., 30. old.

** N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre.* 77. old.

és művészek, akik – mint hajdan Lomonoszov – még magát az Úristent sem kívánták szolgálni, *nemhogy* az evilági hatalmasokat. Többek közt fölöttébb becsülte ezt a belső emberi függetlenséget az angol munkásokban, akiket valóságos szenvedéllyel tanulmányozott a londoni emigrációban. Azok az oldalak, amelyeken Nagyezsda Konsztantyinovna erről számol be, valósággal meghökkentik az embert. Az angliai templomokban az istentisztelet végeztével sajátos viták zajlottak le, amelyekbe az egyszerű munkások is bekapcsolódtak. És Vlagyimir Iljics rendszeresen eljárt a templomokba, csak hogy hallhassa ezeket a felszólalásokat. Mohón kereste ki az újságokból, hol és mikor rendeznek munkásgyűléseket, és a legtávolabbi városrészekbe is elzarándokolt ezekre a gyűlésekre. Gyakran látogatta a munkások olvasószobáit, az omnibuszok tetején utazott, többször is elment egy londoni „szociáldemokrata templomba", amelynek lelkésze szociáldemokrata volt, hogy tanulmányozza a munkásifjúságot. Akik Londonba látogattak, a munkásosztálynak általában csak a burzsoázia által korrumpált legfelső rétegével ismerkedtek meg, Lenin azonban kitartóan figyelte az egyszerű angol munkást, a nép fiát, aki sajátos forradalmakat csinált végig, megjárta a chartizmus útját, és megalkotta a *Habeas Corpus*-t, a személyes emberi függetlenség törvényét. Az egyszerű angol munkások felszólalásait hallgatva, így szólt Iljics a feleségéhez: „Csak úgy árad belőlük a szocializmus! Az előadó mond egy csomó banális dolgot, utána felszólal egy munkás, és mindjárt a szarvánál ragadja meg a bikát, a kapitalista rendnek magát a lényegét tárja föl." Bennük látta „a jövőbeli angol forradalom hajtóerőit". Nagyezsda Konsztantyinovna ehhez még hozzáteszi: „Iljics mindig is elsősorban az egyszerű angol munkásban bízott, aki minden ellentétes befolyással szemben megőrizte osztályösztönét."* A munkás

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre*. 67. old.

osztályösztöne, amely a kollektivitás hatalmas érzésén alapul, és amelyet a mindennapi együttes munka alakít ki, a legszorosabban összefügg saját emberi méltóságának megőrzésével, ami nem egyeztethető össze sem a szolgalelkűséggel, sem a tekintély előtti meghunyászkodással, sem a gyávasággal, sem a pökhendi beképzeltséggel. Mérhetetlen szakadék választja el ezt a nyugodt és szilárd emberi öntudatot az önző hiúságtól, az önteltségtől, a beképzeltségtől, a szemtelenségtől, a magamutogatástól. *És ezt a különbséget látnunk kell, ha vezetni akarjuk a káderekét és nevelni az embereket.* A hiúság minden válfaját vissza kell verni, igyekezni kell kiirtani a párt tagjaiból – ám a saját emberi méltóságuknak tudatában levő, független és félelmet nem ismerő ítélőképességgel bíró emberekre úgy kell vigyázni a párt soraiban, mint a szemünk világára.

IV

A közelmúltban volt nálunk egy divatos módszere a hibát elkövető elvtársak jó útra térítésének, amelyet ezen a komor néven emlegettek: „megdolgozás". Aligha akad közöttünk – kivált az írók és művészek között –, aki ne szenvedte volna meg súlyosan a saját vagy felebarátai efféle „megdolgozását". Abból állt, hogy a hiba elkövetőjét mintegy morálisan „kivégezték". De nem puskával lőttek rá, ami legalább csak azt a bizonyos hibás pontot találta volna el, hanem ágyúval, amelynek golyója egész mivoltában ízzé-porrá zúzta. Az ilyen „megdolgozás" alkalmával nem elég, hogy egyetlen jó tulajdonságát vagy jól elvégzett munkáját nem ismerték el, de még csak szóhoz sem juthatott senki, aki a „megdolgozás" perceiben nem „unisono" szólt volna a vádlók csoportjával (az ágyúgolyóval), hanem esetleg megemlítette volna a vádlottnak valamely tiszteletet érdemlő tulajdonságát is. Ha őszinte akarok lenni, azt

kell mondanom, hogy volt valami vallásosan komor, valami korai középkori ezekben a „megdolgozásokban", és aligha váltak valóban javára a „megdolgozott" elvtársak bármelyikének is. Miközben azon töprengtem, miért folyamodtak mégis újra meg újra ehhez a módszerhez, magamban arra a némileg eretnek következtetésre jutottam, hogy azért, mert azt hitték, igenis hasznosak, hogy erősítik az új társadalmat, mint ahogy állítólag a válságok is arra kellenek, hogy a kapitalizmus megerősödve kerüljön ki belőlük. Az elkövetett hibát úgy tekintették, mint egy megérett általános elhajlás szimptómáját vagy az érlelődő általános elégedetlenség kifejeződését, és teljes erkölcsi összezúzása úgy megtisztíthatta a légkört, mint egy tájfun vagy tornádó. Az egyes kapitalistákat tönkrejuttató válság lehetővé tette a kapitalizmus számára, hogy egészében továbbléphessen. Ugyanígy a művészeti szövetségek is továbbléphettek egy-egy „megdolgozott" tagjuk „romjai" fölött. Egyáltalán nem tartok igényt rá, hogy magyarázatomat elfogadják, csupán úgy említem meg, mint a saját kísérletemet a „megdolgozás" módszere titkának megfejtésére. De ha mind mélyebbre ásunk – még a korai középkornál is mélyebbre –, vajon nem valami olyasmihez jutunk-e el, ami az antik világ, az ősi vallási kultuszok ember- és állatáldozataira emlékeztet? Így van-e vagy sem, nem tudom, de a bolsevikokra jellemző teljes határozottsággal és bátorsággal be kell látnunk, hogy *Lenin soha, a legkisebb mértékben sem tartotta elfogadhatónak* ezt a módszert, amely *az embert eszközzé változtatja*. Ez a módszer természeténél fogva a legnagyobb mértékben antileninista. Lenin, aki abszolút elvhű volt a párton belüli harcokban, aki gyökerükig feltárta a párton belül mutatkozó hibákat, aki sohasem rettent vissza attól, hogy bárkinek a szemébe mondja az igazságot – az egyes embert soha nem degradálta eszközzé (ami lehetetlenné tesz minden pedagógiai ráhatást), hanem mindig úgy tekintette, mint célt (figyelembe véve megváltozását, nevelését, fejlődését). Ezért mon-

dom, hogy az ember megalázása, olyan mélységes megalázása, hogy ő maga sem tiszteli többé saját emberi méltóságát, a lehető legnegatívabb módszere a pártvezetésnek, és a nálunk szokásban volt „abszolút megdolgozás" az egyik leggonoszabb formája. Az ilyesfajta megalázás – vagy van erre egy még erősebb szó: megsemmisítés – megtöri a káderekat, ronggyá tépi idegrendszerüket – vagy pedig gerinctelen csúszómászókat, álszenteket, opportunistákat, talpnyalókat nevel.

Néhány olyan egyszerű példát hoztam fel Leninnek az emberekhez való viszonyáról, amelyben az illetők belátták hibájukat, és most már gondosan meg kellett őrizni önbizalmukat és erejüket a további munka érdekében. De íme, egy bonyolultabb példa, amikor úgy látszott, hogy a párt számára meg kell menteni egy ragyogó tehetségnek tartott embert, akire még nagy politikai és irodalmi jövő vár, és ezért – mint mondták – el kellene tekinteni attól, hogy egy olyan nagy tekintélyű szerv, mint a Komintern II. kongresszusa, egyhangúlag elítélje, annál is inkább, mert az illető elvtárs nem is követett el olyan súlyos vétséget: írt egy tartalmilag semmiben sem kifogásolható brosúrát, csak éppen egy kicsit túllőtt a célon, túlságosan éles és támadó hangnemben bírált. Arra a rendkívül érdekes esetre gondolok, amelynek Paul Levi német kommunista volt a főszereplője, és Lenin állásfoglalására ebben az ügyben. Szerintem minden pártfunkcionáriusnak, aki pszichológiailag és pedagógiailag felkészülten akarja végezni munkáját, fejből kellene tudnia azokat az oldalakat Clara Zetkin visszaemlékezéseiből, amelyek erről az esetről beszámolnak. Azóta több mint negyven év telt el. A tárgyilagos történelmi elemzés nem tért ki annak az évnek (1923) bonyolult részleteire és konkrétumaira, és például a *Nagy Szovjet Enciklopédia* és a legújabb párttörténeti tankönyvek egészen szűkszavúan és sommásan ismertetik csak a Levi-ügyet, magát Levit pedig, mint nyilvánvaló renegátot és opportunistát, leparancsolják a történelem színpadáról. Negyven év-

vel ezelőtt azonban mindez nem volt ilyen nyilvánvaló és mindenki számára érthető. Negyven évvel ezelőtt a tények valamelyest más fényben jelentkeztek, maga Levi még vezető funkciót töltött be a fiatal német kommunista pártban, és dehogyis vette észre mindenki álláspontjának kettősségét! Ezért volt rám különösen nagy hatással a kommunista mozgalom régi, tapasztalt asszonyának közvetlenül az esemény hatása alatt keletkezett s a még friss nyomon haladó beszámolója, amelyet a háború alatt, az óvóhely egyetlen homályos lámpájának fényében olvastam el először. Az az esemény, amely a Komintern egész szekcióját lázba hozta, az 1923 márciusi mannsfeldi forradalmi munkásmegmozdulás (vagy lázadás) volt. A lázadás nyomában partizánosztagok szerveződtek a környéken, és más városokban is számos akcióra, összecsapásra került sor a rendőrséggel. Mindennek az volt az oka, hogy a munkáltatók egészen képtelen megszorításokat vezettek be, behívták a rendőrséget a gyárakba, házkutatásokat, letartóztatásokat rendeltettek el. Az azóta eltelt több mint negyven év alatt világossá vált, hogy ezeket a lázadásokat maga a burzsoázia provokálta ki azzal a szándékkal, hogy még mielőtt a munkások teljesen megszerveződnének, apránként összezúzhassa legjobb erőiket. Akkoriban azonban a mannsfeldi esetnek a másik oldala tűnt különösen szembe: szervezetlensége, átgondolatlansága, rossz vezetése és gyenge kapcsolata a munkástömegekkel, egyszóval az, hogy eleve bukásra volt ítélve. És a kommunisták többsége emiatt élesen meg is bírálta. Paul Levi éppen az akciók tetőpontján lépett föl a maga kíméletlenül éles bírálatával. Úgy tűnt, csupa helyes és igaz dolgot mond, és elméletileg föltétlenül igaza van. De adjuk át a szót Leninnek és Clara Zetkinnek.

Clara Zetkin nyugtalan, aggódik Levi sorsáért. Tudja, hogy jóllehet bírálata helytálló, a Komintern helyteleníti. Számos szekció elítéli érte, különösen az oroszoké. Nyilvánosan meg

Clara Zetkin

akarják róni, sőt ki akarják zárni a pártból. Milyen hevesen védelmére kel Lenin előtt! „Paul Levi nem hiú, öntelt irodalmár!... Levi nem becsvágyó politikai törtető... Levi szándékai a legtisztábbak, legönzetlenebbek voltak... Kedves Lenin, tegyen meg mindent, amit tud, hogy Paul Levi ne vesszen el

számunkra!"* Mintha előre megérezné, miben fognak summázódni a vádak, és még mielőtt elhangzanának, meg akarja cáfolni őket. Lenin azonban egyáltalán nem veszi föl *ezt* a „kesztyűt", nem is reagál azokra a súlytalan vádakra, amelyeket beszédpartnere oly nagy hévvel cáfol előtte. Úgy beszél Leviről (Clara Zetkin szó szerinti följegyzése szerint), mintha csak hangosan gondolkodnék: nagyon komolyan, és mint aki nagyon szeretné megérteni és alaposan elemezni a történteket – nem is annyira magáról Leviről, mint inkább a pártpszichológia egészéről:

„Paul Levi, belőle sajnos már külön »ügy« lett... Eddig azt hittem, szoros szálak fűzik a proletariátushoz, jóllehet a munkásokhoz való viszonyában némi *hűvösséget* észleltem. Olyan *»három lépés távolság«*-félét. Brosúrájának megjelenése óta *kételyeim támadtak a személyét illetően.* Attól tartok, erős hajlama van az egyénieskedésre és az önszeretetre, azonkívül jó adag irodalmár hiúság is van benne. A »márciusi akció« kíméletlen kritikájára szükség volt. De mit nyújtott Paul Levi? *Ez a párt borzalmas szétmarcangolása. Bírálata nemcsak a legnagyobb mértékben egyoldalú és túlzott, hanem gyűlölködő is; de még nagyobb baj, hogy nem nyújt semmit, ami a pártnak irányt mutathatna. Hiányzik belőle a párttal való szolidaritás szelleme.* És ez az, ami az elvtársakat sorra-rendre felháborította, és süketté és vakká tette mindazzal szemben, ami Levi kritikájában helyes. Így alakult ki az a hangulat – és ez a német elvtársakra is átragadt –, amelyben Levi brosúrája és még inkább Levi személye körüli villongás lett a vita kizárólagos tárgya ahelyett, hogy az »offenzíva-teoretikusok« és a »balosok« hamis elméletét és gyakorlatát vitatnák meg."**

* **Clara Zetkin**: *Visszaemlékezések Leninre.* 42., 45. old. Budapest, 1957.

** Uo., 41–42. old. (**Az én kiemelésem** – *M. S.*)

Mennyire hálásnak kell lennünk Clara Zetkinnek azért, hogy ilyen részletesen följegyezte Iljicsnek ezeket a szavait! És mennyire szeretne az ember újra meg újra elgondolkozni azon, hogy mi is az a pártpolitika, milyen szerepet játszik a pártban az egyes ember... A német munkások meggondolatlan és elsietett akciójáért a német pártnak és az egész nyugati forradalmi mozgalomnak súlyos árat kellett fizetnie. A burzsoázia könnyűszerrel diadalmaskodhatott. Ezért kellett (Iljics szerint: „szükséges volt") elítélni és tanulságos leckévé változtatni a „balos" taktikát. Ám ekkor közbeszólt Paul Levi a maga brosúrájával, és *megakadályozta* a Komintern munkáját. Az általános probléma helyett legyenek szívesek „Paul Levi problémájával" vesződni. De ha már így áll az ügy, mondjuk ki nyíltan, hogy látszólag helyes álláspontjában, látszólag helyes megjegyzései mélyén ott az az „egyénieskedés", az a „szubjektivitás", ami ezt az álláspontot, ezeket a megjegyzéseket helytelenné változtatja. Iljics egyoldalú, túlzott, majdhogynem gyűlölködő bírálatról beszél, amely semmi iránymutatást nem ad a jövőre nézve, és nemcsak *önmagában véve helytelen,* hanem azt a gyanút kelti Paul Levivel szemben, hogy „hiányzik belőle *a párttal való szolidaritás szelleme*". Elszakadása a munkások tömegétől (a „három lépés távolság" óhaja) a párttól való elszakadáshoz vezet. Így válik ártalmassá maga a politika, ha egyénieskedést kevernek bele.

A Komintern még nem mondta ki az ítéletet Levi fölött – de Iljics óvatos, hangos töprengése mintegy teljes nagyságában elénk vetíti magát Levit mint embert, aki önmagát zárja ki a pártból, mert elvesztette szolidaritását iránta.

Iljics szavaiban van valami plusz, ami már nemcsak Levire vonatkozik. Benne van szemérmes, bensőséges szeretete azok iránt a munkások iránt, akik fegyvert fogtak a munkáltatóik ellen: még ha sikerületlen, fegyelmezetlen, a közös ügyre nézve káros volt is, mégiscsak *felkelés* volt, történelmi harci pillanat;

azok, akik ezt a hibát elkövették, a vérüket hullatták érte, ezért éppen őket, a hiba elkövetőit nem lehet, nem szabad elítélni, hiszen ilyen hibák nélkül nem kerülhetne sor a győzedelmes felkelésre sem! Ezt nem értette meg Levi, ezzel szemben az „egyszerű" elvtársak, akik nem tartották a „három lépés távolságot" a munkások tömegével szemben, megértették, és fölháborodtak Levi viselkedésén.

Levi későbbi pályafutása megmutatta, milyen bámulatosan pontos arcképet festett róla Lenin e néhány szűkszavú mondatában. Honnan ez a tévedhetetlen emberismeret, hogy tudta helyesebben megítélni Levit, mint a régi, tapasztalt német kommunista asszony? Pedig azt hihetnők, hogy Clara Zetkin igazán a velejükig ismeri a maga kádereit, Lenin ellenben alig-alig találkozott velük, tehát sokkal hátrányosabb helyzetben van e tekintetben. Mellesleg, Clara Zetkin, miután ismertette Levi históriáját, bizonyára tudat alatt maga is rájött, mennyire naivul és tapasztalatlanul ítélte meg ezt a hozzá közelálló embert, míg Lenin, jóllehet nem is ismeri, hibátlanul rekonstruálta jellemét és pályáját. Ahhoz, hogy valaki ilyen éles szemre és biztos ítélőképességre tegyen szert, végig kell járnia Iljics gyakorlati életiskoláját, szüntelenül érintkeznie kell a munkásosztállyal, meg kell szoknia, hogy elsősorban mindig az egyszerű dolgozóra, az ő lelkivilágára, az ő emberi viszonyaira, az ő szükségleteire gondoljon, és saját ítélete megalkotásakor az *„egyszerű elvtársak" álláspontjára* kell helyezkednie. Iljics élete utolsó napjáig megőrizte azt a tulajdonságát, hogy soha ne tartson „három lépés távolságot" a néppel szemben, mindig a nép körében érezze magát, s az egyszerű elvtárs, a „közkatona" álláspontjára helyezkedjék.

E könyvecske legvégén, amelyet az óvóhelyre magammal vittem, van még egy beszámoló.

1923 októberének vége felé úgy látszott, Lenin állapota javulóban van a szélütés után. Tudott járni, tudta mozgatni a bal

karját, és ha nehezen és tagolatlanul is, de ki tudott mondani egyes szavakat. Pedig mindössze három hónap volt már hátra az életéből... Az egyetlen szó, amelyet tisztán ki tudott mondani, ez volt: no-no. S beszélgetés közben ennek az egy szónak különféle hangsúlyozásával fejezte ki a maga véleményét. Amikor a hónap utolsó vasárnapján meglátogatta I. I. Szkvorcov-Sztyepanov és O. A. Pjatnyickij, baljával botra támaszkodva ment elébük. De hadd adjam át a szót O. A. Pjatnyickijnak:

„Szkvorcov elvtárs a moszkvai szovjet választásainak állásáról kezdett mesélni Iljicsnek. Ő nemigen figyelt oda, csak fél szemmel sandított felé, a másikkal az asztalon lévő könyvek címét silabizálgatta. Amikor azonban Szkvorcov elvtárs *azokat a javaslatokat kezdte sorolni, amelyek az üzemek munkásaitól érkeztek a moszkvai pártbizottság határozatához – a külvárosok világításáról, ahol a munkások és a város szegényei laknak, a villamosvonalak meghosszabbításáról az ugyancsak munkások és parasztok lakta peremvárosokig, a csapszékek bezárásáról ésatöbbi, Iljics egyszerre fölfigyelt, és azzal az egyetlen szóval, amelyet kínlódás nélkül ki tudott mondani* – „no-no" – fejezte ki a maga megjegyzéseit, mégpedig annyiféle intonációval, hogy világosan megértettük, akárcsak azelőtt, a betegségét megelőzőleg: *a javaslatok helyesek és reálisak, és mindent meg kell tenni azért, hogy megvalósuljanak.*"*

A választásokról szóló beszámolót – ami már, mondhatni, elintézett ügy – Iljics figyelmetlenül hallgatja, sőt az asztalon lévő könyvek felé forduló pillantásával ki is mutatja figyelmetlenségét. Ám amikor a munkástömegek hangjára, az ő szükségleteikre fordul a szó, Lenin egyszerre csupa fül lesz.

Ez az a tanítás, amit a halála küszöbén adott Lenin minden kommunistának. Csengjen a fülünkben ez a „no-no", vala-

* *Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom.* 156. old. (Az én kiemelésem – *M. S.*)

hányszor a lelkiismeretünk is megsúgja, mi a legfontosabb, amit egy kommunistának tennie kell, mire kell odafigyelnie, miközben az emberekkel van dolga.

A pedagógia az ember nevelésének tudománya, a kialakuló, fejlődő, tökéletesedő emberre irányul. A jóság, a szívélyesség semmiféle régi fogalma nem fedi és nem fejezi ki a maga teljességében azt az újat, amivel Iljics közeledett az emberekhez, és ami az embereket arra késztette, hogy a legjobb oldalukról mutatkozzanak előtte, hogy jobbak legyenek. Lenin etikája a dialektikus materialista tudatban és világfelfogásban gyökerezik, ez a materialista új etikája, akinek számára valamennyi ember léte éppen olyan valóságos, mint a sajátja, aki hisz a többiek létezésében, fejlődésében, eleven, életképes oldalaiban. És ez több, mint a régi, megszokott jóság. S a Lenin felé sugárzó viszontszeretet is mérhetetlenül több, mint amit az egyszerű, mindennapi jóság ébreszt.

1963

I

Izgalmas feladat előtt álltam. Európa városaiban mindazokat a házakat, amelyekben Lenin hosszabb ideig lakott, a könyvtárakat, sőt még az asztalokat is, amelyeknél dolgozott, azokat a helyiségeket, ahol a párt kongresszusai és konferenciái lezajlottak, a kávéházakat és éttermeket, amelyekről megtudták, hogy a bolsevikok ott szoktak volt találkozni, régen felkutatták és megjelölték, s mindnek maradt valami materiális nyoma: feliratos tábla vagy fénykép. Ám azok az üdülőhelyek, ahová Vlagyimir Iljics nagy néha, az idegfeszítő városi élet elől menekült, hogy megpihenjen a szabad természetben, s becsavarogja a környéket Nagyezsda Konsztantyinovnával – talán az egy Svájc kivételével –, valahogy kimaradtak a kutatásból. Franciaországban van köztük egy, ahová, ha jól tudom, szovjet újságíró még nem tette be a lábát. Ezt a városkát kellett nekem „fölfedeznem" az olvasók számára. Ha jól tudom, mindössze Nagyezsda Konsztantyinovna visszaemlékezései őriznek róla néhány mondatot.

Az 1910-es év igen nehéz volt Lenin számára. A pártot belső ellentétek lazították. „Tengernyi apró ügy és mindenféle kellemetlenség... különféle kiskirályok belharca miatt. Brrr!..." – írta Lenin Gorkijnak Capriba.* Ebben az időben Párizsban élt, és elkeseredett harcot folytatott a mensevik „likvidátorok" és az „otzovisták" ellen, akik a *Golosz szocial-demokrata* című

* *Lenin Művei.* 34. köt. 442. old., Budapest, 1956.

mensevik lapban jelentették meg cikkeiket, továbbá a Bogdanov-Lunacsarszkij csoport ellen, amely ekkor adta ki a *Vperjod* címet viselő frakciós cikkgyűjteményt.* Emezek is, amazok is veszettül támadták a bolsevik központot, Lenin pedig, miközben ellenük hadakozott, megpróbált kapcsolatba lépni Plehanovval és híveivel, hogy megnyerje a pártnak a mensevikek alapos marxista műveltséggel rendelkező, legegészségesebb elemeit. Ez a párt megtisztításáért és egyesítéséért folytatott egyidejű harc igen nagy energiát és idegfeszültséget kívánt, mert komoly eszmei oldalához igen sok apró-cseprő, kicsinyes ügy – Lenin így mondta: „civakodás" – társult. Ugyancsak Párizsból, de még április 11-én keltezett levelében keserűen panaszkodik Gorkijnak amiatt, hogy a pártegyesülés irányában ható „komoly és mélyen gyökerező tényezőkhöz" holmi „anekdotikus" elemek keverednek:

„Így aztán most az anekdotikus elemek dominálnak az egyesülésben, ezek nyomulnak előtérbe, alkalmat adva a vihogásra, gúnyolódásra stb. Azt beszélik, hogy az eszer Csernov még bohózatot is írt a szociáldemokraták egyesüléséről *Vihar egy pohár*

* Hadd emlékeztessem az olvasót arra, kik is voltak annak idején az un. „otzovisták" és „vperjodisták". A *„vperjodistákról" és a Vperjod csoportról* című cikkében, amelyet 1914-ben írt, Lenin így határozta meg ezt a két áramlatot:

„A vperjodisták... a legkülönbözőbb antimarxista elemekből voltak összetákolva. Ezek az elemek az eszmei áramlatok szempontjából *kétfélék* voltak: machisták és otzovisták...

A machizmus Machnak és Avenariusnak Bogdanov módosításával ellátott filozófiája, melyet ez utóbbi, továbbá Lunacsarszkij és Volszkij hirdetett, s amely a Vperjod platformjában proletár filozófia álnéven *rejtőzik*...

Az otzovisták ellenezték a III. dumában való részvételt, és az események világosan bebizonyították, hogy... álláspontjuk a *gyakorlatban* anarchizmusra vezetett." *(Lenin Művei* 20. köt. 506. old., Budapest, 1955.)

vízben címmel, és hogy ezt a bohózatot a napokban elő is fogja adni itt egy (szenzációéhes) emigráns csoport.

Utálatos dolog ezeknek az anekdotába illő eseményeknek, ennek a civakodásnak és botránynak, ennek a gyötrődésnek és váladéknak a kellős közepében csücsülni, s utálatos dolog mindezt közvetlen közelből figyelni. De ez a hangulat nem uralkodhat el rajtunk. Az emigrációs élet százszorta nehezebb most, mint a forradalom előtt volt. Az emigráció és a civakodás elválaszthatatlan egymástól."*

Ha ez volt a helyzet már áprilisban, a tavaszi Párizsban, amikor virágba borulnak a gesztenyefák, és oly könnyűvé válik a lélegzetvétel, júliusban, a nagyváros kibírhatatlanul fülledt és száraz levegőjében már végképp elviselhetetlenné vált a civakodás. Nagyezsda Konsztantyinovna ezt írja visszaemlékezéseiben:

„Sokan szabadulni akartak ezektől a civakodásoktól. Lozovszkij például már csak a francia szakszervezeti mozgalomban dolgozott. Mi is szerettünk volna közelebb kerülni a francia mozgalomhoz. Úgy gondoltuk, ebben segítségünkre lesz, ha egy ideig ott lakunk a francia pártkolóniában." Figyelemre méltóak ezek a keresetlen mondatok: nem valahová az isten háta mögé, a természet magányába vágytak, hanem közelebb a francia elvtársakhoz, hogy megnézzék, mi a helyzet őnáluk, távol az oroszok kicsinyes „civakodásától". Ám ha a „tengernyi apró ügy és mindenféle kellemetlenség" a maguk portáján kibírhatatlanná tette az életet, a franciáknál sem volt jobb a helyzet: „Először én utaztam le oda anyámmal. A kolóniában azonban sehogyan sem tudtunk boldogulni. A franciák teljesen elzárkózva éltek, minden család egy külön kis sziget volt, s az oroszokkal szemben valahogy barátságtalanok voltak; ez különösen állt a kolónia vezetőnőjére... Munkás itt úgyszólván

* *Lenin Művei*, 34. köt. 431. old.

nem is volt. Nemsokára odaérkeztek Kosztyicinék és Szavvuska – valamennyien vperjodisták –, s azonnal valamilyen botrányba keveredtek a kolónia vezetőnőjével." A kolónia nem messze volt Pornictól, egy olcsó kis üdülőhelytől. S Nagyezsda Konsztantyinovna, most már mások civakodása elől menekülve, átköltözött erre a tengerparti üdülőhelyre.

„Anyámmal együtt egy vámőrnél kibéreltünk két kis szobát. Hamarosan Iljics is megérkezett. Sokat fürdött a tengerben, rengeteget kerékpározott – nagyon szerette a tengert és a tengeri szelet –, Kosztyicinékkal vidáman csevegett mindenféle semmiségről, élvezettel ette a rákokat, amiket a házigazda fogott nekünk. A házigazdáékkal általában forrón rokonszenvezett. A kövér, nagyhangú háziasszony – mosónő volt különben – elbeszélte, hogyan hadakozik a papokkal. Volt ugyanis egy kisfiuk, aki világi iskolába járt, de mivel a gyerek kitűnően tanult, talpraesett, tehetséges legényke volt, a papok mindenképpen rá akarták bírni az anyát, hogy a fiát hozzájuk, a kolostorba adja tanulni. Ösztöndíjat is ígértek neki. És a mosónő felháborodva mesélte, hogyan kergette ki a papot a házából, aki ellátogatott hozzájuk: nem arra szülte ő a fiát, hogy aljas jezsuitát csináljanak belőle. Ezért is dicsérte annyira Iljics a rákokat. Iljics augusztus 1-én érkezett Pornicba, és 26-án már Koppenhágában volt, hogy részt vegyen a Nemzetközi Szocialista Iroda ülésén és a nemzetközi kongresszuson."*

Valami meglepő közvetlenség árad ezekből a sorokból. Ilyen eleven és vidám képet senki sem festett még Iljics nyaralásáról. „Rengeteget kerékpározott", „forrón rokonszenvezett", „élvezettel ette a rákokat", „sokat fürdött" és „vidáman csevegett mindenféle semmiségről" – ugyanazokkal a vperjodistákkal, akikkel Párizsban nemrég még elkeseredetten hadakozott, és mindennek tetejébe „a tenger és a tengeri szél", amelyet, mint

N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre*. 196. old.

megtudjuk, oly nagyon szeretett... Látszik, hogy Pornic maradandó emlékeket hagyott Nagyezsda Konsztantyinovnában! De hol van ez a Pornic? Vajon él-e még a fiúcska, a nagyhangú mosónő-háziasszony fia? Megvan-e még a vámőr házikója? Nagyezsda Konsztantyinovna szavai szerint Lenin huszonhat teljes napot töltött el ebben a házban – éppen annyit, amennyi egy mostani szanatóriumi beutaló ideje (augusztus 1-től 26-ig). És itt kezdődik a zavar.

„Iljics augusztus 1-én érkezett Pornicba" – így Nagyezsda Konsztantyinovna. Ám a minden Lenin-kötethez mellékelt időrendi táblázat mást mutat. Az 1910-es rubrikában az áll, hogy Lenin július 22-én vagy 23-án utazott Pornicba (illetve akkor indult el oda Párizsból), vagyis kilenc-tíz nappal előbb. Vajon hová tűnt ez a jó egy hét? Valahogy fontosnak éreztem, hogy megoldjam a rejtélyt, tekintve hogy nagyon is lényeges momentumot érintett: az útvonalat. Ha Párizsból Angers-en és Nantes-on át egyenesen Pornicba utazik az ember, Franciaországban már fél évszázaddal ezelőtt is olyan sűrű volt a vonatközlekedés, hogy pár óránál tovább semmiképpen sem tarthatott az utazás. Ha ellenben a kerülőutat választja, Normandián át juthat el Bretagne-ba, s ez volt és ez ma is a túristák szokásos és természetes útvonala. Csupán az egy Pornicot, ezt a jelentéktelen és Bretagne-ra nézve csöppet sem tipikus városkát megnézni és nem látni olyan festői helyeket, mint Quimper, Quiberon mesebeli szigete, Saint-Malo, a középkori kalózkodás fő fészke, és ha már ott van az ember, ne járja be a szépséges Normandiát, a világszerte híres Mont-Saint-Michelt és Normandia fővárosát, Rouent – ez egyszerűen elképzelhetetlen. Miután elhatároztam, hogy felkeresem Pornicot, és megkeresem Iljics nyomait, rettenetesen vágytam rá, hogy megtegyem ezt a körutat, bizonyos lévén abban, hogy a július 22. és augusztus 1. közti „hiányzó" napokat Iljics is erre a kerülőre fordította. Igaz, hogy semmilyen adatom nem volt föltevésem alátámasztására.

Ekkor, teljesen váratlanul, segítségemre sietett Vlagyimir Poltorackij, az *Izvesztyija* tudósítója. Franciaországba utazásom előtt, szinte az utolsó pillanatban félrevont, és titokzatos képpel megsúgta, hogy föltétlenül, de föltétlenül menjek el Mont-Saint-Michelbe, keressem meg a Tyúkanyó-vendéglőt, kérjem el a vendégkönyvet, és ebben az albumban meg fogom találni Lenin francia nyelvű bejegyzését: „Köszönöm a finom omlettet!" Próbáljam meg ezt az oldalt megszerezni vagy legalább lefényképezni! Maga Poltorackij nem látta, csak egy „abszolut szavahihető barátjára" hivatkozott. Nem valami nagy az esély, de ha igaz, ha Lenin valóban járt Mont-Saint-Michelben, akkor ez vagy 1902-ben volt, útban Párizsból Longuivyba, ahol június-júliusban üdült édesanyjával és nővérével, Anna Iljinyicsnával, vagy – és nagyon akartam hinni, hogy így volt – kerülővel érkezett Pornicba, miután előbb beutazta Normandiát és az egész Bretagne-t. Voltaképpen nem nagyon hittem Lenin bejegyzésében.* De azt valóban hihetetlennek tartottam, hogy Iljics, aki oly sok országot bejárt, és oly sok városban volt kénytelen hosszabb-rövidebb ideig lakni, s mindig az egyszerű emberek közelségét kereste, Franciaországban járva elkerülte volna például a Vendée-t, ne nézte, hallgatta, figyelte volna meg, milyenek a mai vendée-iak. És valahogy nem tudtam összeegyeztetni Iljics alakjával, a fáradhatatlan gyaloglóéval és tapasztalt utazóéval, hogy csak úgy egyszerűen fölszállt a vonatra, és öthat óra múlva leszállt az Atlanti-óceán partján, holott volt ideje, és körülötte...

Szétnyitottam a térképet. A jókora félsziget, amelynek szélét

* Habár Lenin kétségkívül szerette a tojásételeket, és éppenséggel megdicsérhetett egy omlettet. Vera Dridzo tanúsága szerint „Nagyezsda Konsztantyinovna egyszer azzal dicsekedett el neki, hogy tizenkétféle omlettet tud készíteni". V. Dridzo: *N. K. Krupszkaja.* 33–34. old., Moszkva. 1958.

mintha kirojtozták volna – Normandia egy része és Észak-Bretagne, amelyet az Atlanti-óceán kinyúló karjának, a La Manche-csatornának hullámai mosnak (éppen ott van a kis longuivyi öböl, ahol 1902-ben járt Iljics), és Dél-Bretagne, amelyet dél felől már maga az Atlanti-óceán ostromol – páratlanul költői partok gyűrűjében fekszik. És micsoda neveket adtak nekik! Smaragdpart, Rózsaszín gránitpart, Oroszlánpart, Cornouaille-i part, Vadpart és végül a Szerelempart, ahol a parányi Pornic házai bóbiskolnak...

Aki Franciaországban utazgat, annak talán legérdekesebb élménye a történelem szemléletes megismerése. Valaha az iskolapadban csupán halott betűket és évszámokat jelentett számunkra a népvándorlás, a majdnem egész Európát magában foglaló római birodalom, amely mindenütt megépítette a maga hídjait, utait és amfiteátrumait, majd a barbárok betörése ebbe a birodalomba, a germánok és gótok, kelták és szászok, frankok és frizek háborúskodásai és osztozkodásuk Európán, majd a ma is létező és már nem csak tankönyvekből ismert országok és népek – a franciák és angolok, hollandok és németek, olaszok és svájciak – kialakulása. Utazás közben azonban az ember egyszer csak észreveszi, hogy a „történelem" nem múlik el, hanem mintegy „átmegy" egymásba – mint ahogy az ember gyermekkora átmegy az ifjúságba, ifjúsága átmegy az érett korba s érett kora az öregségbe, s a gyermek tovább él az öregemberben, éppúgy, mint az ifjú az érett férfiban. Cornouaille-i part Franciaországban! De hiszen Cornwall Angliában is van. Sőt, a név maga angol, s tengerpartján olyan fürdőhelyek vannak, mint Torquay. Közös elnevezések, hasonló nyelv, angol nevek a normandiai városokban – maga Anglia is csak egy karnyújtásnyira van a La Manche-csatornán át –, és a két szomszéd, Anglia és Franciaország között évszázadokon át dúló elkeseredett, lankadatlan s mint a parázsból a tűz, minduntalan föllángoló háborúk, a Saint-Maló-i és az Orléans-i Szüzet máglyára vető roueni

emlékművekből sugárzó angolgyűlölet – és egyes szavak és nevek majdnem azonos kiejtése. A történész itt aztán első forrásból tanulmányozhatja a népek keletkezését, összefonódását, egymással keveredő eseményeik, legendáik és hagyományaik összeszövődését, mint ahogy a geológus olvassa ki a kőzetek rétegeződéséből, a vulkánikus magmából a Föld történetét.

És még azért is érdekes Franciaországban utazgatni, mert szinte ki sem lép az ember az irodalom és művészet birodalmából. Kiváló államférfiak életrajzai, műveikből vett idézetek az emlékműveken, mellszobrokon, féldomborműveken megörökített jellegzetes arcvonásaik és gesztusaik vesznek körül mindenütt. A kisebb városok szeretnek eljátszogatni a maguk játékaival: nevezetes épületek modelljeivel, híres események körképeivel, a helyi csodák gyűjteményeivel; majdnem mindenütt van egy kisebb-nagyobb panoptikum, tele történelmi alakok viaszképmásaival, amelyek ügyesen megszerkesztett jelenetekbe csoportosítva hozzák közelebb életük legfőbb eseményeit a látogatókhoz. Az emlékezet nem akar megválni a múlttól, és ez a tartós, eleven hidat alkotó felfogása mindannak, ami egy néppel századokon és ezredéveken át történt, fokozatosan benyomul a képzeletbe, és a mítoszalkotás képességévé válik.

Hiszen sem a modern, sem az antik népek nem a semmiből alkották és alkotják a maguk mítoszait! És a turista föltétlenül megérzi a művészi szó felsőbbrendűségét a mítosszal, a történelemmel és materiális tanúbizonyságaival szemben. A turisták háromnegyede minden bizonnyal közönyösen menne el Franciaországban Jeanne d'Arc számos emlékműve mellett, ha nem jutna eszébe a schilleri *Orléans-i Szűz;* mit sem érezne a kezében **fiat tartó** apa és fia monumentális altdorfi emlékműve vagy **Tell kápolnája** előtt, ha nem tanulta volna még az iskolában ugyancsak Schiller *Tell Vilmos*-át; s nem érdekelné különösen Tasso sorrentói **házának** ódon, málladozó vakolatú homlokzata

Goethe *Torquato Tassó*-ja nélkül, mint ahogy nálunk sem igen látogatna el a csodálatos Uglicsba, ha nem ismerné Puskin *Borisz Godunov*-ját.

De ha Vlagyimir Iljics valóban Normandia csipkés partjának vonalát követve utazott is Bretagne-ba, aligha feledkezett bele a régmúlt történelem emlékeibe. Nagyezsda Konsztantyinovna ezt írta: „szerettünk volna közelebb kerülni a francia mozgalomhoz". Normandia és Bretagne a múltban a reakció fellegvára volt, így hát Lenin útközben szokása szerint bizonyára mohón érdeklődött az emberek, a nép, a napi politika fordulatai iránt. Amennyire erőmből és lehetőségeimből tellett, igyekeztem Lenin példáját követni, és megpróbáltam féken tartani a múlt és a műemlékek iránti szenvedélyes szeretetemet, és hogy meg tudjam állni, hogy Normandia fővárosát, Rouent ne a múzeumlátogató szemével nézzem meg (márpedig Rouent minden útikalauz múzeumvárosnak nevezi), fölfegyverkeztem a *Paris-Normandie* című újság és a *Tout Rouen* című helyi lapocska legújabb számával.

II

1966 őszén véget nem érő esők áztatták Franciaországot – mintha szürke fátyol lebegett volna az ember szeme előtt. Hideg volt, a folyók kiléptek a medrükből, az óceán is szűknek érezte partjait, s éppen ott volt a legkatasztrofálisabb a helyzet, ahová mi igyekeztünk fürge francia Simcánkon. *Mi,* mondom, mert útitársamnak, a Novosztyi hírügynökség párizsi képviselőjének ugyancsak kedve támadt „Iljics nyomába" eredni. Már elhagytuk Saint-Cloud-t, s a szürke esőfüggöny mögött, mint egy liliputi díszszemlén, törpe körtefák meneteltek, ágaik közt aránytalanul nagy gyümölcsökkel. A Szajna fölött megült a köd, partján cementgyárak guggoltak – *Ciments Français* –,

falaikon végtelenül ismétlődő feliratokkal: *Paix au Viet-Nam! Ami go home!*

A széthajtott és a száguldástól remegő újságban majdnem ugyanezt olvasom: Johnson-ellenes tüntetések, New Yorkban kommunistaellenes terrorista csoportot lepleztek le, fölbocsátották a legújabb szovjet szputnyikot – s mindezt a baloldali erők iránti nyilvánvaló szimpátiával tálalja. A *Tout Rouen* helyi lapocska. Vezércikke azoknak pörköl oda, akik azt állítják, hogy Rouen „halott város". Jöjjenek ide, és éljenek kedvük szerint – hívja fel őket az újság, majd hosszan sorolja, mi mindenre kerül sor 1966 telének küszöbén Normandia fővárosában: tucatnyi különféle látnivaló, hangversenyek, kiállítások, vásárok, filmbemutatók, a roueni egyetem hagyományos bálja, előadássorozat a „hatha-jógáról", jubileumok, konferenciák között válogathat a látogató. Az egyetem „Nemzetünk ifjúsága" címmel vitát hirdet a második szemeszterre. Azt hihetnők, a legaktuálisabb témák egyike – ám a vita befejezéséül filmfesztivált ígérnek „Erotika a moziban" mottóval, csupa „szerelemről" szóló filmet, többek közt Bergman *Monika*-ját – bár lehet, hogy azért, hogy becsalogassák a közönséget a komoly előadásra.

Még egy esemény, ezúttal irodalmi. A normandiai írók közgyűlése, beszámolók – pénzügyi és erkölcsi –, a megye északi és déli felébe küldendő delegátusok megválasztása, védnökség az Ellenállás Hőse emlékművének felállítása fölött, és végül baráti ebéd az Hôtel d'Angleterre-ben – mindez erősen emlékeztet a mi írói összejöveteleink műsorára. S egyszer csak ebben a helyi lapocskában, amelyik aligha jut el valaha is Franciaország határain túlra, valóságos dicshimnusz ötlik a szemembe a *Tüzes paripák* című „pompás szovjet filmről". Hiába próbálunk visszaemlékezni rá, melyik filmünk is szól tüzes paripákról. Végül megleljük az eredeti címet, amely latin betűs átírásban így fest: *Tent zabipih predkov*. De csak abból tudjuk kideríteni, hogy a

Tyenyi zabitih predkov (Elfelejtett ősök árnyai) című szovjet filmről van szó, hogy az is oda van írva: Kocubinszkij regényéből készült. Aligha sejtik a film rendezője és szereplői, miféle dicshimnuszt zengtek filmjükről Rouenban: „Messze fölülmúlja" az egyidejűleg bemutatott *Égő Párizs*-t. A *Tüzes paripák* kritikája fölött három csillag és egy nagy *A* betű látható (a legmagasabb osztályzat), maga a kritika pedig azt írja róla, hogy „semmi máshoz nem hasonlítható, páratlan élmény, csupa fény, csupa szín, csupa élet – a szovjet filmgyártás klasszikus erényei! – valóságos ünnep a szemnek és a szívnek!" Később Rouenban láthattam, hogy valóban hosszú sor áll a mozi pénztára előtt, és mint külföldön oly sok egyszerű ember szívében, itt is élénk visszhangot kelt az az önkéntelen szovjet optimizmus (a század hajnala!), amely – gyakran az alkotók szándékától függetlenül – nemcsak a szerencsésen, hanem még a szomorúan végződő filmjeinket is áthatja. Manapság az optimizmus hiánycikk Nyugaton. Érdemes volna elgondolkodniuk ezen azoknak a fanyalgó kritikusoknak – külföldieknek és belföldieknek egyaránt –, akik erre az optimizmusra a „formalizmus" vagy „konformizmus" megvető bélyegét sütik.

Amíg én a folyóiratot lapozgattam, autónk megérkezett a múzeumvárosba, és nyomban meg is állt: a belvárosban sehol sincs hely, ahol parkírozni lehetne. Így hát gyalog kerestük föl a Rouen központjában tömörülő műemlékeket. Megmásztuk a három gyöngyszem, a Notre-Dame székesegyház, a Saint-Maclou kolostor és a Saint-Ouen apátság tornyát, elgyönyörködtünk az ódon, keresztbe-hosszába és átlósan sötét fagerendákkal berakott házak látványában. Pontosan ilyen lehet Stratford-on-Avon, Shakespeare városa, amelyről Szergej Obrazcov írt elragadtatott beszámolót, s a hasonlóság nem véletlen, hiszen Rouen huszonegy éven át (1066–1087) Anglia fővárosa volt!

Bárhogy kapálódzik is az ember, a történelem elől nem menekülhet a normann-angol-francia keveredésnek ebben a go-

molyagában. A Saint-Ouen apátság előtt ott áll a viking Rollon szobra; túlságosan kicsi, vagy kicsinek látszó feje és keskeny vállú törzse valóságos elefántlábakon, nem is lábakon, hanem oszlopokon nyugszik. Vastag mutatóujja ugyancsak a lába elé, a földre mutat: „Márpedig mi itt maradunk, uraim." A pogány és az antik Rouen minden maradványát nyomtalanul elsöpörte a IX. századi normann hódítás. Azután jöttek az angolok.

Vagy tizenöt évvel ezelőtt egyszerre több helyütt is bemutatták nálunk Meyerbeer *Ördög Róbert* című operáját. Hálával gondoltam Rouenban erre az operára, éppúgy, mint a *Kalóz*-ra, a leningrádi Kis Színház által nemrég felújított régi balettre. Az igazat megvallva, nekik köszönhetem, hogy nem voltam teljesen tudatlan, hogy már volt valamelyest fogalmam róla, ki is volt az az Ördög Róbert, s hogy a kalózok korántsem holmi tengeri rablók, haramiák voltak, hanem afféle középkori partizánok... Rouentól tizenöt kilométerre emelkedik Ördög Róbert helyreállított vára, aki teljesen hiteles történelmi személy volt, és nagy szerepet játszott Franciaország múltjában: szerelemre lobbant egy szép falusi leány, Arlette iránt, s fiút nemzett vele, akit eleinte „a fattyú" Vilmosként emlegettek, később azonban más nevet kapott: a Hódító Vilmost. Hódító Vilmosról lehetetlen nem tudni, kipusztíthatatlanul benne van minden tankönyvben. Ő tette meg Rouent – Anglia meghódítása után – angol fővárossá. S míg az egyik francia párasztlány, Arlette okozta közvetve az angolok franciaországi garázdálkodását, egy másik, a lotharingiai Domrémyből való Jeanne segített kiűzni őket Franciaországból. S az angolok ezért Rouenban, a régi piactéren megégették.

Alaposan elfáradtunk, mire odaértünk a Place du Vieux Marchéra. Szűk terecske, két teherautó aligha tudna egyszerre megfordulni rajta. Közepén alacsony kerítéssel körülvett négyzet. Egyszerű négyzet, amely csak abban különbözik a tér kövezetétől, hogy színarannyal vonták be, és kegyeletes kezek

mindig gondoskodnak róla, hogy friss mezei virágcsokor díszítse. Itt égették meg Jeanne d'Arcot. Valamivel távolabb, a vásárcsarnok fala mellett ott a szobra is: nem valami kifejező és valahogy túlságosan moderneskedőn elnyújtott. A sarki múzeumot ellenben igazán érdemes megnézni. Lehet, hogy naiv és igénytelen, de vannak pillanatok az életben, amikor az ember szívesen érzi magát gyermeknek. Az Európa számos kis múzeumában kedvelt viaszfigurák általában nem nevezhetők remekműveknek, és nem valami szép látványt nyújtanak. Itt nem így van. A múzeum cikcakkos, sötét folyosójának mélyedéseiben Jeanne életéből láthatók jelenetek. Először mint domrémyi pásztorlányka hallja az „Isten hangját", amely ráparancsol, hogy mentse meg a hazáját; majd sorban a francia hadsereg élén elért páratlan győzelmei, s a börtön, a kihallgatás, a máglya. Talán azért, mert a figurák nem feltűnően „élethűek", a színek nem harsányak, s az egyes jelenetek a sötét folyosó felől, szerényen megvilágított falmélyedésekben láthatók, erősen hatnak felnőttekre és gyerekekre egyaránt. A felnőtt is gyerekes érdeklődéssel nézegeti az ódon Rouen parányi mását, a szorosan egymáshoz lapuló, hegyes tetejű, faberakásos házikókat a piactér körül, amilyen az 1431. május 30-án volt, amikor Jeanne-t megégették. Ötszázharmincöt évvel ezelőtt! Melyik hasonlóan régi esemény képes ma is így megrázni az embert?

1966 őszén egyébként is több kerek évszámhoz volt szerencsénk: Rouen lakossága négy hónappal odaérkezésünk előtt emlékezett meg Pierre Corneille, a francia dráma atyja születésének 360. évfordulójáról, elutazásunk után egy hónappal pedig egy másik nagy földi, Gustave Flaubert születésének 145. évfordulóját készültek megünnepelni. Az operai évadot minden évben a harmadik nagy roueni, Corneille kortársa, Boildieu művével, a *Fehér nő*-vel nyitják meg. Az elhalálozás évszámát nem szokás jubileumként számon tartani, de azért mégis megemlítem, hogy kereken ötven éve – még a nap is majdnem egye-

zik –, 1916 novemberében érte el a halál a roueni pályaudvaron Verhaerent, a költőt, aki ugyan nem volt roueni, de valósággal szerelmes volt ebbe a városba. Ilyen hagyományok birtokában nem csoda, hogy a normandiai írók szervezete szokatlanul aktív életet él. Megvan még a Rouent két részre osztó Szajna partján, a városon kívül az a nyaraló is, amelyben Flaubert a *Bovaryné*-t írta, és megvan Corneille régi udvarháza – erősen emlékeztet Stratfordra –, ahol a *Cid* megszületett. Mindezt néhány óra alatt gyalog bejárni már nem élvezet lett volna, hanem kínszenvedés. Így hát beballagtunk a homályos székesegyházba – éppen nem volt semmilyen istentisztelet –, és beültünk egy padba, hogy pihenjünk egy kicsit.

A padok háttámlája egyben a mögöttünk lévő sorok imakönyvtartója, az ülések előtt pedig egy másik támasztékra lehet letérdelni. A félhomályban fehér borítékok sokasága világított a padokon. A hívők egyikét megfosztottuk tulajdonától, és elemeltünk egy borítékot, de csak az autóban nyitottuk föl. Gépelt cédula volt benne. Arra szólította fel a roueni egyházközség tagjait, hogy segítsenek felépíteni a megye új városaiban 24 templomot, „hogy eleget tehessünk a városlakók óhajának, s érezhessék az egyház jelenlétét és gondoskodását a hívők új nemzedékének felneveléséről". Az építkezésekhez még kilencmillió új frank hiányzott (a franciák a pénzreform óta mindig hozzáteszik az árakhoz azt, hogy „új"). S a felhívás ezzel a költői mondattal zárult: „Az egyház nélkül valami hiányzik az ember életéből."

Mint a nap vége felé általában, most is elfogyott belőlünk a szó, mire elhagytuk Rouent. Folytattuk utunkat az óceán felé. Lépten-nyomon láthattuk az árvíz nyomait, amelynek rémséges részleteivel tele voltak az újságok azokban a napokban. Maga az országút nem került víz alá (bár Párizsban azzal rémisztgettek, hogy nem tudunk eljutni a tengerpartig), de két oldalán, a földeken ezüstösen fodrozódott a víz, amelyet már

az óceán zúdított a szárazföldre. A levegőt megtöltötték a gépkocsi ablakát ostromló esőcseppek. Már semmit sem vágytunk látni, és a kis Ponterson, amelynek neve a francia fül számára a százéves háború gazdag lovagvilágát idézi fel, számunkra csupán éjjeli szállást jelentett egy nagyon szerény, ám érthetetlen módon méregdrága országúti fogadóban.

III

Most, midőn ezeket a sorokat írom, Mont-Saint-Michelt a turisták tízezrei ostromolják. A francia újságokban megjelent fényképek akkora autókaravánokat mutatnak, hogy az embernek a sáskarajok támadásai jutnak róluk eszébe. Nem mintha már itt lenne a szezon (Mont-Saint-Michel Európa egyik csodája a turisták szemében) – a szezon még nincs itt, hiszen csak március van –, hanem mert váratlanul visszavonult a La Manche vize. Jó messzire húzódott a parttól, és feltárta a 15 méter mély tengerfenék minden csodáját, a hajdan elsüllyedt hajót s az óceán fantasztikus növény- és állatvilágát. Régészek, zoológusok és botanikusok rontottak a helyszínre, hogy alaposan tanulmányozhassák, még mielőtt az óceán visszatérne. S nyomukban, persze, a kíváncsiak tömege, hogy ez egyszer a gátat elkerülve, gyalogosan, száraz lábbal járhassák körül a kolostorerődöt.

Bennünket négy hónappal ezelőtt egészen más kép fogadott. A La Manche nemhogy elvonult volna, inkább nagyon is messzire szemtelenkedett. Az újságok azt írták, hogy egész Észak-Franciaországot árvíz fenyegeti. Pontersont ugyan semmi sem fenyegette, a fogadóban mégis nyirkosnak, sőt sósnak éreztem az ágyneműt, az asztalterítőt, a függönyt, mindent. Rajtunk kívül egyetlen vendég sem volt, útközben sem találkoztunk autókkal. Bármilyen fáradt voltam, mégsem jött álom a szememre: holnap Iljics első nyomát kell felkutatnom.

A Mont-Saint-Michelről – Szent Mihály hegyéről – csak annyit tudtam, hogy egy gránitsziget az óceánban, amelyet a hívők nagy becsben tartanak. A partról mesterséges gáton lehet megközelíteni, de az egyházi ünnepeken a zarándokok tömege az apály idején sekély, térdig érő vízben gyalogosan, a biztonság kedvéért kötelekbe fogózkodva tódul oda. A sziklára épült kolostort a szerzetesek hajdan erőddé építették ki, és szívósan védelmezték az angolokkal szemben. Mindez a Moszkva melletti Troice-Szergijevszkaja kolostort idézte fel emlékezetemben, amelynek lakói ugyancsak bátor hazafiak voltak. De hogy illik ide a Tyúkanyó-fogadó?

Talán a fáradtságtól, talán az izgalomtól nem tudtam elaludni. Reggel a függönyön is áthatoló vakító napfény ébresztett föl, és amikor elindultunk, minden csillogott: az aszfalt, a fűszálakon megtelepedett esőcsöppek, a nedves levelek. Csak a nyílegyenes, néptelen országutat láttuk magunk előtt – se csatorna, se sziget sehol. Egyre kérdezgettem: hol az óceán? hol a Mont-Saint-Michel? Ám az országút nem akart elfogyni a két sor fa között, a semmilyen panorámát nem kínáló, unalmas síkságon át, amely a távolban tompán egybeolvadt a szemhatárral.

S egyszer csak mintha leomlott volna a látóhatár. Egyetlen szempillantás alatt teljes szélességében elénk tárult a mérhetetlen, végtelen óceán. Közepében csodálatosan kivésett háromszög, amelynek első hegyesszöge az égbe fúródott, két szára pedig lépcsőzetesen ereszkedett le, az alapja felé – ilyennek pillantottam meg a szigetet, amelyet semmi máshoz nem tudnék hasonlítani, talán csak gyerekkorom csodálatos mesebeli bálnájához, amelynek hátán a király száztornyos, ezerharangú várpalotája áll.

Olyan páratlanul és valószínűtlenül szép a látvány, hogy lehetetlen leírni. Sehol egy félárnyék, minden olyan élesen kontúrozott, mintha vékony redisztollal rajzolták volna rá az ég zománcos kékjére és a tenger türkizzöldjére. Az autó már a

nedves gáton suhant, amely alig emelkedett ki a csöndes óceánból. Majd ott álltunk a kőlapokkal kirakott téren, ahonnan föl kell menni a kolostorerődhöz, ezernyi lépcsőt mászva meg a lőréses falakon, meg-megpihenve a pihenőkön. A sós tengeri szél cibálja hajamat...

Mellesleg, mindez még előttünk volt; egyelőre lent, a sziget első szűk utcácskájában festői bazárba botlottunk, pontosan olyanba, mint amilyen a cári időkben a Troice-Szergijevszkaja kolostort övezte. Jobbról-balról parányi boltok, pultok, kirakatok tele mindenféle emléktárggyal: *chanteclair*-kakaskákkal, porcelán szobrokkal, képekkel, szőnyegekkel, jelvényekkel, fafaragványokkal, normandiai kerámiával. Ez a híres, kékesfehér kerámia valóban nagyon szép, ám a bögrék, korsók, tányérok tele voltak pingálva tarka feliratokkal, s ezek a meglehetősen drasztikus feliratok ugyancsak meghökkentettek bennünket, különös tekintettel a búcsújáróhelyre. A francia közterek harsány hahotáit, Rabelais nevetését idézték föl. Még a legszerényebbet, amely dobformán kerek női képmás alatt virított – *Elle fait la musique sur son dos* –, sem merném lefordítani az orosz olvasó számára, annyira egyértelműen kétértelmű.

Betértünk Mont-Saint-Michel történeti múzeumába, amely ugyancsak érdekes dolgokat mesélhetne nekünk, például újból emlékeztethetne Jeanne d'Arcra, akihez az „Isten hangja" Szent Mihály képében szólt. Mesélhetne a kolostort eláruló Jolivet apátról (akárcsak az *Othelló*-nak, minden történelmi tragédiának megvan a maga Jágója!), aki nemcsak a kolostort játszotta az angolok kezére a háború kellős közepén, hanem Jeanne máglyára juttatásában is fontos szerepet játszott. Mesélhetne... de mindebből semmit sem hallottunk. Az idegenvezető szerepét betöltő őr unottan várt, amíg összegyűlt egy csoportra való látogató, ez pedig a gyér forgalom miatt jó soká tartott, azután sötét szobákon hurcolt keresztül – a villanyt sajnálta fölgyújtani –, és alig hallhatóan motyogott néha-néha valamit.

A másik oldalon jöttünk ki, anélkül hogy bármit is megtudtunk volna, viszont nyomban tömény palacsintaillat vett körül bennünket. Kint az utcán, izzó platnikon pirult a normandiaiak nemzeti étke, az édes *crêpe*. És egy bemélyedésben, az ajtó fölött egyszer csak megpillantottam azt, ami egy szempillantás alatt elfeledtetett velem mindent, a múzeumot, a kerámiákat, az egész szigetet. Egy cégtábla. S rajta ez a fölirat: *Mère-Poulard,* s egy jól táplált, elsőosztályú tyúkocska képe, amilyet Moszkvában a Vadász-sori piacon vásároltak a forradalom előtt a gazdag házak szakácsnői. Csakhogy a fogadó ajtaja zárva volt. – Hol a gazda? – kérdezgettük jobbra-balra. – Elutaztak télire... – Nem tudják, hová? – Nem. – A fogadó hátával a sziklának támaszkodott, tehát más bejárata nem lehet. Ez pedig zárva volt, reménytelenül zárva volt, s vele együtt a vendégkönyv. Addig kérdezősködtünk s lapozgattunk a prospektusokban, amíg megtudtuk, hogy a Tyúkanyót az egész világon ismerik kitűnő omlettjeiről. Vajon meg volt-e már 1910-ben is? – Mi az hogy! Már sokkal régebben is megvolt. A Tyúkanyó emberemlékezet óta itt van ezen a helyen...

Mit adott hát kutatásaimhoz Mont-Saint-Michel? Sem a vendégkönyvet, sem Lenin bejegyzését nem sikerült meglátnom. Ami nem jelenti azt, hogy nincsenek is. Az azonban aligha feltételezhető, hogy évtizedekig elég legyen ugyanaz a vendégkönyv. S még kevésbé az, hogy a kíváncsi vendégnek tucatnyi vagy talán száz könyvet is megmutassanak. Ám a Tyúkanyó létezik, benne van minden útikalauzban, itt a szigeten mindenki ismeri, és ami a fő, emberemlékezet óta fennáll, és Franciaország- sőt világszerte híres omlettjeiről. Ez tehát nem kitalálás. Végül pedig nem tudni, hogy a titokzatos „szemtanú" mikor is látta azt a bizonyos bejegyzést a Tyúkanyó vendégkönyvében; lehet, hogy nem sokkal 1910 után?

Ideje volt, hogy továbbinduljunk. Búsan lógattam orromat: az első balsiker mindig leverő. Megint végighaladtunk a gáton,

de most jobbra fordultunk, Bretagne irányába. Az országút két oldalán elöntött földek s bókoló táncosok pózába merevült fák: koronájukat mind egyfelé hajlította a La Manche felől fújó szél. Ismét a régi Angliával való hasonlóság ötlött a szemünkbe lépten-nyomon, az elnevezések, a házak architektúrája láttán. Különösen az utóbbi tűnt szembe. Míg Rouen csak néhány Stratfordra emlékeztető, megfeketedett fagerendázatú, ódon házikót mutatott, itt ahány falun csak keresztülhajtottunk, abban majdnem minden ház falait keresztül-kasul szántották a gerendák, s tetejükön ott láthattuk azokat a különösen jellegzetes kéményeket, amelyeket annak idején úgy megbámultam Angliában: egyetlen vaskos, kerek kémény nyúlik föl jó magasra, s annak végéből három-négy-öt keskeny füstjárat emelkedik ki, mint egy kéz kinyújtott ujjai. S a házak oldalnézetből olyanok, mintha egy középütt kettévágott, hasas, hosszú nyakú borosüveget támasztottak volna hozzájuk. Addig üldözött bennünket ez a domború üveg-profil, amíg csak a normandiai halászfalukat föl nem váltotta az első breton falu: itt minden egészen más volt. Csinos modern villák, fehérre festett homlokzatukon sötétebb téglából kirakott díszítés az ablakok és ajtók körül s a sarkok élén, ahol úgy sorakoznak egymás mellé a téglák, mint a sakktábla kockái vagy a halszálkák.

Megint az óceán egyik benyúló karjához tartottunk. Megérkeztünk Saint-Malóba, a kalózok hajdani fővárosába. Autónkat faképnél hagytuk, és hanyatt-homlok rohantunk a partra. Mont-Saint-Michelben nem volt alkalmunk sétálni lent a parton, s teleszívni magunkat a sós óceáni levegővel – itt, Saint-Malóban szerettük volna kárpótolni magunkat. Part azonban, legalábbis a mi fogalmaink szerint, nem volt itt sem, csak kövek; kőlapokkal kirakott tér vezetett le a vízhez, óriási kőhalmok jelezték a hajdani bástyákat, síkos zöld moszat lepte be a vízben ázó, régi kőfalakat – kövek és kövek mindenütt, hatalmas kőóriások, amelyek mindegyike vitézül ellenállt az angol

flotta számos támadásának. Ugyanazok a Saint-Maló-i kövek, melyeket tehetetlen haraggal szemlélt, mert hiába ostromolt Marlborough, talán ugyanaz, akinek szégyenletes hadjáratáról a közismert gúnydalocska született, és aki tizenkétezer főnyi seregével együtt eredménytelen próbálkozások és némi gyújtogatás után, kénytelen-kelletlen hazatakarodott.

A „kövek városának" lakói a történészektől és a népnyelvben olyan nevet érdemeltek ki, amellyel nem mérkőzhet a csupán egy városhoz való területi hozzátartozást vagy valamilyen ebből adódó személyes tulajdonságot jelző „párizsi" vagy, mondjuk, „roueni" elnevezés. A „malóiak" – ennek van valami törzsi, valami nemzetiségi íze. Saint-Malo ugyanis sajátos, önálló történelmi múltra tekinthet vissza. Külön magánhajóhadat tartott fenn, amelynek hajóit „kalózoknak" (corsairs) nevezték. Ezeknek a „kalózoknak" menlevelük volt a francia királyoktól, akik megengedték nekik, hogy a háborúk idején saját parancsnokaik alatt megtámadják, kifosszák és elsüllyesszék az ellenséges hajókat. Tulajdonképpen ezeknek a „kalózoknak" utóda volt az a hajó is, amelynek a fiatal Dantès, a későbbi gróf Monte Cristo volt a kapitánya. A hajókról az elnevezés átszállt a legénységre. Az imént „a középkor partizánjainak" neveztem őket, s európai értelemben a maguk módján azok is voltak. A malói partizán-kalózok azonban valamiben – talán a városukhoz való tartozásnak ebben a tágabb hangzásában – rokonai voltak szerintem egy másik kikötőerőd nagy hatalmú lakosságának: a genovaiaknak. A genovai Cristoforo Colombo fedezte föl Amerikát – viszont Cabot után a Saint-Maló-i Jacques Cartier fedezte föl Kanadát. 1535-ben vagy 1536-ban érte el három hajóból álló flottillájával az „új földet", és elfoglalt egy hegyet, amelyet a francia király tiszteletére Mont Royalnak – a király hegyének – keresztelt el; később a *royal* a gyakorlatias *real*-ra változott, és így született meg Kanada legnagyobb városa, a mai Montreal. Valamelyik francia újságban olvastam, hogy a

közelgő montreali világkiállításra a roueniak és malóiak egy százpudos gyertyát szándékoznak önteni, amely majd egy hasonlóan gigászi méretű gyertyatartóban fog világítani Cartier tiszteletére a kiállítás fölött. Saint-Malo falai közt a kalandszomj, a merész vállalkozások szelleme, a „genovai szellem" lebeg. A legtöbb ember képtelen megszabadulni attól a gyerekes tulajdonságtól, hogy amint megtudott valamit, legszívesebben nyomban megosztaná másokkal, valóságos előadást tartana róla, annyira birizgálja, annyira égeti a nyelvét a friss tudás. Azt hiszem, sehol a világon nem támadt föl bennem annyira ez a gyerekes vágy, mint éppen itt, a Saint-Maló-i kövek között.

Szökdécselve jártunk körül minden látnivalót, melynek kövei közt fölcsaptak a tenger hullámai, s két hullámverés szünetében, nadrágjukat térdig felgyűrve, ugráltak be a vízbe kagylókért a gyerekek. A csípős novemberi szél hideg permetet fújt az arcunkba, és nekem egész idő alatt az járt az eszemben, hogy ha történetesen idegenvezető lennék, hogyan kalauzolnék szovjet turistákat Saint-Malóban.

Természetesen körül kellene járni az összes tornyokat, s közben elegánsan dobálózni a nevekkel, majd a múzeum következnék, de hát ez mind benne van az útikalauzokban. Én azonban a *Baskerville-i kutyá*-val kezdeném. Azt mondanám, hogy Conan Doyle minden bizonnyal Saint-Maló-i benyomásainak hatására gondolta ki a témáját. A „kutyaőrség" breton-normandiai tradíció, majdhogynem mítosz, s a malóiak ezzel kergették rémületbe az angolokat. Az erőd őrzését hatalmas, elvadult, kiéheztetett vérebekre bízták. Ezeket a kutyákat nappal láncon tartották a várfal külön erre a célra szolgáló mélyedésében. Leszállt az este. És a martalócok, titkos ügynökök, az angol király kémei s az erődöt a tenger felől úszva megközelítő felderítők a rémülettől reszketve hordták el irhájukat az éjszakára szabadon engedett, kísérteties fenevadak láttán. Reggel a ku-

tyákat speciális kürtjellel terelték össze, és azok az éjszakai embervadászat után fáradtan, félelmetes fogaik közül kilógó hosszú, vörös nyelvvel rohantak vissza kuckójukba, ahol megkapták reggeli eleségüket és nyakukra a láncot.

Saint-Malo példájára Mont-Saint-Michelben is meghonosították a „kutyaőrséget". A tüzet okádó baskerville-i kutya látomásának történelmi gyökerei pedig szerintem az angoloknak a Saint-Maló-i kutyáktól való félelmében keresendő.

Miután megmutattam a turistáknak a komor kutyabarlangot, Chateaubriand emlékművéhez vezetném őket. Rég tovaszállt ifjúságomban, még az iskolapadban olvastam azt a patetikus könyvet, amelyet ma ultrareakciósnak neveznénk: *A kereszténység szellemé*-t René de Chateaubriand-tól. Franciatanárnőnk kívánságára egy-egy részletét fejből is meg kellett tanulnunk. A legutóbbi évekig meg voltam győződve róla, hogy Chateaubriand megveszekedett reakciós. De amikor megtudtam, hogy „malói", itt született Saint-Malóban, nem voltam rest még egyszer elővenni, különösen az emlékiratait, amelyek csak a halála után jelentek meg teljes egészükben. És lélegzetelállító sorokat találtam bennük Napóleonról... Ez a „fehér emigráns", aki a francia forradalom után a Bourbon-ház gyűlöletes leszármazottainak szolgálatába szegődött, titkos emlékirataiban *(Síron túli memoárok)* ifjúsága kalóztengerének szabadon száguldó szele után sóhajtozott, és bevallotta magának, hogy voltaképpen megérti a forradalmat. S kőborította szülőföldjéről, erről a romjaiban *(remparts)* is oly félelmetes kalózfészekről oly gyöngéd szavakkal emlékezett meg, ahogy csak a nőiesen lágy, régies francia nyelven lehet:

Combien j'ai douce souvenance
*Du joli lieux de ma naissance!**

* Milyen édes emlékeket őrzök szép szülőföldemről!

A szovjet turisták lehet, hogy megharagudnának rám, amiért lépten-nyomon előrángatom s mindenhez hozzáfércelem az irodalmat, a történelmet viszont lebecsülöm, de hát mit ér a történelem művészi megjelenítés nélkül, ami közelebb hozza a mi korunkhoz?

Amikor az ember minden percet maradandó benyomásokkal tölt meg, mérhetetlenül megnöveli vele az időt. Ezt magunkon is tapasztalhattuk. Hiszen már mögöttünk van Mont-Saint-Michel és Saint-Malo, mégis úgy érezzük, keveset tudunk, és még többet szeretnénk hallani róluk.* Csöppnyi fáradtságot sem éreztünk, még a csúf novemberről is megfeledkeztünk, és elhatároztuk, hogy Saint-Malóból átlós irányban átvágunk a félszigeten, és a La Manche-tól (az Atlanti-óceán „karjától") magához az óceánhoz sietünk, hogy még ma megláthassuk a legendás Quiberont és a Cornouaille-i partot.

A francia Cornouaille, különösen a Vadpartnak nevezett szakasza a maga szikláival és öbleivel, valóban hasonlít angliai testvérére. A bretonok ugyanazt a nyelvet (vagy dialektust) beszélik, mint a cornwalliak. Azt reméltem, hogy közelebbről megnézhetem magát a cornouaille-i embert s a házak architektúráját – hátha még több hasonlóságot fedezek föl? Az időnkből azonban, amelynek pedig, azt hittem, bőviben vagyunk, csak arra futotta, hogy megállás nélkül eljussunk egyik parttól a másikig. Novemberben korán alkonyodik. Már sötétben száguldottunk át Vannes-on, ahol majd éjszakázni fogunk, de előbb lesiettünk Quiberon szigetéhez – jobban mondva félszigethez, keskeny földnyelvecskéhez –, amelyről csodálatos dolgokat hallottunk Párizsban. Az angliai Cornwall csücskén van

* Mellesleg, nemrég olvastam a *Litye raturnaja Gazetá*-ban, milyen sommásan intézte el egyik írónk a francia népnek ezt a „szent helyét". Először is, afféle úri gőggel, röviden Saint-Michelnek titulálta, és kijelentette róla, hogy „jelentéktelen városka egy parányi szigeten".

egy kis kiugró fok, úgy nevezik: Land's end, „a föld vége". Nyaranta lankás dombjait ellepik a turisták sátrai, vásznukat vadul cibálja a tengeri szél. Mintha egy ragadozó mélyesztené fogait az óceánba: a vízből hegyes sziklaagyarak merednek ki, melyeken tajtékosan törnek meg a hullámok. Nyaktörő ösvények vezetnek le a vízhez, és az embernek az az érzése, hogy itt mindig metsző hideg van. Ugyanilyen kaotikus kőhalmazokkal fogadja az embert a francia Finistère – „a föld vége" –, a franciaországi Cornouaille.

Ám minderről nem sikerült séta közben közelebbről is meggyőződni. Quiberont teljesen síknak láttuk, majdhogynem egy szintben lévőnek a tengerrel – vagy talán mi közelítettük meg a sík oldala felől? Télen, ráadásul éjszaka hajtottunk be a furcsa, kihalt utcákba, amelyek fölött csak két-három ablak világított. Végigmentünk a rakparton; sűrűn csapdosták az apró hullámok – mint a halak éjszakai fogócskázása –, s majdnem bennünket is magukkal mostak. A levegő sós volt és jódos, és olyan friss, mint a jég. Az üzletek egytől egyig zárva, autó a miénken kívül sehol, nem hallatszott se léptek zaja, se semmilyen más zaj, csak a hullámok csapdosása a rakpart kövein. Ebben a kihalt pusztaságban szemünk alig érzékelte a fukarul kivilágított s kívülről elég nyomorúságosnak látszó, *Gare de la Bretagne* nevet viselő kávéház félig nyitott ajtaját. Bevonulásunk alaposan meglepte a pult mögött bóbiskoló tulajdonosnőt: szótlanul tette le elénk a kis csészéket, sűrű, valódi kávéval, amilyet nem sok helyen ihat az ember Franciaországban. Quiberoni halászok könyököltek a pultra, vastag, kockás pulóverekben, s lustán hörpölgették az olcsó bort. A szomszéd helyiségben néhány suhanc szórakozott valamilyen játékautomata ugrabugráló golyóival, s két pár forgolódott közönyösen egy rekedt gramofonlemez hangjára.

És mégis furcsamód jól, valahogy költőien jól éreztük magunkat. Itt élnek ezek az emberek valósággal az óceán ölében, amely mintha minden percben elnyelni készülne földjüket; bi-

zonyára a nyári turistaforgalomból, az idegenek kiszolgálásából élnek, télen pedig ilyen unottan és egykedvűen élik föl, amit megkerestek; tudja az ördög, egyáltalán miért maradnak itt télire ebben a kihalt, élettelen városkában? Ámbár lehet, hogy mindezt csak úgy érzékeltük, mint mikor álmodik az ember. Alighogy megmelegedtünk, máris otthagytuk a várost. A hullámok csapdosása helyett távoli, erős és úgy rémlett, rosszalló morajlást hallottunk: az óceán félelmetes tömege nyomult szembe velünk, mint egy óriási, felbőszített bogár, szinte félni kezdtünk tőle. Bizonyára megsértettük balga gondolatainkkal Quiberont és a quiberoniakat.

Vannes-ba visszatérve, letanyáztunk a legelső fogadóban – időnkből még arra sem futotta, hogy megnézzük, milyen –, reggelre kelve pedig úgy éreztem, kibírhatatlan nyomás nehezedik rám; akkor szokott így lenni, amikor az ember tudja, hogy az egész előző napi munkája nem ér egy fabatkát sem. Mert az lehetetlen, hogy a legendás Quiberon csupán egy lapos földnyelv legyen, egyetlen kávéházzal a hátán. Valamit elhibáztunk tegnap. Nem hiába zúgott, morajlott a felbőszített óceán. Valamit „kihagytunk a számításból" – ahogy Zoscsenko szokta ironikusan mondogatni. Még sötét volt. Lentről fölhallatszott a fogadós mozgolódása: bizonyára reggelinket készítette össze, a fürtökbe bodorított vajforgácsokat, kis tálka dzsemet és zsemlyéket – nem, a zsemlyéket még nem hozták meg a péktől, és az utálatos, szappanszagú kávé sem forrt még föl. Halkan kilopóztam az utcára, amely elég távol lehetett Vannes központjától, és leültem a téren egy padra, amely vizes volt a szemerkélő őszi ködtől.

Kezemben különféle, vékony és vaskos prospektusokat szorongattam Bretagne-ról, amelyeket útközben vásároltam össze, és nekiláttam annak, amit még az előző nap kellett volna megtennem: megkerestem bennük Quiberont. És öreg fejjel elszégyelltem magam. Csodálatos dolgokat mulasztottunk el! Először is:

alighogy Quiberon földjére tettük a lábunkat, máris berontottunk az első kávéházba, a vasúti restibe, amelynek tulajdonosnője talán éppen a saját magának főzött kávéval vendégelt meg bennünket, azért éreztük másnak, mint az olcsó francia eszpresszók szokásos löttyét. No és a halászok „idegenforgalmi" jövedelme! Ezek a quiberoni halászok annyi szardíniát fognak ki, hogy majdnem elég egész Franciaországnak. És ha nappal lett volna, megnézhettem volna egy páratlan gyógyintézetet, amelyet a franciák, bizonyára az óceán iránti tiszteletből, a tengernek nem is a latin, hanem a görög nevéről neveztek el Thalassza-intézetnek, és ahol tengervízzel kúrálják az ízületi gyulladást, a csúzt és a reumát. Kutyaharapást szőrével! És tizenkét kilométerre attól a helytől, ahol tegnap jártunk, van a híresnevezetes Vadpart, sziklák, kövek, labirintusok, barlangok és más csodák birodalma, ahová külön kirándulásokat szerveznek! És még mi? És még – s ekkor teljesen elkámpicsorodtam –, és még a Vendée.

Az útikalauzok és prospektusok nyelve itt egyszerre patetikussá változott. És nekem eszembe jutott a mi Krímünk. Bizonyára éppúgy, mint Vrangel idején a Krímbe, 1795-ben ide, Quiberonba gyülekeztek a forradalom elől elmenekült royalisták ezrei, hogy hajóra szállva, Angliába mentsék irhájukat. Itt vártak, várakoztak Quiberonban, és az óceán, amelyet itt tiszteletből görög nevén neveznek, felbőszült, és nem hagyta, hogy a hajók kikössenek a szigeten, vagy a csónakok elérjék a hajókat. És valamennyi royalistát foglyul ejtették a Konvent katonái, és egy részüket itt, Quiberonban lőtték agyon (a kivégzés helyén láthattuk volna az emlékművet), másik részüket Vannes-ban, ahol is a republikánus utódok épülésére a prospektusok a vendée-i bátorság példájaként említik, hogy amikor a kivégzéshez elővezették az egyik hátrakötött kezű royalista csoportot, egyikük arra kérte a kísérő katonát, hogy vegye le fejéről a kalapját, hadd nézzen a halál szemébe. A katona

éppen teljesíteni akarta a kérést, amikor egy másik vendée-i ráförmedt: „Ne merj hozzáérni, nem vagy méltó rá!" – és fogával tépte le bajtársa fejéről a kalapot. Kicsit különös ilyen dicshimnuszokat olvasni a vendée-iak hősiességéről a mai Franciaországban.

Ültem és olvastam, s közben egészen elfeledkeztem a reggeliről. Elolvastam Bretagne egész történetét: hogy milyen vitézül harcolt évszázadokon át az önállóságáért, míg végül sikerült kivívnia, és önálló állam lett saját herceggel, s később sem a breton nép csatolta Franciaországhoz, hanem egy dinasztikus gesztus: Bretagne-i Anna a francia királyhoz ment feleségül, és országát fiának, a francia trónörökösnek „ajándékozta". Lehet, hogy az osztályérdekeknek némileg kezére játszott a nemzeti önállóság vágya is, amikor a Vendée szuronyait a Konvent forradalmi katonái ellen szegezte? És lehet, hogy innen ered az a kesernyésen fanyar csúfolódás, amellyel a francia költők a Bretagne-szerte legbretonabb várost, Quimpert tüntették ki, amelyet, mellesleg, szintén elmulasztottunk megnézni? A meseköltő La Fontaine egyik csúfondáros meséjében így kiált föl: „Az (oda-) utazástól óvjon Isten!"* Egy másik költő és filozófus, Voltaire pedig ebben a négysoros versikében örökítette meg Jean Fréront, a neves breton kritikust, Quimper legcsípősebb nyelvű fiát, amelyet azután oly sokan és sokféleképpen variáltak:

L'autre jour, au fond d'un vallon,
Un serpent mordi Jean Fréron:
Que pensez-vous qu'il arriva?
*Ce fut le serpent qui créva.***

* *A kátyúbaragadt szekeres* (Kálnoky László ford.).

** Egyszer egy mély völgyben megmarta egy kígyó Jean Fréront, s mit gondoltok, mi történt? Megdöglött a kígyó.

A reggelit a fogadós még valamivel megtoldotta, amivel teljes lett megszégyenülésem. Leült az asztalunkhoz, és amikor tudomást szerzett quiberoni röp-látogatásunkról, rosszallóan csóválta a fejét: – Hát még Belle-Île-t sem nézték meg?

Belle-Île-t – a Szép-szigetet – persze hogy nem néztük meg: oda hajóval kell átmenni Quiberonból, és nem éjszaka, hanem nappal.

– *Pitié!* – Kár! – mondta a gazda némi lenézéssel. – De talán olvasták Moszkvában a három testőr történetét, vagy nem? Hallottak d'Artagnanról? A híres Fouquet, XIV. Lajos pénzügyminisztere, az összeharácsolt aranyakból vásárolta meg ezt a szigetet. Van is rajta látnivaló bőven! Várat építtetett, saját flottája volt, szóval gondoskodott magáról öregségére. (A fogadós a katonás *retraite* – visszavonulás – szót használta.) De nem érte meg. D'Artagnan nyakon csípte Nantes-ban, és vége lett a vén tolvajnak.

Sajnos, nem fogadhattuk meg tanácsát, nem mehettünk vissza Quiberonba, hogy onnan áthajózzunk Belle-Île-re. Nagy nap várt rám: végre megláthatom utazásom végcélját: Pornicot. És friss erőben akartam meglátni, nem alkonyatkor, hanem a nap első felében, és sötétedésig ott akartam maradni. Az egyetlen, amit megtehettünk, az volt, hogy hamar végeztünk a reggelivel, így útközben megállhatunk Nantes-ban, és megnézhetjük a breton néprajzi múzeumot, amely legalább részben kárpótolhat bennünket a csodás Quimperért, ha már azt sem láthattuk.

IV

Félúton Vannes és Nantes között még egyszer szagoltunk egy kis vizet – ezúttal folyóvizet. A máskor keskeny folyócska akkorára dagadt, hogy teljesen elöntötte a vidéket, helyenként

még az országútat is. A folyócskát pedig, bizonyára évszázados keserű tapasztalatok alapján, Vilaine-nek nevezik, ami annyit tesz, hogy gazfickó.

Nantes fontos ipari központ, nagy hajókikötővel a Loire mélyen fölnyúló torkolatában. Valaha Bretagne fővárosa volt, azóta azonban ugyancsak modernizálódott: teleépítették Le Corbusier ihlette, ultramodern házakkal. Az első felületes impresszió után engem valahogy Milánóra emlekeztetett. Az európai városokban hamar hozzászokik az ember a régi és az új együttéléséhez. Sokkal nehezebb megszokni bennük a XV. századból fönnmaradt úgynevezett „várak" aránytalanul nagy és nehézkes, négyszögletű tömbjeit – mintha egy otromba ládát raktak volna egy hangyaboly tetejére, megcsúfolva minden elképzelést a városrészek kapcsolatáról és harmóniájáról. Milánóban ez a magas, vastag falú, tornyos, lőrésekkel csipkézett, átjáróudvarokkal megtűzdelt „várkastély" aránytalanul szűknek mutatja a körülötte lévő modern utcákat. Nantes-nak még jóval inkább szem előtt van a maga reneszánsz vára, mint Milánónak; a bejáratát őrző két vaskos, kerek tornyával ott terpeszkedik a város kellős közepén, s ráadásul „működik" is, a várárokban víz folyik, függőhídját föl-le eresztik, és amit saját szemünkkel láttunk: amikor eljött a zárás ideje (a várban különféle múzeumokat helyeztek el), és „fölkértek" bennünket, hogy hagyjuk el a tágas és a nyirkosságtól csúszós, mohos kövekkel borított udvart, az őr fölemelt – a szó szoros értelmében fölemelt – egy akkora kulcsot, amely majdnem a derekáig ért, és bezárta vele mögöttünk a vaskaput. Lehetséges, hogy ez a kulcs és a hozzá tartozó zár több mint négyszáz éves? Vagy muzeális meggondolásból mindig újat készítenek a régi mintájára?

Nantes-ban számos kitűnő szobrot és képet látni, amelyekért érdemes bemenni a múzeumba, például Ingres nevezetes *De Sennon asszony*-át: a bársonyruhás szépasszony tükrének hátat

fordítva néz le ránk, s a tükörben homályosan látszik hátának tükörképe – a mesteri festőtechnika egyik klasszikus csodája. Mi azonban nem mentünk be hozzá, mint ahogy nem néztük meg a Szent Péter székesegyházban sem a híres fejedelmi szarkofágokat. A várárok fölött átívelő függőhídon át egyenesen a várba siettünk, ahol a breton néprajzi, vagy ahogy itt nevezik: népi múzeum kapott helyet. Termeit betűkkel jelölték, és majdnem annyi a terem, ahány betűje van az ábécének. Látogató azonban rajtunk kívül egy lélek sem volt. A dolga hiányában unatkozó, nagy bajuszú breton őr örömmel elegyedett beszédbe velünk, és nyomban kitálalta minden titkát. Voltaképpen kereskedelmi tengerész, egy nantes-i kereskedelmi hajón szolgált, de jöttek a németek, és minden hajót felgyújtottak, őt pedig egy lágerba szállították, Lengyelország közelében. A lágerből megszökött, és egy lengyel családnál talált menedéket, akikről kiderült, hogy partizánok; ők segítették át az oroszokhoz. Saját szavai szerint „Tyimosenko marsall tábori kórházában" szolgált mint szanitéc, megtanult oroszul is, és a háború után visszatért Nantes-ba. Mindezt egyhuzamban, begyakorolt fordulatokkal mesélte el. Megkértem, hogy írja be a nevét a noteszomba, mire „Tyimosenko marsall egykori szanitéca" hosszas fontolgatás után, nagy nehezen leírta: Fernand Juilband. Kétes hitelességű életrajzán kívül azonban mutatott egy-két érdekes dolgot is a múzeumban. Breton házikókat láttunk, fehér homlokzatukon sötét téglaberakással az ablakok és az ajtók körül, az éleken pedig halszálka-formában kirakva, s a régi Quimperből származó használati tárgyakat és szerszámokat, kerekes rokkát, szalmából font szakajtókat és szőnyegeket, szekrényeket, ágyakat, fatányérokat és egy mozgatható falú kelengyésládát, végül pedig egy breton paraszthaz lakószobáját, népviseletbe öltöztetett viaszbábukkal.

Odahaza mindig meghökkentett az a kifejezés, hogy valaki „begyűri" a kalapját. Vajon honnan ered, és minek egyáltalán

begyűrni egy kalapot? Csak a breton múzeumban láttam értelmét ennek a procedurának. Olyasfajta szokás ez, mint a zászlócsere a hajók árbocán.

A berendezett szobában breton parasztok viaszfigurái álltak, illetve ültek, fejükön fekete szalmakalappal. Annak, aki az asztalnál ült, és a tányérja fölé hajolva evett, jobbról és balról volt fölhajtva a kalapja karimája. Egy idősebb, álló alaké elöl, s szabadon hagyta a homlokát. A harmadikénak viszont hátul volt fölcsapva a karimája, s a tarkóját hagyta szabadon. Mint kiderült, nem véletlenül, hanem szigorúan a családi állapotuk szerint. Kétoldalt csak a nős férfiak hajthatták föl a kalapjuk szélét, elöl az özvegyek, hátul pedig a nőtlenek. Ezt leszámítva, az egész – a tőzegkitermelés, a sólecsapolás az óceán vizéből, a fazekaskorong és a fából készült szövőszék – nemigen különbözött más népek ősi szerszámaitól, engem pedig kifejezetten emlékeztetett az észtországi néprajzi múzeumra.

És íme, elérkezett a perc, amelynek kedvéért ebbe az utazásba belevágtam. Pornic! Nantes-tól Pornicig mindössze egy macskaugrás, s a nap még éppen csak elkezdődött, úgyhogy teljes egészében a kutatásnak szentelhetem. Azon kívül azonban, hogy Nagyezsda Konsztantyinovna az édesanyjával és a vperjodista Kosztyicinékkal és Szavvuskával „elhatározták, hogy valamennyien átköltöznek Pornicba, és ott közösen fognak étkezni", Krupszkaja maga pedig, még mielőtt Vlagyimir Iljics is megérkezett volna, kibérelt „két kis szobát egy vámőrnél", az égvilágon semmi támpontom nem volt. Vajon hol volt ez a két kis szoba, melyik házban, megvan-e még a ház egyáltalán, és kinél kezdjem a kérdezősködést? 1910 augusztusa óta ötvenhat év telt el, s közben két világháború. Moszkvában azon a pár soron kívül, ami Nagyezsda Konsztantyinovna visszaemlékezéseiben fennmaradt, semmiféle részlettel nem tudtak szolgálni Lenin pornici nyaralására vonatkozólag. Párizsban élő embereink sem tudtak semmit, sőt azt hiszem, nem is

jártak még Pornicban, legalábbis ott semmiféle nyomát nem találtam annak, hogy ott jártak volna. S valahogy mégis szilárdan meg voltam róla győződve, hogy meg fogom találni ezt a „két kis szobát egy vámőrnél", és arról is, hogy nem a rendőrségen és nem is a levéltárakban kell érdeklődnöm, hanem a nép körében.

Iljicsnek, személyiségének, cselekedeteinek friss nyoma nem tűnhetett el az emberek emlékezetéből, csak azt kell eldöntenem, hogy éppen melyiküket ragadjam karon s kezdjem el faggatni. Mielőtt hozzáfogtam volna, először is felállítottam két támpontot. „Közösen fogunk étkezni..." Nyári üdülés alatt az étkezés rettenetes feladat, már ami a ráfordított munkát illeti. Fő gondját, természetesen, Nagyezsda Konsztantyinovna édesanyja vállalta. Ebben pedig egészen biztos, hogy nagy segítségére volt az az áldott jó boltocska, amelyet Franciaországban *charcuterie*-nek neveznek. A szótárak, akárcsak olaszországi testvérét, a *salumeriá*-t, hentesüzletnek fordítják, jóllehet sem a hagyományos hentesüzletek, sem a mi gasztronomjaink nem mérhetők hozzá. A *charcuterie* hallatlanul bő választékot kínál mindabból, ami szem s szájnak ingere: a sült, főtt és párolt húsok minden fajtájából, számtalanféle körítéssel és mártással, amellett a háziasszonyok igen olcsó készételek között is válogathatnak. Egy olyan kis helyen, mint Pornic, a *charcuterie*-kben egészen biztos, hogy mindenkiről mindent tudnak, s könnyűszerrel megmondhatják, kik azok az öregek, akik még emlékezhetnek arra, mi történt a városban fél évszázaddal ezelőtt. Tehát a *charcuterie*-t neveztem ki első támaszpontomnak. Azután világos, hogy a vámtisztviselők sem lakhattak hetedhét országnyi távolságra a szolgálati helyüktől, inkább igyekeztek minél közelebb letelepedni. Olyan felajzott hangulatban és boldogan ültem be a Simcába, mintha csak randevúra sietnék Iljiccsel. Útitársammal úgy határoztunk, hogy Nantes-ban nem eszünk, és nem is vásárolunk semmi ennivalót,

hogy Pornicban legyen okunk mindjárt betérni az első *charcuterie*-be.

Vidáman csörgedező patakocska mentén, enyhe völgyben vezetett az út egyre lejjebb és lejjebb, az óceán felé, s fölöttünk, ha gyéren is, de sütött a nap, amelynek tompán fénylő korongja egyszer csak előkúszott a felhők mögül. Ezen az úton kellett haladnia Iljicsnek is, most már egészen biztos az ő nyomában járunk. Az izgalomtól és a közellét örömétől körös-körül minden olyan szokatlanul kedvesnek, barátságosnak, időtlennek látszott. Senki nem előzött meg bennünket, mi sem másokat. Téliesen üres volt az országút, a levegő egyre frissebb lett, az ablakon befújt a sós tengeri szél, és szinte észrevétlenül értünk be a nagyon egyszerű és nagyon szerény Pornicba. Patakocskánk egyszerre rakpartok közé szorult. S ezen a rakparton a napsütésben szokatlanul villogón fénylett föl egy kirakat tükörüvege. Mögötte fehér porcelán disznó büszkélkedett, hosszúkás salátás- és kocsonyástálakkal körülvéve. S a kirakat fölött, fekete üveglapon fehér betűkkel: *Charcuterie*. Valamivel lejjebb és kisebb betűkkel még egyszer: *Charcuterie du Port. H. Trébuchet. tel. 110.*

Mindennél távolabb áll tőlem az a szándék, hogy szépirodalmi eszközökkel kiszínezzem utazásunkat, s holmi kalandregénynek tüntessem föl azt, ami ezután következett. Számomra nagyon drága mindaz, amit Pornicban átéltünk. Amellett nemcsak én, hanem útitársam, L. Morozov is rendkívüli kitartással és fáradhatatlanul vett részt a kutatásban; akár a gyerekek, összeveszhetnénk rajta, hogy ki mit fedezett föl. Tény, hogy miután ebédre kiválasztottunk magunknak és kifizettünk egy sült csirkét, félórát maradtunk még az üzletben. Amikor a tulajdonosnő, Mme Trébuchet – magas homlokú, büszke tartású asszony, ruhája előtt fehér köténnyel, lábán meleg papucscsal – megtudta, miért jöttünk, azt a tanácsot adta, hogy keressük föl – nem kell messze mennünk, a közeli dombon áll a

háza, amelyben lakik – M. André Baconnet helyi újságírót és festőművészt (már nyugdíjas): pontosan ő az az ember, aki segítségünkre lehet. Majd miután azt is megtudta, hogy írófélék volnánk, mégpedig Moszkvából, előszólította a lányát, egy divatosan hosszú hajú, frufrus, soványka süldő lányt, és úgy mutatta be, mint aki apai ágról Victor Hugo ükunokája. Nem hazudott, bizonyságul előhozott egy könyvet, amelyben valóban szerepelt Victor Hugo nevével kapcsolatban a Trébuchet név (arra nem volt alkalmam, hogy alaposabban beleolvassak). Ennyire nem sikerült Franciaországban megszabadulnunk az irodalmi reminiszcenciáktól: búcsúzóul még a *Nyomorultak* írójának ükunokájával is összeismerkedtünk! Mme Trébuchet-től, mellesleg, nemrég kedves levelet kaptam. És igazat mondott az öreg nyugdíjasról is, aki nemcsak segített, hanem mindjárt meg is oldotta feladatunkat.

André Baconnet magasan a városka fölött, egy parányi téren álló ház földszintjén lakott, amelynek bejárata fölött – úgy látszik, itt ez a szokás – ugyancsak jókora fölírat virított, ezúttal fehér alapon fekete betűkkel: *Peinture. Vitrerie.* (Festmények. Színes üvegablakok.) Amikor nagy nehezen behajtottunk a térre, a ház bejáratát zárva találtuk, s jókora lakat függött rajta. Már-már elcsüggedtünk, amikor fölberregett egy motorbicikli, s járművét lábával segítve, a ház elé kanyarodott egy piros képű, gömbölyded öregúr, odament az ajtóhoz, és egyszerűen leemelte a fülről a lakatot, amely, úgy látszik, csak a látszat kedvéért volt ott. Követtük otthonába, amelyről mindjárt látni lehetett, hogy magányos férfi lakja: az asztalon csak egy üres műanyagtányér és olcsó pléh evőeszköz árválkodott. A falakon művészi összevisszaságban plakátok, kartonok, csíkokra szabdalt papírlapok. Az özvegy (vagy agglegény) M. Baconnet hellyel kínált, megkérdezte, mivel szolgálhat, azután... azután úgy éreztük magunkat, mint az eldugott tárgyat

kereső gyerekek: langyos, meleg, még melegebb... M. Baconnet így válaszolt:

– A vámtisztviselőt, mert nem őr volt, hanem felügyelő, M. Dodard-nak hívták. Ketten laktak a házban, két fivér. Az egyikük nyaranta valóban kiadta a szobáit. Azután meghalt. Mme Dodard, az özvegye 1921-ben eladta a házat Mme Poilannak...

Alig győztük följegyezni noteszunkba a ház családfáját: Dodard-ék, majd Poilanék... Ám ezzel még nem ért véget a francia nevek sora. M. Baconnet gondosan őrködött ezeknek a régi porniciaknak a tekintélyén, mindig hozzátette nevükhöz, hogy *madame* vagy *monsieur,* és mindjárt leszögezte, hogy nem holmi közönséges vámőrökről van ám szó. Valamivel később még volt alkalmunk ezzel a hangsúlyozással találkozni, de erről majd később.

– Mme Poilannak két lánya volt. És ezzel elérkeztünk a dolog lényegéhez. Az egyik lányát M. Paimboeufhöz adta férjhez a Quénot ügynökségtől, a másik egy itteni tanítóhoz, M. Plaisance-hoz ment férjhez, aki azóta szintén nyugdíjba vonult.

Szaporán jegyezgettünk: Paimboeuf, Quénot, Plaisance...

– Ne siessenek ennyire, mindjárt oda megyünk, és szemtől szemben láthatják őket. Mme Poilan a háború alatt halt meg, M. Poilan pedig mindjárt a háború után. Azokban a szobákban, amelyekben hajdan a bolsevikok vezére, *le grand Lénin* nyaralt, most Mme és M. Plaisance lakik.

Felugrottunk ültünkből. Megvan a ház! Megvannak a szobák! Mint mikor a játék közben felhangzik a kiáltás: forró! Ám a nyugodt M. Baconnet, aki ugyancsak fölállt, szép lassan folytatta mondókáját:

– Ha meg akarjuk látogatni a Plaisance házaspárt, előbb M. Paimboeuföt kell fölkeresnünk.

Néhány perccel később a büszke M. Baconnet által irányított Simcánk megállt a Quénot ügynökség irodája előtt, amelynek kirakata fölött, ismét fehér alapon feketével, ott állt:

Pornic, Les Roses-villa

Agance Quénot A magas, ősz hajú, arisztokratikus külsejű M. Paimbeuf, mielőtt elvitt volna bennünket a *belle-soeur*-jéhez, saját kezűleg osztott szét közöttünk egy köteg pornici prospektust. Az egyiket színesen nyomták. A kedves, egyszerű városka helyett, amelyet – a tengerpartot leszámítva – már jól ismertünk, valóságos paloták, tarka ernyők árnyékában hűsölő kávéházak, elegánsan öltözött vendégekkel zsúfolásig megtöltött lármás éttermek, napozó hölgyekkel tele *plage* nézett szembe velünk – szóval, egy egészen más Pornic. Azonkívül kiderült róla, hogy a hírhedt kékszakáll, Gilles de Retz márki szűkebb pátriája, akinek nevét a manapság ismét divatba jött de Sade márkiéval együtt szokták emlegetni. A kékszakáll várának romjai ott láthatók a tengerpart fölött emelkedő hegy

tetején. És golfpálya és kaszinó (játékasztalokkal – teszi hozzá a prospektus zárójelben). Gilles de Retz várán kívül mindebből valószínűleg semmi sem volt meg ötven évvel ezelőtt.

A csöndes, szűk, nagyon szerény utcákon át, ahol úgy rémlett, minden egy karnyújtásnyira van, eljutottunk abba, amelynek neve most (bizonyára szintén új név): *Mon désir* – Vágyam. Hogy pontosabbak legyünk, ez az utca volt a mi vágyaink beteljesedése. Itt pillantottuk meg azt az egyemeletes, breton típusú házat, fehér homlokzatán sötét téglaberakással az éleken s az ajtók és ablakok körül – pontosan olyan házat, amilyent Bretagne-szerte és a nantes-i népi múzeumban láttunk. És erkélyes első emeletén ott volt a „két kis szoba", amelyekben Lenin 1910 augusztusában huszonöt napot töltött.

Mme és M. Plaisance elibénk jött: az asszony sovány, mosolygós hölgy, jóindulatú, kissé hunyorgó szeme körül apró ráncok hálójával; a férfi egyszerű vitorlavászon öltönyt viselt, s szép feje nem egyszerűen „értelmiségi" fő, hanem gondolkodó fő. Mindketten öregek, de tele energiával, látszott rajtuk, hogy elégedettek az életükkel, és áradt belőlük az a nemesen szép önbecsülés, amely nemzedékek hosszú során át alakult ki az európai népeknél azokban az emberekben, akik egész életüket munkával töltötték el. Amellett szokatlanul barátságosak voltak, nyíltszívűek és vendégszeretők. Az imént a *hangsúlyozásról* szóltam; kétszer is hallhattuk, először a Quénot ügynökségnél, most pedig Mme Plaisance-tól magától, amint a férjéről beszélve megemlítette, hogy M. Plaisance világi iskolában tanított, igen, *világiban,* nem pedig katolikusban. A hangsúlyozás azt mutatta, hogy ennek itt a családjukra nézve fontos, mondhatni politikai és erkölcsi jelentősége van. Semmi közünk a jezsuitákhoz! És nyomban eszünkbe jutott Nagyezsda Konsztantyinovna elbeszélése a háziasszony kisfiáról, akit a jezsuiták szerettek volna átcsalni a maguk iskolájába, de ő, Iljics legnagyobb megelégedésére (aki „a házigaz-

dáékkal forrón rokonszenvezett"), így kiáltott föl: nem arra szülte ő a fiát, hogy aljas jezsuitát csináljanak belőle! Így legyintett meg a régmúlt idők levegője, azoké, amikor a mi Iljicsünk itt járt, léptei ezeken a kőlapokon koppantak, s kiült az erkélyre...

– Nem az erkélyre szokott kiülni – szólalt meg egyszerre Mme Plaisance, bizonyára leolvasva az arcomról, hogy mire gondolok, hiszen fölfelé néztem. – Az erkélyről azelőtt le lehetett menni, és *camarade Lénin* a lépcsőn szeretett üldögélni, egy könyvvel vagy füzettel a térdén. Jöjjenek, megmutatom, hol laktak.

És sokáig járkáltunk a „két kis szobában". Most már persze „tisztességesen" be voltak bútorozva: az asztalkákon rojttal szegett terítők, a falakon festett tányérok és hímzések s egy nagy, kerek, faragott rámájú falióra, a székeken védőhuzat. De éppen olyan szűknek látszottak, mint amikor hárman lakták őket: Nagyezsda Konsztantyinovna, az édesanyja és Vlagyimir Iljics. És ugyanaz az üvegfalával a kert felé forduló, kis fedett veranda is, telerakva dúsan leomló örökzöld növénnyel: itt teáztak délutánonként. A teához a vizet a kertben lévő kútból kellett fölhúzni s vödörben fölhozni – a kút is ugyanaz. Onnan kellett fölhordani a vizet az emeletre; vajon hányszor cipekedett maga Iljics, hogy segítsen a feleségének? Lementünk a kertbe, elálldogáltunk a közönséges kerekes kút mellett, a kertnek ebben a sűrűn benőtt, gondozatlan és még nem egészen lombjavesztett sarkában. Útitársam buzgón lefényképezett mindent: a házat, mind a két szobát, a kertet, a kutat és a kedves háziakat; arcuk rám mosolyog a fényképről, mintha azt mondanák: mi franciák vagyunk, egyszerű franciák, de van meggyőződésünk, és tudatában vagyunk nemzeti, osztály, vagy csak egyszerűen népi értékeinknek, amelyeket annak köszönhetünk, hogy már majdnem két évszázada szabadon lélegzünk.

A fényképen az óra, mint akkor, fél hármat mutat. Ideje

A Les Roses-villa verandája

volt búcsút vennünk a háztól. Még nem mondtam el, hogy ennek a breton házikónak neve is volt, a homlokzatán ez állt: *Les Roses* – Rózsák.

– Azelőtt rengeteg rózsánk volt – mondta búcsúzóul Mme Plaisance –, most már csak ez a két bokor maradt. Apró virágúak, de illatosak. Vigyék el ezt magukkal, ajándékul a bolsevikok vezérétől: az utolsó idei rózsánk.

A parányi fehér rózsa, amelyet a háziasszonytól kaptam, valóban erősen illatozott, olyan erősen, hogy a borítékon keresztül is, amelybe betettem, átitatta fűszeres, déli szagával a kofferomat: ha kinyitom, bár halványan, de még mindig érzem. Felajzottan és boldogan száguldottunk le Simcánkon a ten-

gerpartra, s végre ott voltunk a strandon, ahol Lenin oly „sokat fürdött a tengerben, rengeteget kerékpározott – nagyon szerette a tengert és a tengeri szelet...” Alig léptem kettőt a néptelen strandon, máris találtam egy kiszáradt rákhéjat, amelyet szintén borítékba dugtam; sajnos, nagyon hamar porrá omlott, és maradványai csöppet sem hasonlítottak az elszáradt rózsára. Azért mégis örültem a zsákmányomnak. És jó volt a kavicsos parton futkározni, beszívni a tenger hideg téli leheletét, elnézni, hogy nyaldossák a partot a hullámok. Pornicban vagyunk. Megtaláltuk a házat, amelyben Lenin lakott. És megtaláltuk őt is, a néptől kérdezősködve, a nép révén, ahogy meggyőződésem szerint egyedül szabad Lenin nyomait kutatni.

Ez azonban szerencsés utazásunknak még mindig nem az utolsó tanulsága. Nagyezsda Konsztantyinovna mondata, amelyet az imént idéztem, nem ér véget a „szelet” szónál, itt vessző következik, és egy mellékmondat, de még ezzel sem fejeződik be az egész mondat: „Kosztyicinékkal vidáman csevegett mindenféle semmiségről.” Hallgassák csak: vidáman csevegett. Miről? Mindenféle semmiségről. Kikkel? Kosztyicinékkal. Holott Kosztyicinék a *Vperjod*-csoport tagjai voltak! Elméletileg zavaros fejű társaság, akik megzavarták a párt vonalának tisztaságát a filozófiai gondolat szabadságának (a marxizmustól való megszabadításának – tette hozzá Lenin), az istenépítés szabadságának (rosszabb, mint a papi maszlag – tette hozzá Lenin) követelésével, a machizmus, az empiriokriticizmus titkos támogatásával, minthogy 1909 májusában, Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus*-ának megjelenése után kicsit kellemetlen lett volna nyíltan kiállni mellette. Lenin Párizsban elkeseredetten vitázott a „vperjodistákkal”, éppúgy, mint a „likvidátorokkal” és az „otzovistákkal”, akikkel a „vperjodisták” szemmel láthatólag rokonszenveztek. Ők is azoknak a „baloldali frázishősöknek” a táborába tartoztak, akiket Lenin természettől fogva gyűlölt és ki nem állhatott.

Azok közé a „baloldali frázishősök" közé, akik a gyakorlatban végül mindig a „jobboldalon", a reakció oldalán kötöttek ki. És lám, Iljics őszintén nevet, mindenféle semmiségről fecseg, jószomszédi viszonyban van a *Vperjod*-csoport tagjaival, ezekkel a baloldali frázislovagokkal! Mit jelent ez?

Az erkélyről levezető lépcsőre, ahol Lenin szeretett üldögélni egy füzettel a térdén, és amelyik már nincs meg, könnyen odaképzelhetjük Iljics munkába temetkező, előrehajló alakját. Szerette így, hétrét görnyedve, kongresszusok dobogójának a szélére, nyaralók lépcsőjére kuporodva, azon melegében följegyezni a gondolatait. Vajon min dolgozott akkor Iljics? Mindössze egyetlen cikket írt, engeszteletlenül éles hangú cikket – a *Vperjod*-csoport ellen. A cikk címe: *A „vperjodista" frakcióról.* A *Szocial-Demokrat* 15–16. számában jelent meg utóbb (1910. szeptember 12-én). Lenin ebben a cikkben is, mint mindig, egyszerűen és kristálytisztán fogalmaz:

„Az ellenforradalmi korszaknak, a bomlás korszakának, az istenépítés korszakának, a machizmus, az otzovizmus, a likvidátorság korszakának objektív körülményei *belesodorták* pártunkat olyan helyzetbe, hogy harcolnia kell a frakciójukat szervező publicisták körei ellen, s ezt a harcot nem lehet frázisokkal elintézni. Aki pedig távol tartja magát ettől a harctól, az távol tartja magát a szociáldemokrata munkáspárt egyik aktuális feladatától." Ámde – és micsoda nagyszerű „ámde" látható ugyanennek a bekezdésnek az elején!

„Újra csak azt kell mondanunk, hogy a vperjodisták e képmutatásának magyarázata nem Péter vagy Pál egyéni tulajdonságaiban keresendő, hanem egész álláspontjuk *politikai* hamisságában, abban, hogy a machista és az otzovista publicisták *nem tudnak nyílt sisakkal* harcba szállni a szívüknek oly kedves nem-szociáldemokrata cszmécskékért."*

* *Lenin Összes Művei.* 19. köt. 305. old., Budapest, 1968.

A politikailag hamis álláspont még nem jelent jellembeli hamisságot. Nem érinti sem Péter, sem Pál *személyes tulajdonságait.* Lenin itt végtelen emberséggel tesz különbséget az *eleven ember* és a politikai álláspont hamissága között. S ezeknek a lenini szavaknak fényében egyszerre oly világossá és érthetővé válik, hogyan tudott *pihenés közben* vidáman csevegni mindenféle semmiségről a „vperjodista" Kosztyicinékkal. Pedig bizony volt idő minálunk, amikor Péter vagy Pál hibás és hamis állásfoglalása teljesen elfedte alakjukat, minden személyes tulajdonságukat – mintha nem is lettek volna eleven emberek. Megszüntek létezni, s körülöttük – akár a leprások körül – egyszerre légüres tér támadt. Legjobb barátaik és elvtársaik futva menekültek előlük. S a legutolsó lecke, amelyben Pornicban részesültünk, így szól: aki így tesz, az *nem lenini módra* cselekszik.

Lenin szeretetének meleg hulláma kísért el bennünket, amikor búcsút vettünk Pornictól – mintha valóban ővele magával találkoztunk volna, mintha egy levegőt szívtunk volna vele. Olyan jó és egész valónkat átjáró érzés volt ez, mint amit a boldogság ritka perceiben érez az ember, és hittük: eljön az az idő, amikor valamennyien megtanulunk nemcsak gondolkodni, hanem *élni és érezni is lenini módon.*

1967

I

Londonban éppen ahhoz a bizonyos *„shower"*-hoz volt szerencsém, amelynek csöppjei nem hullanak, hanem mintha vékony szálakban állna a víz a levegőben, s amelyet az újságok meteorológiai rovata sem részletez, csak bejelent: *„shower"** várható. Ez a szüntelenül ömlő zuhany egyáltalán nem zavarja a londoniakat, még az esernyőt sem nyitja ki senki, pedig az itt soha nem megy ki a divatból – még az esőkabát sem tudta kiszorítani.

Ebben a *shower*-ban én most éppen az ellenkező irányban haladtam, mint amerre kellett volna. Tulajdonképpen a Tottenham Court Road földalatti-állomásig kellett volna elmennem, majd befordulnom a Great Russel Streetre, és két percnyi gyaloglás után már célhoz is értem volna. Ehelyett – bár korántsem tévedésből, hanem az *A-tól Z-ig* című vaskos londoni útikalauzhoz tartozó térkép apró négyszögeinek hosszas böngészése után – a King's Cross állomáson találtam magam, elindultam a dickensi hangulatot árasztó, hosszú és komor Gray's Innen, befordultam a Holford Streetre, és így jutottam ki a Russell Square-re. Nemcsak úgy egyszerűen mentem, hanem mintha a járda tükörből lett volna, szüntelenül jobbrabalra és a lábam elé néztem.

Ezt az utat – vagy majdnem ugyanezt – tette meg minden reggel kilenckor Vlagyimir Iljics Lenin. Ha esett az eső, ha

* Zuhany.

London, British Museum

sütött a nap, ha havazott, ha mindent elnyelt a *fog,* ha még égtek a lámpák vagy sápadt fénnyel öntötte el a várost a reggel, és bizonyára ugyanazzal a kellemesen bizsergető izgalommal, amellyel találkára siet az ember a kedvesével. Iljics nagyon szerette ezt a helyet, ahol minden napjának felét töltötte.

Az emberi élet gyorsan múlik el. Az emlékezet azonban, mint egy tűzbiztos páncélszekrény, sokáig megőrzi az átélt tartós örömök ízeit a maguk eredeti frisseségében. Biztos vagyok benne, hogy Iljics emlékezete is megőrizte a könyvtárban töltött órákat. A British Museum híres *Reading Room*-jában lepergett órák egészen biztos, hogy a személyes boldogság oly szűken mért órái közé tartoztak.

Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkaja ezt írja:

„Amikor 1902–1903-ban Londonban éltünk, Vlagyimir Iljics idejének felét a British Museumban töltötte, amely a világ leggazdagabb és technikailag is legjobban felszerelt könyvtárá-

val dicsekedhet."* Annyira hozzászokott, annyira megkedvelte, hogy „a második emigráció idején, amikor fellobbantak a viták a filozófia kérdéseiről, és Vlagyimir Iljics hozzáfogott a *Materializmus és empiriokriticizmus* megírásához, 1908 májusában, *Genfből átment Londonba, és több mint egy hónapig maradt ott, csak hogy a British Museumban dolgozhasson.*"** Mintha csak egyik utcából a másikba, úgy ruccant át egyik országból a másikba – ráadásul nem is szomszédos országba – azért, hogy beülhessen kedvenc könyvtárába!

N. A. Alekszejev az első emigrációra vonatkozó sorokhoz azt a megjegyzést fűzi, hogy „a King's Cross Road helyiérdekű állomástól nem messze találtak két bútorozatlan szobát", és hogy „ebben a két kis szobában, amelyeket a lehető legszerényebben bútoroztak be (ágyak, asztalok, székek és néhány egyszerű polc a könyveknek), lakott Vlagyimir Iljics és Nagyezsda Konsztantyinovna egészen addig, amíg az *Iszkra* szerkesztőségét (1903 tavaszán) át nem költöztették Svájcba."*** Alekszejev sokáig élt Londonban, és „bizonyos fokig őslakónak" tartotta magát, Leninnek azonban az volt a szokása, hogy az eleven gyakorlati tapasztalatszerzést megelőzőleg könyvekből igyekezett általános és összefüggő ismereteket nyerni, és még mielőtt Londonba jött volna, figyelmesen áttanulmányozta a város térképét. S Alekszejev kénytelen bevallani, hogy Vlagyimir Iljics őt, az őslondonit is meglepte „azzal a képességével, hogy azonnal megtalálja a legrövidebb utat, valahányszor együtt kellett elmennünk valahová (a lóvasut vagy a helyiérdekű használatát lehetőleg kerültük pénzügyi okokból)".****

* *Lenin családtagjainak emlékezései.* 204. old., Moszkva, 1955.
** Uo., 204. old.
*** *Visszaemlékezések Leninre.* I. köt. 215–216. old., Moszkva, 1956.
**** Uo., 215–216. old.

Hát ezért merészkedtem be másodszorra – először óvatosan a főútvonalakon maradtam – a mellékutcák szövevényébe. Azt szerettem volna kitalálni, vajon merre találta meg Lenin a „legrövidebb utat". Az angolok szolid, megbízható nép, nem ismeri a „változás őrületét" – ahogy hajdan Szperanszkij elkeresztelte az oroszok előszeretetét az örökös változtatások iránt. Bármennyit fiatalítgatják is a város architektúráját, s emelnek manapság – igaz, hogy aránylag szerény – felhőkarcolókat még a város szívében is, London évtizedek, sőt évszázadok óta féltve őrzi az utcák régi nevét és vonalát; most is ugyanazokat az utcaneveket olvashattam le a sarki táblákról, amelyeket Lenin, miközben lerövidítette az utat a King's Cross Roadtól a British Museumig. S jóllehet a helyiérdekű megállója helyén a földalatti állomására lehet lemenni, de ez ugyanott van, ugyanazzal a menetiránnyal és elnevezéssel. Az eső pedig egyre „állt" a levegőben, mint megszámlálhatatlan ezüstfonál. Hajszálvékony csíjkai mögött, amitől olyan volt a város, mint Van Gogh vonaltechnikás képei, végre feltűntek előttem London egyik legszebb és legjobban megkedvelt épületének fenséges oszlopai.

II

Nem voltam újonc a British Museumban. Néhány évvel ezelőtt (hogy pontos legyek: 1956-ban) már volt alkalmam dolgozni a könyvtárban. Most sem mint turista, hanem mint olvasó jöttem. Azoknak, akik csak a múzeumra kíváncsiak, fogalmuk sincs róla, mennyire más a két intézmény látogatási rendje. Ahhoz, hogy az ember beülhessen a British Museum olvasótermébe, két megbízható ajánlás szükséges, de ha például egyszerre túlságosan sok jelentkezés gyűlik össze, még így sem juthat hozzá mindjárt az olvasójegyhez. Az első alkalom-

mal nagy segítségemre volt Christopher Mayhew, aki akkoriban a British Council azóta megszüntetett orosz szekcióját vezette. Most pedig a mi Lenin Könyvtárunk igazgatójának, Ivan Petrovics Kondakovnak az ajánlólevele lapult a tarsolyomban, és akárcsak annak idején Mr. Mayhewé, most is elegendő volt ez az egyetlen ajánlás.

1956-ban azonban sehogy sem sikerült megtalálnom azt a helyet, ahol Iljics ült és dolgozott, sőt még annak sem tudtam végére járni, mi is a híres-nevezetes *Reading Room* munkarendje. Akkor John H. Hindley angol orientalista kéziratát kerestem, amelyet a keleti kézirattárban őriztek, ahol valósággal csecsemőnek számított, majdnem modern irodalomnak, bármennyire egyedülálló is a maga nemében. Hindley fordította le párszi nyelvről angolra Nizamí Gandzsevi *Titkok tárháza* című, végtelenül nehéz filozófiai költeményét, és ez volt e mű első európai fordítása. Égető szükségem volt rá, hogy kritikailag összevethessem a magam verses fordításával, amelyet az akkor már halott szovjet orientalista, Romaszkevics nyersfordítása alapján készítettem. Ez a nagy tudós, aki lelkiismeretesen, minden szót megőrizve végezte el roppant feladatát, a homályos fordulatok akkora légióját, a rejtélyes gondolattársítások akkora tengerét, a megfejthetetlennek látszó rébuszok akkora tömegét hagyta ránk, hogy nemcsak én, hanem több, igen művelt perzsa is, akinek megmutattam az általam megszerzett eredetit, csakhamar tanácstalanul megakadt nemcsak a nyersfordításban, hanem magában az eredeti poémában is.

Én viszont a fordítás révén annyira megszerettem Nizamít, hogy most már igyekeztem felkutatni mindent, amit csak írtak róla Európában. Az európai tudósoknak hosszú évtizedek munkájával sikerült ösvényeket taposni megértéséhez. Ők magányosan haladtak a cél felé. Az angolok a két bagoly meséjébe szerettek bele, és éveken át bevették a gyerekeknek szóló irodalmi gyűjteményekbe; a németek, és főleg Hammer, szintén

jó néhány részletet lefordítottak poémájából. Goethe egész tanulmányt szentelt Nizamínak a *West-Östlicher Divan*-ban. De az egész mű lefordítására egyedül Hindley mert vállalkozni. Az a történelemben példa nélkül álló, hihetetlen méretű munka, amit a Szovjetunióban végeztek el, és amit egy merőben kultúrális feladat *állami* megoldásának lehetne nevezni, amikor kiváló költők és tudósok egész hadseregét mozgósítják, és bírják rá az együttműködésre, teljes tudományos fordításokat és ezek verses átültetéseit rendelik és fizetik meg, s mindezt számos köztársaság legjobb orientalistáinak bábáskodásával, jegyzetekkel és illusztrációkkal ellátva, sőt Nizamí szülőföldjén az eredeti és a fordítás párhuzamos közlésével adják ki – mintha ez a roppant méretű munka újból életre keltette volna magát a költőt. Ilyen gigászi méretű vállalkozás mellett a nyugati tudósok, akik nem várhattak munkájukhoz különösebb támogatást, csupán magánnyos erőfeszítéseket tehettek, amelyek úgy hatnak, mint „a pusztába kiáltott szó". Ám engem, aki eléggé elmélyedtem Nizamíban, és tanulmányozásával nem hagytam fel azután sem, hogy véget ért a jubileumi év, annál jobban csábított és izgatott Hindley egyedülálló fordítása, a tudós teljesen önzetlen munkája, amely mindmáig még csak meg sem jelent nyomtatásban.

Minthogy azt írtam be az angol nyelvű kérdőívbe, hogy ezzel a művel szeretnék megismerkedni, a keleti kézirattárba szólt a belépőm. Egy kisebb helyiségbe irányítottak, amelyben hosszú asztalok álltak, ügyes könyvtámaszokkal ellátva, hogy azokra állítva lehessen lapozni a hatalmas kéziratos fóliánsokat. Emlékezetem a hála érzésével raktározta el azokat az órákat, amelyeket itt töltöttem, és a kézirattár munkatársának meglepő figyelmességét, aki nemcsak a vágyva vágyott Hindleyt tette le elém – enyhén kifakult kézírását egészen jól lehetett olvasni –, hanem a könyvtárban található *örmény* kéziratok bibliográ-

fiáját tartalmazó testes kötetet is; a vezetéknevemből kitalálta, hogy örmény vagyok, és kedveskedni akart.

De mint mondottam, mindez nagyon régen volt, több mint egy évtizede. A keleti kéziratok tára messze esik a központi olvasóteremtől. És akkor még a szemem sarkából sem sikerült egy pillantást vetnem a British Museum szívébe, bizánci székesegyházra emlékeztető magas kupolával koronázott *Reading Room*-jába, ahová nap nap után beült dolgozni Vlagyimir Iljics Lenin.

Csak most, az ugyancsak jubileumi 1967-es évben léphettem át a küszöbét, s kereshettem meg az ő helyét.

III

A turisták, akik naponta ezrével keresik föl a világhírű British Museumot, általában az egyiptomi gyűjtemény kincseire kíváncsiak, a két emeletet megtöltő múmiákra, s az antik és ázsiai kultúrák emlékeire, a maják hagyatékára, a görög, római, indiai, perzsa és hettita régiségekre. Miközben az útikalauzzal a kezükben rójják a termeket és galériákat, eszükbe sem jut, hogy egy négyzet négy oldala mentén haladva körbejárják a négyzet közepébe helyezett, két emelet magas, hatalmas kör alakú olvasótermet. A könyvtárat páratlanul ügyesen építették bele a múzeumba, mint ahogy ennek az egész, szokatlan architektúrájú épületnek minden részletét a maximális térkihasználás és a hellyel való takarékosság jellemzi. Hússzor is végigjárhatja az ember a múzeum kiállítási termeit, anélkül, hogy észrevenné a könyvtárat. Sőt mi több, az örökké sietők turisták legtöbbje nem is tud róla, nem is sejti, hol lehet a bejárata, és nem is érdelődik iránta. Pedig ez az épület szíve, idegközpontja, belőle fejlődött ki az egész, mint ahogy bizonyos sejtek bimbósodás útján szaporodnak. A tör-

London a XX. század elején

ténete sajátosan nemzeti; az is, ahogy fejlődött, és az is, ahogy maguk az angolok beszélnek róla, *tipikusan angol* és ékesen demonstrálja az angol jellemet, az angol humort, az angol nemzeti jellemvonásokat. Mai fül számára talán furcsán hangzik, de az én nemzedékemnek mi sem természetesebb, minthogy a British Museum legfőbb értéke éppen a híres könyvtár, míg gyűjteményei csupán másodlagos és járulékos dolgok.

Az én nemzedékem számára megszokott és magától értetődő dolog volt, hogy a könyvtár és a múzeum egy fedél alatt kapjon helyet. Ha mi diákkorunkban azt mondtuk: „Megyek a

Rumjancev Múzeumba" – ez azt jelentette, hogy beülünk tanulni a Rumjancev Múzeum *könyvtárába.* Ifjú éveimben sem engem, sem egyetlen diáktársamat nem érdekelte – nem is tudtuk –, miféle múzeális anyaga van a „Rumjancevnek", és hogy van-e egyáltalán; az egyetlen, ami érdekelt belőle bennünket, a könyvtár volt. Ezért írja visszaemlékezéseiben N. K. Krupszkaja, hogy Lenin Londonban nem járt a múzeumokba, kivéve a British Museumot, ám oda sem azért, hogy az ott összegyűjtött értékes gyűjteményeket nézegesse, hanem „a világ leggazdagabb könyvtára" vonzotta, „s az a kényelem, melyet ez a könyvtár a tudományos munka végzéséhez nyújtott"* – s én ezt a mondatát úgy fogadtam, mint ami magától értetődő. Amikor végre átvettem az igazgatóságon az egy hónapig érvényes, 1 399 533 számú olvasójegyemet, és először léptem át a *Reading Room* küszöbét, egyszeriben elfogott az otthonosság különleges érzése – mintha – „cipőmet a küszöb előtt hagyva", megfeledkezve minden személyes, kicsinyes, hétköznapi, lényegtelen, idegesítő gondolatomról – egy új létbe léptem volna át.

Aki igazán meg akarja érteni Lenint, az embert, aki bele akarja élni magát a jellemébe, mindenekelőtt mélyen gondolkozzék el azon, milyen szerepet játszott bonyolult életében a könyvtár.

A könyvtár nem csupán könyveket jelent. A könyvtár mindenekelőtt a sűrített idő óriási koncentrátuma, mintegy egybefoglalása, pergamenre, papiruszra, papírra vetítése ezredévek emberi gondolkodásának – az élet *állandósága,* nem pedig *folytonos változékonysága* számára. A Megőrzött Idő szentélyébe lép be az ember, hogy megérintse ezt a nagy állandóságot a *folytonos változékonyságban,* s mintegy részévé váljon. Természetes, organikus részévé, mert itt nem lehet anélkül olvasni, hogy az ember bele ne adná a maga alkotó energiáját az olva-

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre.* 66. old.

sottak megértésébe és elraktározásába. Sehol másutt nem éli át olyan mélyen az ember ezt a nevezetes, szűk prakticista értelmezése révén oly elkoptatott latin formulát: *do ut des* – adok, hogy te is adhass –, mint egy könyvtárban.

Milyen nagyszerű, hogy Vlagyimir Iljicsnek is éppen Londonban jutott eszébe ez a formula a maga mélységesen alkotó értelmében. Amikor a Moszkvában maradt szociáldemokraták, akik számára Londonból küldték az illegális irodalmat, hogy tanulmányozzák és terjesszék, olvassák föl és magyarázzák meg a munkások tanulóköreiben, amiatt kezdtek siránkozni, hogy „kevés", meg hogy „nem elég népszerű", „nem elég érthető" – s közben annyi fáradságot sem vettek maguknak, hogy ők maguk elolvassák, elmélyedjenek benne, s továbbadják a tanulóköröknek, elmagyarázzák, feldolgozzák, vagyis még a századrészét sem használták fel annak, amit kaptak, Lenin olyan haragosan kikelt a Lengnyikhez címzett levelében elvtársainak passzivitása miatt, ahogy csak a legritkább esetben, legnagyobb felháborodásában dörgött fegyvertársaira: vajon „fel tudták használni azt a *többszáz* példányt, amelyet önöknek adtunk, *odaszállítottunk, a szájukba raktunk??* Nem, ezt nem tudták megtenni... mellébeszélnek, kitérnek a dolog lényege elől, tehetetlenek és restek, s arra várnak, hogy a sült galamb a szájukba repüljön..." És még egy mondat, amelyet Lenin zárójelbe tesz, nem azért, mert mellékesnek tartja, hanem éppen hogy kiemelje nemcsak az adott helyzetre vonatkozó, hanem feltétlen és mindenkori érvényességét:

„(Soha senki semmit nem *ad* önöknek, ha nem tudnak maguk *szerezni* – ezt jól jegyezzék meg!)"*

A könyvtár azonban nemcsak az idő sűrítménye, s az olvasóterem szerepe sem csupán annyi, hogy a könyvet összekösse az olvasóval. Az olvasóterem bevezeti az olvasót a többi száz

* *Lenin Művei.* 6. köt. 316–317. old., Budapest, 1953.

és ezer olvasó alkotó légkörébe, egybekapcsolja elmerült lélegzetvételüket és az agyukból kiáramló, láthatatlan fluidumokat. Ha létezik a közös akció hipnózisa az utcai tömegben, színházban, gyűléseken, ahol az emberek mintegy elektromos töltést kapnak, fölgyúlnak egymás érzéseitől és tetteitől – ugyanilyen hatalmas és reális a könyvtárban olvasók néma és láthatatlan kölcsönös hipnózisa, akik itt ki vannak zárva az élet folyamatosságából, és beletemetkeznek mások bölcsességének alkotó elsajátításába, ami csak úgy lehetséges, ha önmagukból is hozzátesznek egy-egy részecskét – nagyon nagy és reális ez a kölcsönös hipnózis.

Az Iljicsről szóló visszaemlékezések közt van két meglepő elbeszélés, amelyek első hallásra mintha ellentmondanának egymásnak. Az egyikben N. A. Alekszejev beszéli el első találkozását a Londonba érkező Leninnel. „Vlagyimir Iljics, amint megérkezett, nyomban elmagyarázta nekem, hogy a többi iszkrás kommunában fog lakni, ő azonban *teljesen képtelen kommunában élni, nem szeret állandóan emberek közt lenni.* Előre tudta, hogy az Oroszországból és külföldről érkező elvtársak, jó orosz szokás szerint, örökké rajta csüngenének, mit sem törődve az idejével, ezért arra kért, hogy lehetőleg kíméljük meg a túlságosan gyakori látogatásoktól."* De lám, majdnem ugyanebben az időben, pár nappal Londonba érkezése előtt, Iljics megszakította útját Brüsszelben, ahol N. L. Mescserjakovval találkozott: „...megmutattam Vlagyimir Iljicsnek a várost, a munkáspárt intézményeit, az ottani híres szövetkezetet és a többit. Amikor eljöttünk a szövetkezetből, hirtelen nagy tömeg munkást pillantottunk meg... Lenin e tömeg láttán nyomban felélénkült, látszott rajta, hogy legszívesebben csatlakozna a tüntetőkhöz. Valósággal belé kellett csimpaszkod-

* *Visszaemlékezések Leninre.* 1. köt., 216. old. (Az én kiemelésem – *M. S.*)

nom, hogy valamiképpen visszatartsam..."* Amíg ezeket a sorokat olvasom, szinte fizikailag érzem Lenin ösztönös vonzódását a tömeghez, a sokasághoz, érzem Mescserjakov fizikai erőlködését, hogy visszahúzza, nehogy kellemetlenségbe keveredjék egy idegen országban. A két eset mintha ellentmondana egymásnak. Pedig valójában ugyanannak a jellemnek eggyéforrt sajátossága: az egyedüllét, a teljes összpontosítás szükséglete és szenvedélyes vágy arra, hogy együtt legyen, egy legyen a néppel. Talán ebben gyökerezik Iljics könyvtár-szeretete. Itt egyedül vagy, magadba fordulsz, senki és semmi nem vonja el a figyelmedet – ugyanakkor hátára vesz a körülötted dolgozó sok-sok ember szellemi energiájának hulláma.

A *Reading Room* szerencsés architektúrája, óriási átmérőjű, kör alakú terme, a nem széltében-hosszában, hanem körben a fal mentén húzódó s onnan a közép felé tartó átjárók, a középről sugár irányban szétágazó padok, a polcokkal övezett fal sok-sok könyve, amelyeket kényelmes kerekes létrákról lehet elérni, a létrák magasságán túl pedig vaskorlátos keskeny galériáról – mindez lehetővé teszi, hogy nagyon sok ember dolgozzék itt egyszerre, anélkül, hogy zavarná egymást, s rengeteg könyv legyen közvetlenül a kezük ügyében, és meglepő módon elősegíti az olvasók koncentrált magányát és alkotó energiáik egybekapcsolódását: egyszerre lehetnek magukban és a tömegben – amint ezt Leninnél tapasztalták a kortársak.

IV

Nem egyedül léptem be a *Reading Room*-ba: elkísért Mr. Fires, a könyvtár munkatársa – orosz és román szakértője –, akivel az igazgatóságon ismerkedtem össze. Mr. Fires mutatta meg,

* *Visszaemlékezések Leninre.* 1. köt., 221. old.

hol kaphatok felvilágosítást, hol lehet megrendelni és átvenni a kívánt könyveket, hogyan kell kitölteni a kérőlapokat, hol találhatom meg a katalógusokat, és hogyan kell használni őket.

Az információs részleg mindjárt a bejáratnál van, a megrendelő- és átvevőasztal pedig pontosan a kör közepén. Mindez a mi rendszerünkre emlékeztet, de van egy különbség: itt mindenképpen nekem magamnak kell kikeresnem a kívánt könyv jelszámát, és ugyancsak nekem kell megkeresnem és bejelentenem a megrendelőasztalnál a helyszámot.

A könyv jelszámát megtalálni nagyon könnyű. Itt nincs „kartotékrendszer", nincsenek a szokásos, acélgerincre rögzített kartonokkal dugig tömött, hosszú fiókok, amelyekben csöppet sem könnyű lapozgatni és nyitva tartani a megfelelő helyen, amíg az ember kiírja magának a keresett könyv címét és számát. Az itteni katalógusok hatalmas fóliánsok, gerincükön óriási betűkkel: ott sorakoznak a megrendelőasztal alatt, csak fel kell nyitni őket, és a széles fehér lapok tele vannak ragasztva apró, nyomtatott, könnyen olvasható csíkokkal, s köztük jókora üres helyek vannak hagyva a jövendő beszerzések számára. Kitölti az ember a kérőlapot, és fél óra múlva ott a könyv.

Ami pedig a helyszámot illeti... Ha magam vagyok, biztos, hogy egyszerűen elindulok a padok mellett, és nyomban az első szabad asztalra lerakom a füzetemet. Mr. Fires azonban megcsóválta a fejét. A fal mentén körbefutó „járdára" kalauzolt, ahonnan, mint a mértani sugarak, vagy ha úgy tetszik, húrok indultak ki ezek az asztalok, és rámutatott a minden sor elején látható latin betűre és arab számra. Mint kiderült, nem minden szabad asztal szabad az én számomra, nem lehet csak úgy anarchista módra helyet keresni, hanem csakis a saját nevem kezdőbetűinek megfelelően, ahogy azt rávezették az olvasójegyemre. És ha a megfelelő sorban már minden hely foglalt, türelmesen ki lehet várni, amíg valamelyik felszabadul; arról szó sem lehet, hogy bármelyik szabad helyre letelepedjem.

– Azt nem tudjuk pontosan, hol szokott volt ülni Lenin – mondta Mr. Fires, aki már régen kitalálta, melyik hely érdekel engem ebben a teremben. – Lenin Jacob Richter néven élt Londonban, és erre a névre szólt a jegye is, tehát vagy a G–7-es, vagy a H–9-es sorban ülhetett.

Odamentünk mindkét sorhoz; egyik sem volt messze a terem „főutcájától". Hatvanöt év telt el. De a sugarasan húzódó sorok, a betűk és a számok ugyanazok, mint ahogy nem változott az ülésrend sem. Az ellenőrzés szempontjából ideális, ugyanakkor ösztönzőleg hat az olvasóra: ahhoz, hogy a számára kijelölt szűk sorban helyet kaphasson, jókor kell felkelnie. Lenin, mint tudjuk, kora reggel indult el a könyvtárba. Szerette a pontosságot és a szabályosságot: londoni szobájában mindig rend volt. A kortárs így ír: „Köztudomású, hogy Lenin nagyon szerény életmódot folytatott, Oroszországban éppúgy, mint külföldön. Hihetetlenül szerényen élt. Szerette a rendet, dolgozó- és hálószobájában mindig makulátlan rend volt, ellentétben például Martov szobájával; Martovnál mindig kaotikus rendetlenséget talált az ember, mindenütt cigarettacsikkek és hamu, a cukor összekeveredett a dohánnyal, úgyhogy a vendégeknek, akiket Martov teával kínált, úgy kellett kikotorniuk a cukorból a dohánytörmeléket. Ugyanez volt a helyzet Vera Zaszulicsnál. Leninnél ezzel szemben szokatlanul nagy volt a rend, és mindig friss volt a szoba levegője. Ha rágyújtottak a szobájában, bár akkor még nem volt tilos dohányozni a jelenlétében, de a homlokát ráncolta, kinyitotta a szellőzőablakot, és általában látszott, hogy nem nagyon tetszik neki a dolog."*

Belépve a könyvtárba, Lenint a kedvelt atmoszféra fogadta: óramű pontosság, szabályos rend, dohányzási tilalom és tiszta levegő. Egészen biztos, hogy nagyon tetszett neki a British Museum könyvtárának egész rendszere, amely bonyolult pre-

* *Visszaemlékezések Leninre*. I. köt., 222. old.

cizitása mellett is rendkívül egyszerű, szinte játékos és könnyen megjegyezhető. Semmi bürokrácia – lehet, hogy épp ezért, akárcsak a gyerekek társasjátékainak szabályaiban, van benne valami báj és természetesség. Könnyen és készséggel aláveti neki magát az ember, és máris szilárdan be van szervezve, vagy ahogy a tengerészek mondják a hajójukról: „irányba van állítva", és eltölti a céltudatosság pompás érzése.

A British Museum könyvtára házirendjének van egy nagyon fontos pontja. Ha a szükséges könyvhöz könnyűszerrel hozzá lehet férni London valamelyik másik könyvtárában, ezt közlik az emberrel, és odairányítják. Van egy közismert anekdota egy idős angol gentlemanről, aki évtizedekig élt Közép-Afrikában. Amikor visszatért Londonba, eszébe jutott kedvenc könyve, melyet ifjú éveiben olvasott a múzeum könyvtárában, hát bement, és kért egy olvasójegyet. Amikor közölte, hogy „kedvenc könyve" Bacon: *Kutatások*-ja, azt a választ kapta, hogy megtalálhatja bármelyik közkönyvtárban, sőt hat pennyért meg is veheti a British Museumtól tíz lépésre levő könyvesboltban. Olvasójegyet abba a könyvtárba, amelyet manapság a tudósok százai ostromolnak a világ minden sarkából, csak az kaphat, akinek bizonyos speciális témakörben olyan speciális könyvekre van szüksége, amelyekhez csakis a British Museumban lehet hozzáférni.

Nekem ez alkalommal a *Times* teljes évfolyamaira volt szükségem a múlt század hetvenes éveinek második feléből. És ha már itt voltam Londonban, az egyik vasárnapi újságban elolvastam egy terjedelmes ismertetést Seton Watson: *Az orosz birodalom 1801-től 1917-ig* című, a közelmúltban megjelent könyvéről.* Elolvastam, és egyszerre nagy kedvem támadt magához a könyvhöz. A régi újságokat óriási bálákba kötve,

* Hugt Seton Watson: *The Russian Empire 1801–1917.* Oxford, 1967. (The Oxford History of Modern Europe)

vagonszám szállították el már régen a Londontól másfél órányira levő újságolvasó részlegbe. De csak a XIX. század előtti újságokat – engem tehát ez nem érintett. Watson könyve pedig még nem került bolti forgalomba, így hát nyugodtan beírtam a kérdőívbe, és minden nehézség nélkül meg is kaptam a belépési engedélyt. Mr. Fires azonban megcsóválta a fejét: a könyvtárba igen, de nem ide, a *Reading Room*-ba!

Az *újságolvasás* céljaira külön folyóiratolvasó – *Periodical Gallery* – van a könyvtárban. A legújabb, frissen beszerzett, de még a katalógusba be nem vezetett könyvek elolvasásához pedig ugyancsak át kell menni az úgynevezett „északi könyvtárba", a *North Library*-be. Mindkettőbe közvetlenül át lehet jutni a *Reading Room*-ból. Mit volt mit tennem, minden reggel körbejárhattam, jobban mondva: félig megkerülhettem a kerek *Reading Room*-ot, s közben szeretettel nézegettem a kör közepén összefutó, számozott sorok sugarait, majd pontosan félúton kénytelen voltam befordulni egy hosszú folyosóra, amelyről balra egy keskeny vaslépcsőn kellett felkapaszkodnom a folyóiratolvasóba, ha pedig egyenesen továbbmentem, a folyosó végén ott várt az „északi könyvtár" ajtaja. Így ment ez egy egész hónapon át; illetve később, a megrendelt könyvre várakozva, néha elüldögéltem egy kicsit a kerek *Reading Room*-ban, s belelapoztam a polcról leemelt érdekes folyóiratokba.

V

Mielőtt azonban folytatnám elbeszélésemet Iljicsről és a könyvekhez meg az olvasáshoz való viszonyáról, szeretném jobban megismertetni az olvasót magával a British Museum könyvtárával. Nincs még egy olyan intézménye a szigetországnak, amely ennél demokratikusabb s ugyanakkor tipikusabban angol lenne. Milyen kár, hogy a mi két könyvtár-óriásunkról,

a moszkvai Lenin Könyvtárról és a leningrádi közkönyvtárról nincsen elég, népszerűen, minden formalizmustól és hivatalosságtól mentesen megírt ismertetés, amelyből megtudhatnánk, hogyan keletkeztek, fejlődtek és működnek. Ami van, például I. Romanovszkij könyve* a Lenin Könyvtárról, azt a nagyközönség nemigen ismeri. Pedig az olvasó emberek számára – akiknek legtöbbje autodidakta, aki „önművelést" folytat úgyszólván élete végéig, még ha akadémikusi szinten is – egy nagy állami könyvtár inkább megérdemli az *alma mater* nevet, mint az egyetem. Mennyi történelmileg érdekes és sokatmondó, felfedezésszámba menő dolgot tudhatnánk meg önmagunkról, népeinkről, kiemelkedő képviselőikről, az orosz történelem jó és rossz, nevezetes és tragikus oldalairól két nagy könyvtárunk leírásából, sőt még abból is, ahogy leírják őket!

Amikor azt mondom: tipikusan angol, leginkább jellemző az angol népre, éppen nem csak a könyvtár „életrajzára", tényekre és nevekre gondolok, hanem magára a tények *kifejtésére* is. Az angolokról az a vélemény járja, hogy rendkívül büszkék, sőt beképzeltek. De hát mi az igazi büszkeség? Amikor 1958-ban, a brüsszeli világkiállítás angol pavilonjának állványain az emberek ilyen feliratokat láthattak: „ezt meg ezt mi fedeztük föl elsőnek", „ezt meg ezt elsőnek mi csináltuk meg", meg „erre meg erre elsőnek Angliában jöttek rá", nem az angol büszkeségre gondoltak, hanem a „nagy-brit hencegésre". De ha magában Angliában, a saját országukról szóló könyvekben, nagy példányszámban kiadott népszerű útikalauzokban olvas az ember vidám történetkéket a saját fogyatékosságaikról, vagy túlzottan komoly dohogást miattuk, akaratlanul is rokonszenvvel gondol az angolok büszkeségére, arra a fajta büszkeségre, amelyik önmaguk tiszteletéből fakad.

* I. Romanovszkij: *Könyv és élet.* Karcolatok az Állami Lenin Könyvtárról. Moszkva, 1950.

Példaképpen két vaskos zsebkönyvet idézek, amelyeket idegen szem számára és majdnemhogy reklámozás céljából írtak. Az egyikről már szóltam valahol: ez egy testes angliai útikalauz, rendkívül drága, viszont a legjobbnak tartják. Mindjárt az elején ez az elpusztíthatatlan angol humorra valló mondat szúr szemet: „Hazánk sohasem dicsekedhetett azzal, hogy jó a konyhája, viszont elmondhatta, hogy a termékei frissen kerülnek a vásárlóhoz; aki mostanában keresi fel hazánkat, meggyőződhetik róla, hogy még mindig nem tanultunk meg ízletesen főzni, ellenben a termékeink sokat veszítettek frisseségükből." Az ember nem hisz a szemének: ilyesmit mondanak magukról egy utikalauzban?! De itt a másik ismertető, amely a British Museum könyvtáráról szól. A könyvtár nyilvánosságáért indított mozgalomról szóló fejezetben ezt a csöppet sem humoros, hanem nagyon is komoly szemrehányást tartalmazó mondatot olvashatjuk: „Ha arra gondolunk, hogy London milyen nagy város, bizony nagyon későn került sor a nyilvános közkönyvtár megnyitására, sokkal később, mint például Párizsban, ahol a Mazarin-könyvtárat már 1643-ban megnyitották a nagyközönség előtt, a királyi könyvtárat pedig hivatalosan 1753-ban, gyakorlatilag azonban már jóval előbb."* Egy önmagát kevésbé tisztelő nemzet hasonló esetben minden bizonnyal így fogalmazna: „egyike volt az elsőknek", vagy „a legelső európai könyvtárak közé" tartozott, vagy legalábbis „azok közé, amelyek elsőként szálltak síkra a könyvtárak nyilvános használata mellett"... Ami az adott esetben egyébként csak egészen kis részben nem felelt volna meg az igazságnak, hiszen a British Museum könyvtárát mindössze hat évvel később nyitották meg, mint a párizsi királyi könyvtárat! (1759. január 15-én.) De mégis később.

Ezt a sajátos kis vonást maguk a szerzők talán észre sem ve-

* *The British Museum Library*. 31. old., London. 1948.

szik, pedig az önmagukról, az angol népről írott könyvekben igen gyakori. Éppen azért említem, mert e könyvek jellemző sajátossága. Még több jellegzetes angolságot fedezhet fel az olvasó a könyvtár történetének egyes eseményeiben. Vannak köztük kimondottan mulatságos dolgok: például a múlt század közepéig a hölgyek *(ladies)*, akik mellesleg csak jóval később léphették át a küszöbét, mint az urak, csakis *párosával* látogathatták. Hogy miért? Azért-e, mert egy jobbára férfiakkal tele teremben egy nőnek csak egy *másik* nő védőszárnyai alatt illik asztalhoz ülnie? (A könyvtárban, éppúgy, mint az éttermekben, az asztal döntő szerepet játszik.) Vagy egy másik mulatságos példája az angol fegyelemnek: a könyvtár fennállásának első éveiben, amikor az olvasóterem még egészen kicsike volt, és rossz volt a szellőzése, gyakran előfordult, hogy nem volt egyetlen látogatója sem – akkoriban csakis „rangbeli férfiak" léphették át a küszöbét –, de akár volt, akár nem, a tisztviselőknek, akik általában az agg tudósok közül kerültek ki, ki kellett várniuk a zárórát. Egyszer az öreg Dr. Peter Templeman, az olvasóterem vezetője, már igencsak vágyott egy kis friss levegőre, látva, hogy üres a terem, gondolta, kimegy az udvarra. „Get back, Sir!"* dörrent rá a könyvtár egyik „gondnoka" (angolul *trustee)*, mert Angliában a legelkeseredettebb veszekedés hevében elhangzó leggorombább szitkozódás végéről sem maradhat el soha a tiszteletteljes *Sir* – vagyis „uram".

A könyvtár fennállásának két évszázada alatt összegyűjtött, ehhez hasonló mulatságos anekdotákból jellegzetes angol szellem árad, Dickens és Thackeray szelleme; mellesleg, Dickens is, Thackeray is törzsvendége volt annak idején a könyvtárnak. De van a British Museum történetének valami más, ugyancsak merőben angol és mélységesen rokonszenves vonása. Nem arra

* Vissza a helyére, uram!

gondolok most, ami *minden* nyilvános könyvtár sajátja: hogy ingyen rendelkezésére bocsátja az olvasó emberiségnek az emberi szellem kincseit, sőt – és ez ugyancsak mindenütt tapasztalható – mélységesen internacionalista, mert még előnyben is részesíti a külföldi látogatókat. Még Angliában is, ahol pedig általában nemigen rajonganak az *alien*-ekért – idegenekért –, a British Museum könyvtárában mindig megkülönböztetett udvariassággal fogadják ezt a „népszerűtlen" vendéget. Nem is arra a tagadhatatlan tényre gondolok, hogy ez az olvasóterem mindig tárt ajtóval fogadta az emigráns forradalmárokat, Gabriele Rosettitől, a száműzött olasz antiklerikálistól kezdve Marxig és Leninig. Ezek, mondhatni, közös jellemvonások, amelyek magukból a könyvekből, a könyvtárakra általában jellemző humanista atmoszférából, országhatárokon átnyúló kapcsolataikból, kölcsönös könyvcseréikből adódnak, és abból, hogy a nemzeti jövedelemből tartják fenn, s a közönség ingyen használhatja őket. A British Museum könyvtárának történetében azonban vannak olyan eredeti epizódok, amelyek szemléletes példái sajátos, csakis az angolokra jellemző, nemzeti jellegének. Két ilyen példát szeretnék elmondani olvasóimnak.

VI

Véget ért a nevezetes 1812-es hadjárat, Napóleonra súlyos csapást mértek. A szövetségesek baráti látogatásokat tesznek egymásnál. 1814-ben I. Sándor cár az angol király vendége. Az az óhaja, hogy megnézhesse a British Museum könyvtárát. A század elejére általában jellemző, hogy a kormányok nemcsak haderejükkel és diplomáciai sikereikkel kérkednek, hanem magasabb rendű kincseikkel is. Az európai könyvtárak nagy része immár kétszázadik születésnapja felé közeleg. Spanyolország az Escorial könyvtárával büszkélkedhet, Bajorország a münche-

nivel, Olaszország a vatikáni könyvtár mellett még a Laurenziana és az Ambrosiana könyvtárával, a Habsburgok a bécsi, a lengyelek a krakkói Jagello Egyetem könyvtárával. Az egész világot bejárja a németországi Wolfenbüttel könyvtárának híre. I. Sándor cárnak azonban, különösen a XVI. században alapított könyvtárakkal szemben, nemigen volt mivel dicsekednie. Mint ahogy Napóleon Franciaország gazdagságának növelése céljából végigrabolta egész Európát, ő is ezt a módszerét választotta a gyarapodásnak: az óriási varsói könyvtár anyagát egyszerűen átszállíttatta Pétervárra. Most pedig elvonul a *Reading Room* polcai mellett, és alaposan megnézi az angolok aránylag fiatal – még mindössze ötvenöt éves – könyvtárát.

Minden oroszok cárját a könyvtár egyik akkori tisztviselője, Joseph Planta kalauzolja, aki kivételesen nem tudós, hanem hajdani diplomata. A cár kritikus pillantásokkal méregeti a könyvállományt, még meg is jegyzi, hogy „nem valami nagy". Mire Joseph Planta így szól francia nyelven (tudniillik franciául folyt a beszélgetés): *Mais Sire, tout est payé ici!* – De Felség, itt minden kötet ki van fizetve!* Manapság azt mondanánk erre: jól megadta a vén könyvtolvajnak! Nem tudom, hogy ez az epizód belekerült-e a Sándor cár koráról szóló orosz krónikákba; a British Museum könyvtárának annaleseiben mindenesetre benne van.

A másik történet, ha lehet, még bátrabb és még tipikusabban angol. 1830-ban megjelent Londonban egy könyv *Megfigyelések a történetírás helyzetéről* címmel. A szerzője Sir Nicolas Harris Nicolas (nota bene: ugyancsak Sir, vagyis a kiváltságos osztály tagja). Sir Nicolas – maguk az angolok is úgy találták – igen „élesnyelvű" bírálattal illette a British Museum könyvtára „gondnokainak" összetételét: „Ott, ahol az ember elvárná,

* *The British Museum Library*. 57. old.

hogy csakis érdemeik alapján válasszák ki a tisztviselőket, *egyetlen olyan személy sincs,* aki kitűnt volna a tudomány, a művészet vagy az irodalom területén; ehelyett van köztük egy herceg, három márki, öt gróf, négy báró és két parlamenti képviselő! Ez csupán fölös bizonyítéka a számtalan többi mellett annak, mennyire félvállról kezeli *(neglect)* az angol kormány az emberi lángelmét."* Nemcsak az az érdekes ebben, hogy az „élesnyelvű Sir" kikelt a nemzeti könyvtárban uralkodó konzervatív állapotok ellen, hanem az, hogy szavait még ma is a legnagyobb megelégedéssel és egyetértéssel idézi a könyvtár történetének hivatalos ismertetője, amelynek szerzői a könyvtár tisztviselői – mellesleg, ugyancsak jórészt Sirök.

Még néhány szót a könyvtárral kapcsolatos dolgok *mai* sajátosságairól. Valahányszor a csöndes Russel Streeten megpillantottam a vaskerítés mögött a British Museum fenséges épületét, elképesztett a körülötte látható „cigánypanoráma". A bejárat lépcsőin mindig valóságos tömeg tanyázik, jórészt fiatalok, fényképezőgépekkel, kofferokkal, hátizsákokkal. Ide-oda járkálnak, összeverődnek majd szétrebbennek, mint egy galambcsapat, újságot olvasnak, órákig elüldögélnek a fal mellett szétnyitható kis székeiken vagy a puszta kövön. A bejárat mellett egy kis falmélyedésbe vízcsapot szereltek fel. A turisták bekapják a papírban magukkal hozott szendvicseket, majd odamennek a csaphoz, és alátartják a szájukat. Fehér kesztyűs *„bobby"* sétálgat föl-alá, de ügyet sem vet ezekre a „campingezőkre" a világhírű múzeum tövében. Senki nem állítja meg, nem küldi el a fiatalokat – igaz, hogy soha nem láttam körülöttük egyetlen eldobott papírt vagy egyéb szemetet sem.

Nem tudom, volt-e valami fogalma Vlagyimir Iljicsnek azokról a történelmileg megrögződött angol jellemvonásokról, amelyekről fentebb szóltam, jobban mondva azokról a

* *The British Museum Library.* 90–91. old. (A szerző kiemelése)

tényekről, amelyekben ezek a jellemvonások megnyílvánultak. Az általam idézett könyv majdnem ötven évvel azután jelent meg, hogy Iljics egy éven át a *Reading Room*-ban dolgozott. A mostani turisták közül is aligha ismeri valaki: 1948-ban adták ki, és a jelek szerint hamarosan bibliográfiai ritkaságszámba megy. De maga a könyvtár „szelleme", kitárt karú, bölcs vendégszeretete, területének bámulatra méltóan ökonomikus kihasználása, állományának és katalógusainak kényelmes elhelyezése, a kiválasztástól az átvételig eltelő meglepően rövid idő – mindezeket két alkalommal is megemlíti visszaemlékezéseiben Nagyezsda Konsztantyinovna („az a kényelem, melyet... a tudományos munka végzéséhez nyújtott" és „a kiszolgálás remekül megszervezett technikája") – minden bizonnyal Iljics szemében is nagyra becsült volt, hiszen Nagyezsda Konsztantyinovna valószínűleg az ő szavait idézte.

Hadd tegyem hozzá, hogy Lenin magát Londont is nagymértékben azért kedvelte, mert ilyen könyvtárral dicsekedhetett. Mert mindkét emigrációjából a londoni időkre emlékezett vissza legszívesebben, és hogy kelletlenül vált meg ettől a várostól, azt tudjuk leveleiből és visszaemlékezésekből. Második emigrációja alatt, mint már említettem, valósággal "elmenekült" Genfből Londonba (1908-ban), hogy több mint egy hónapig tanulmányozzon bizonyos filozófiai műveket, mielőtt hozzáfogott volna a *Materializmus és empiriokriticizmus* megírásához. Első londoni tartózkodása végén, 1903 tavaszán pedig, amikor Plehanov kiharcolta, hogy az *Iszkra* kiadását költöztessék át Svájcba, Lenin sokáig makacsul ellenkezett.

„Nem véletlen, hogy egyedül én elleneztem London elhagyását"* – írta Alekszejevnek abban a levelében, amelyben beszámolt a számára mind súlyosabbá váló genfi légkörről.

* *Visszaemlékezések Leninre.* I. köt., 219. old.

London, Holford Square 30. Ebben a házban lakott Lenin

VII

Amikor még csak ízlelgettem a könyvtári munkát, Mr. Fires, aki nem feledkezett meg rólam, értékes ajándékkal lepett meg. A múzeum birtokában lévő öt olyan dokumentum fotokópiáját tette elém, amelyek Leninnek a *Reading Room*-ban végzett munkájával kapcsolatosak. Igaz, hármat közülük már közzétettek nálunk 1957-ben, és ismeretesek V. M. Szemjonov *Lenin nyomában Londonban* című könyvéből is, mégis felfedeztem bennük valami újat, amiről érdemes volt elgondolkoznom.

Az lesz a legjobb, ha magam elé teszem és lemásolom őket az olvasó számára.

1902. április 21-én, vagyis nyomban Londonba érkezése után, Iljics írásban kéri a British Museum könyvtárának igazgatójától, hogy engedélyezze számára az olvasóterem látogatását. Azt írja, azért jött Oroszországból, hogy a földkérdést tanulmányozza. Kérvényéhez csatolja I. H. Mitchellnek, az Általános Szakszervezeti Szövetség főtitkárának ajánlólevelét. Iljics angolul írja meg a kérvényt a maga szokatlanul jól olvasható, szálkás betűivel, és szigorúan betartja a megszólítás és aláírás szokásos formuláját:

30 Holford Square
Pentonville W. C.

Sir,

j beg to apply for a ticket of admission to the Reading Room of the British Museum.

j came from Russia in order to study the land question.

j enclose the reference letter of Mr. Mitchell.

Beleive me, Sir, to be

Yours faithfully
Jacob Richter

21th April 1902

To the Director of the British Museum*

Eltelik három nap. Nagy idő ahhoz képest, hogy Angliában azonnal szokás válaszolni. Vajon miért ez a késedelem? A Lenin kérvényéhez csatolt ajánlólevél látszólag teljesen rendben van; egy nappal korábbi keltezésű:

* Holford Square 30, Pentonville W. C. Uram, arra kérem, engedélyezze számomra olvasójegy kiadását a British Museum olvasótermébe. Azért jöttem Oroszországból, hogy a földkérdést tanulmányozzam. Mellékelem Mitchell úr ajánlását. Kiváló tisztelettel Jacob Richter. 1902. április 21. A British Museum Igazgatójának.

Dear Sir,

I have pleasure in recommending Mr. Jacob Richter LLD, St. Petersburg for admission to the Reading Room. My friend's purpose in desiring admission is to study the Land Question.

I trust you will be able to comply with this request.

Yours truly

I. H. Mitchell
Gen. Secretary General Federation of Trade Unions...
(a többi olvashatatlan)
168 Temple Chamber Templ..*

Mitchell, megismételve barátja, Jacob Richter azon kérését, hogy engedélyezzék számára az olvasóterem használatát, a Richter névhez három betűt illeszt, amelyek az Angliában nagy tiszteletnek örvendő jogi doktorátust jelentik. Megismétli a kérelem okát is: a földkérdés tanulmányozásának szándékát. Kézírása meglehetősen hányaveti, saját hivatala és címe a levél végén pedig alig olvasható. Annak azonban, hogy az igazgatóság válasza késik, ez nem lehet oka. Hanem a kérvényeken és az ajánlásokon nem elég a hivatali cím feltüntetése: be kell írni a lakáscímet is. Tehát ez lehetett a „bibi".

Április 23-án újabb ajánlólevelet ad át Iljicsnek, amelynek szövege ezúttal szigorúan hivatalos, és nem a maga hányaveti, nehezen olvasható kézírásával veti oda egy közönséges papírlapra, hanem a Szövetség hivatalos papírjára gépelteti, és ellátja

* Kedves Uram, van szerencsém szíves figyelmébe ajánlani Jacob Richter urat, a jogtudományok doktorát Szent-Pétervárról, aki az olvasóterem használatának engedélyezését kéri. Barátom szándéka a földkérdés tanulmányozása. Biztos vagyok benne, hogy Ön eleget tehet kérésének. Őszinte tisztelettel I. H. Mitchell, az Általános Szakszervezeti Szövetség főtitkára, Temple Chambers 168. Templ...

a szakszervezetek pecsétjével, amely egy kör közepén két, valamilyen ismeretlen szerszámot tartó munkást ábrázol, és maga adja magyarázatát mulasztásának:

General Federation of Trade Unions
Chief Office: 168–170 Temple Chambers
Temple Avenue
London, 23th April 1902

Sir,

With reference to my recommendation of Mr. Richter for admission to the Reading Room, the difficulty no doubt arises through the street where I reside (Voltaire Street, Clapham) being only recently built, and may not yet be in the Directory. I now desire to repeat the recommendation from the above adress. Here again however you may not find it correct in the Directory as prior to December 1901 the adress was 40 Bridge House, 181 Queen Victoria Str. E. C., that adress will be found in the Directory.

Trust this may be satisfactory.

Yours truly
I. H. Mitchell*

* Általános Szakszervezeti Szövetség, Hivatali székhely: Temple Chambers 168–170, Temple Avenue. London, 1902. április 23. Uram, a Mr. Richter kérését támogató ajánlásommal kapcsolatos probléma kétségkívül abból adódott, hogy az utcát, amelyben lakom (Voltaire Street, Clapham), csak nemrégiben építették ki, így lehet, hogy még nem szerepel a nyilvántartásban. Ez úton szeretném megismételni kérésemet a fent említett címről, amelyet lehet, hogy ismét nem talál helyesnek a nyilvántartás szerint, tekintve, hogy 1901 decemberéig a címem Bridge-house 40, Queen Victoria Str. 181 volt, és a nyilvántartásban még ez szerepel. Remélem, hogy ez a magyarázat kielégíti Önt. Őszinte tisztelettel I. H. Mitchell.

Vlagyimir Iljics, átvéve Mitchell újabb ajánlását, továbbította azt a múzeum igazgatóságának, saját, április 24-i keltezésű újabb levelével együtt:

Sir,
In addition to my letter and with reference to Your information No 4332 j enclose the new recommendation of Mr. Mitchell.

Yours faithfully
24th April 1902 Jacob Richter*

Április 29-én, egy héttel a kérvény benyújtása után Lenin megjelent a könyvtárban, hogy átvegye a nevére még 25-én kiállított olvasójegyet. Ezen a napon ő volt a második, aki beíratkozott a könyvtár olvasói közé; az első, jobban mondva az első aláíró Isabelle Mary Gerbel, címe: Montague Street, Bloomsbury, egészen közel a British Museumhoz; az utána következő pedig Theodor Tracy Norgete. Valamennyien kötelezték magukat arra, hogy betartják az olvasóterem rendjét, és „büntetőjogi felelősségük tudatában" kijelentették, hogy „betöltötték 21. életévüket", a korábbi 25. évvel szemben jelenleg is érvényben lévő korhatárt.

Mit lehet kiolvasni ebből a hivatali levélváltásból azon kívül, amit konkrétan tartalmaz? Először is Iljics egészen pontos címét. Mielőtt Mr. Fires megajándékozott volna ezekkel a fotókópiákkal, csak annyit tudtam a memoárokból, hogy a King's Cross állomástól nem messze lakott. De lám, megvan a pontos cím, mégpedig Lenin saját kezű írásával, és nincs is olyan közel a King's Crosshoz: a Holford Square 30 alatt, a pentonville-i

* **Uram, kiegészítésül** korábbi levelemhez és az Ön 4332. sz. tájékoztatására, **mellékelten** küldöm Mitchell úr újabb ajánlását. Teljes tisztelettel Jacob Richter.

börtön kerületében. Ez már egészen pontos útmutatás, és mintha Lenint a maga eleven valóságában hozta volna elém.

Másodszor, akármit is mondjanak, 65 évvel ezelőtt Londonban bárki bármilyen néven lakhatott, és a könyvtárakba is beléphetett anélkül, hogy be kellett volna mutatnia útlevelét vagy bármilyen egyéb igazolványt. Figyelemre méltó, hogy Mr. Fires, amikor átadta nekem a fotokópiákat, és megmutatta, hogy körülbelül hol ülhetett annak idején Lenin, teljesen magától értetődően, szinte csak mellékesen említette meg, hogy Lenin „Richter néven élt Londonban". Anélkül, hogy bárki is zaklatta volna emiatt.

Harmadszor, bár lehet, hogy ebben már fantáziám is közrejátszik némileg, megkísérlem magyarázatát adni, miért használ levelében Vlagyimir Iljics, az angol helyesírástól eltérően, *j* betűt. Az angol *I* ugyanis a régi orosz ábécé *i*-jének felel meg, és a maga büszke magányában az egyes szám első személyű névmást – az én-t – jelenti, amit az angolok mindig nagybetűvel írnak, ellentétben az ön-nel, amelyet pedig mi udvariasan mindig nagy kezdőbetűvel írunk le, ők viszont kicsivel. Sőt, ezt a rátarti *I*-t (*áj*-nak kell ejteni) nem elég, hogy nagybetűvel kell leírni, de soha nem lehet elhagyni, nem úgy, mint az oroszban, ahol elegendő magának az igének a személyragja: kérem, mondom, akarom. Angolul feltétlenül úgy kell mondani, hogy „én kérem", „én mondom", „én akarom", és ez az *I* az egyes számú angol beszédben és írásban úgy meredezik a cselekvés nagyszámú egyéb kifejezése élén, mint megannyi hegyes karó – minden mondat ezzel kezdődik. Ha elhagyja az ember, csak a tudatlanságát árulja el vele. Lenin sehogy sem tudta eltüntetni, de még csak csökkenteni sem a maga „én"-jeit ilyen rövid levélkékben. Az elsőben, amely hét sorból áll, háromszor volt kénytelen használni, ráadásul nem a mondat közepén, mintegy mellesleg, hanem a legelején: én kérem, én megérkeztem, én mellékelem.

Most pedig rátérek Iljicsnek arra az apró furcsaságára, amelyre az imént céloztam. A mi régi orosz *i* betűnket csakis *kis* betűvel lehet leírni; ha a mondat elejére kerül, a pontot *elhagyják* róla. Én magam soha senkitől nem láttam, hogy ilyen esetben is pontot tett volna fölé. Maguk az angolok egészen különbözőképpen írják a maguk *I*-ait – én-jeit –: egyszerű vonásnak, ostornak, félkörnek, fölül kacskaringós füllel vagy alul hurokkal, de – legalábbis amennyire a magam tapasztalatából tudom – soha senki nem tesz rá pontot. És lám, Iljics a British Museum igazgatóságához intézett leveleiben minden esetben szépen lesüllyeszti a nagybetűvel írandó „áj"-t a sor alá, és határozott, jól látható pontot tesz a tetejére, amitől olyan lesz, mint egy kis *j*... Annál meglepőbb ez, mert senki sem csinálta őelőtte. Bevallom, ha én Leninre gondolok, vagy róla írok, vagy az ő írásait olvasom, a legjelentéktelenebb apróság sem jelentéktelen számomra. Szeretnék mindent megérteni, megmagyarázni, összefüggésbe hozni az egésszel. S ebben az esetben valahogy úgy rémlik, hogy ez a kiemelkedő angol Én zavarba hozta Lenint, valahogy kellemetlenül érintette, annál is inkább, mert az önt-t kénytelen volt kis betűvel írni. Talán azzal, hogy oly határozottan kitette a pontot afölé a gőgös Én fölé, be akarta sorolni a mondat többi szava közé, hozzápászítva a kisbetűs ábécéhez?

Amikor sejtésemet közöltem egy ismerős londoni elvtárssal, így válaszolt: – Ez csak a maga kitalálása. – Rendben van. Ha valóban tisztára az én fantáziám szülötte, akkor miért, ugyan miért írta Vlagyimir Iljics a második, április 24-i keltezésű levelében (nézzék csak meg a saját szemükkel!), jóllehet, kiválóan ismerte az angol helyesírást, az „ön" szócskát, amelyet az angolok soha nem írnak nagy kezdőbetűvel, orosz szokás szerint így:

„...to Your information"

„...az Ön... tájékoztatására"?!

Tudom, tudom, a szokás hatalma és a többi, habár Iljics

mindig teljesen tudatában volt annak, mit tesz, és ez semmiképpen nem magyarázza meg ezt a szokástól teljesen eltérő, csakis őnála előforduló és két levélben is egyformán ismétlődő, hangsúlyozott pontot a *j*-vé degradált I fölött.

VIII

Mit lehet még kiolvasni a Mr. Fires-től kapott dokumentumokból? A legfontosabbat: azt, hogy miért látogatta Lenin a *Reading Room*-ot. Pontosan megokolja: azért jött Oroszországból, hogy a földkérdést tanulmányozza, és Mitchell is megismétli ajánlólevelében, hogy Jacob Richter a földkérdésre vonatkozó irodalmat akarja elolvasni a könyvtárban, csak született angol lévén, ezt a szót – angolul két szó – nagy kezdőbetűvel látja el.

A huszadik század eleje, első emigrációjának évei, nagyon nehéz idők voltak Iljics számára, és az ezekben az években (1901–1903) keletkezett művei ugyancsak rendkívül érdekes olvasmányok. Olyan feszültséggel teljes időszak volt ez, mint az arcvonalban harcoló katona számára az ütközet pillanatai: Iljics jobbra-balra támadott és védekezett; szenvedélyesen harcolt az ösztönös gyakorlat hívei, a *Rabocseje Gyelo* köré csoportosuló „ökonomisták" ellen; azokkal a baloldali szájhősökkel szemben, akiket később „likvidátoroknak" kereszteltek el; az egyre inkább jobbra csúszó plehanovisták, a jövendő „mensevik" tábor ellen; az eszerek veszedelmes dilettantizmusával szemben, akik könnyelműen felélesztették a narodnyikok terrorista módszereit. A szó szoros értelmében kardok és tőrök villognak Lenin ekkori prózájában. A forradalom történetének talán a legfelelősségteljesebb pillanata ez: a fiatal orosz szociáldemokrata párt programjának megalkotásáé. Ha megnézzük az ezekből az évekből származó Lenin-művek tartalomjegyzékét, lát-

hatjuk, hogyan küzdött az elmélet precizitásáért, az alapvető elméleti tételek kidolgozásáért a mindenfelől támadó elhajlások kereszttüzében. Mint a csapkodó hullámok útjában álló sziklafal, úgy emelkedik ki közülük a *Mi a teendő?* – ez a látszólag csupán a pillanatnyi viták anyagából összeszőtt, valójában azonban minden időkben helytálló megállapításokat tartalmazó, napjainkban pedig különösen időszerű mű. Több mint nyolc cikk az *Anyagok az OSZDMP programjának kidolgozásához* és töméntelen mennyiségű levél, levelekre küldött válasz, kisebb cikk az *Iszkrá*-ba. Továbbá: *Az agrárkérdés és a Marx-„kritikusok". Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja. A marxista nézetek az európai és az oroszországi agrárkérdésről* című előadássorozat jegyzetei. És végül *A szegényparasztsághoz* című brosúra, amelynek alcíme: *Hadd tudják meg a parasztok, mit akarnak a szociáldemokraták.* Kétszázharmincöt tömören nyomtatott oldal egyedül az agrárkérdésről. S már a fejezetcímekből is következtethetünk rá, milyen töméntelen anyagot kellett Leninnek elolvasnia az agrárkérdésről, és mi az, amit ebből éppen a British Museum könyvtárából kért ki.

Rendkívül széles körből elindulva közelítette meg a témát. Az egész nyugati irodalmat „mozgósítania" kellett ahhoz, hogy bemutassa, hogy áll a földkérdés Nyugaton és minálunk; hogyan látják a marxisták Nyugaton és minálunk; kik és hogyan bírálták Marxot Nyugaton és minálunk. Mint ahogy az igazi alkotók fejében általában: ennek a roppant ismeretanyagnak a betetőzéséül végtelen sok, ceruzával a kézben elolvasott anyag (Iljics mindig így olvasott) megemésztése és alapos átgondolása után születik meg az a végtelenül egyszerű és a napnál is világosabb kifejezésmód, amely mint a nap sugara, magában foglalja a színskála valamennyi árnyalatát, és elkészül az egyszerű, kevéssé művelt vagy teljesen műveletlen olvasónak, az orosz parasztnak szánt brosúra. Nagyezsda Konsztantyinovna ezt írja: „Végzett Vlagyimir Iljics Londonban olyan munkát is,

amely nem idegesítette, hanem bizonyos megelégedéssel töltötte el: ilyen volt például *A szegényparasztsághoz* című brosúra megírása..."*

Ahhoz, hogy valóban megértsük, milyen rendkívül heves harcot folytatott Lenin ezekben az években (1901–1903-ban), fel kell idéznünk azoknak az irányzatoknak (illetve elhajlásoknak) az arculatát és lényegét, amelyek ellen harcolt, s tisztán kell látnunk, milyen veszélyekkel fenyegették az oroszországi forradalom fejlődését.

Az „ökonomisták" elnevezés nem éppen szerencsés. Lenin is csak fenntartással fogadta el, és mindig idézőjelek közé rakta. Az „ökonomista", „ökonomizmus" kifejezést ugyanis az olvasó valamiféle íróasztalhoz kötött, könyvekbe kívánkozó, elméleti jellegű és az elméletet tisztelő irányzattal azonosítja. A valóságban pedig éppen az ellenkezője volt. A *Rabocseje Gyelo* és a *Rabocsaja Miszl* körül csoportosuló „ökonomisták" a legfontosabbnak a munkások gazdasági követeléseiért folytatott gyakorlati harcot tartották, és a munkásmozgalom fejlődésének uszályában haladtak. Az „ökonomisták" már a maguk elé tűzött céllal is leszűkítették a forradalmárok tevékenységét Oroszországban. Szűklátókörűségükben a munkástömegek „kisipari" módszereit, maguknak a munkásoknak az akcióit, a spontán lázadásokat és sztrájkokat helyezték a mozgalom homlokterébe. Vagyis azt – és csakis azt –, ami a munkásosztály adott helyzetének javítását célozta. Ez a szűklátókörűség a mozgalom egészét ásta alá, amennyiben a polgári trade-unionizmusra redukálta. Ez ellen a szűklátókörűség ellen lődözte gyakran ugyancsak tüzes nyilait Lenin: „...a munkáltatók és a kormány elleni gazdasági harc állóvizét szerencsétlenségünkre belepte a békalencse, olyan emberek tűntek fel, akik térden állva imádják a spontaneitást, áhítattal szemlélve (Plehanov kifejezése szerint)

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre.* 80–81. old.

az orosz proletariátus »hátulját«".* Nem kisipari módszereket, nem a munkáltatóktól kicsikarható garasokért folytatott szűkkörű harcot, hanem magas fokú politikai feladatokat kellett a munkásmozgalom elé tűzni: a cárizmus megdöntését, az egész nép kiszabadítását az ázsiai despotizmus szorításából, és szabadabb, fejlettebb államformához juttatását, ehhez pedig nem lehetett a spontaneitás uszályában ballagni, hanem a szocializmust hirdetve, az élre kellett állni: „...meg kell találnunk a módját annak is, hogy gyűléseket rendezzünk a lakosság minden osztályának képviselői számára, akik demokratákat akarnak hallgatni. Mert nem szociáldemokrata az, aki a gyakorlatban megfeledkezik arról, hogy a »kommunisták minden forradalmi mozgalmat támogatnak«, hogy tehát kötelességünk *az egész nép előtt* ismertetni és hangsúlyozni az *általános demokratikus feladatokat*, egy pillanatra sem titkolva szocialista meggyőződésünket. Nem szociáldemokrata az, aki a gyakorlatban megfeledkezik arról a kötelességéről, hogy *minden* általános demokratikus kérdés felvetésében, kiélezésében és megoldásában élen kell járnia."**

Azoknak ront neki, akikről azt mondja, hogy szerelmesek a primitív kisipari módszerekbe, és a nagyszerű hősies múltra emlékezteti őket: „Önök gyakorlatiasságukkal kérkednek – és nem látják azt, amit minden orosz gyakorlati pártmunkás tud, nem látják, hogy milyen csodákra képes egy kör, sőt még egyetlen ember energiája is, ha a forradalom ügyéről van szó. Vagy talán azt hiszik, hogy mozgalmunknak nem lehetnek olyan kiváló vezetői, mint a hetvenes években voltak?"***

Az „ökonomisták" legfőbb hibájáról rántja le a leplet: arról, hogy az elmélet lebecsülése miatt még a *gyakorlati* feladatokat

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 98. old., Budapest, 1964.
** Uo., 75–76. old.
*** Uo., 28. old.

sem képesek helyesen megoldani: „Ezek az emberek, akik nem tudják a »teoretikus« szót megvető fintor nélkül kiejteni, akik »az élet iránti érzéknek« nevezik azt, hogy térdre borulnak az életre való felkészületlenség és a képzetlenség előtt, csak azt árulják el, hogy valóban nincsenek tisztában legsürgősebb *gyakorlati* feladatainkkal... ez éppen olyan »életérzék«, mint a népmese hősének »életérzéke«, aki egy temetési menet láttán így kiáltott fel: Adjon isten minden jót, diófából koporsót!"*

Végül elrettentő képet fest az orosz „ökonomistáról": „aki elméleti kérdésekben lagymatag és ingadozó, aki szűklátókörű és a tömegek spontaneitására hivatkozik, hogy saját ernyedtségét mentegesse, aki inkább hasonlít egy trade union titkárára, mint egy néptribunra, aki nem tud olyan nagy és merész tervvel kiállni, amellyel tiszteletet kelt még az ellenfeleiben is, aki tapasztalatlan és ügyetlen hivatása művészetében – a politikai rendőrség elleni harcban –, az ég szerelmére! az nem forradalmár, hanem szánalmas kisiparos."**

Miközben az ember ezeket a szenvedélyesen ostorozó mondatokat olvassa, akaratlanul is Cicerónak Catilina elleni beszédei jutnak az eszébe a klasszikus latin irodalomból; ezekre emlékeztet a felépítésük, szenvedélyes haragjuk, a belőlük sütő hideg tűz. Iljics azonban minden körülmények közt hű önmagához: semmivel sem kevésbé kíméletlen saját magával szemben.

Az imént azt mondtam, hogy Leninnek ezekben az években keletkezett írásai mint olvasmányok is különösen érdekesek. Éspedig azért, mert Lenin, a szenvedélyes vitatkozó – számos vitaíróval, sőt magával az irodalmi polémia műfajával ellentétben – a legritkább esetben, mondhatni, csupán egy-két alkalommal engedte meg magának, hogy *személyes momentumokat*

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 97. old., Budapest, 1964.
** Uo., 116. old.

keverjen a vitába, vagyis hogy a saját életéből vett példákra, személyes tapasztalatokra hivatkozzék, önmagát hozza fel ellenpéldául, mondván: „ezzel szemben énnálam", „én ilyen esetben", „mint alkalmam volt" stb. Aki személyes momentumokat keres Leninnél, akár gombostűt keresne a szénakazalban. Könyveiből nemhogy az életrajzát, de még csak egy-egy életrajzi töredéket sem lehetne összeszedni. 1901–1903-ban azonban ez a személyes dolgait illető hallatlan szűkszavúság hirtelen *cserbenhagyja* Lenint.

Alighogy elmennydörögte félelmetes vádját az „ökonomistákkal" szemben, ugyanezt a vádat önmaga ellen fordítja: „Ne sértődjék meg éles szavaim miatt egyetlen gyakorlati pártmunkás sem, mert amikor képzetlenségről beszélek, ezt elsősorban magamra vonatkoztatom."* Majd a szó szoros értelmében mellbe döfi az olvasót a következő bekezdés, amely csöppet sem hasonlít Lenin szokásos fogalmazási módszerére, és amely váratlanul teljesen nyílt betekintést kínál Iljics belső világába: „Dolgoztam olyan körben,** amely hatalmas, átfogó feladatokat tűzött maga elé, és mindegyikünknek, a kör minden tagjának valóságos gyötrelem volt az a tudat, hogy kisiparosok vagyunk olyan történelmi pillanatban, amikor – az ismert mondást módosítva – elmondhattuk volna: adjatok nekünk egy forradalmárokból álló szervezetet – és kifordítjuk a sarkaiból Oroszországot! És minél gyakrabban gondoltam azóta erre az égető szégyenérzetre, amelytől akkor nem tudtam szabadulni, annál több keserűség gyülemlett fel bennem azokkal az álszociáldemokratákkal szemben, akik szónoklataikkal »meggyalázzák a forradalmár fennkölt hivatását«, akik nem értik, hogy nem az a feladatunk, hogy védelmezzük a forradal-

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 116. old., Budapest, 1964.

** Lenin az 1893–1895-ben kifejtett pétervári tevékenységére utal. Az idézett részt lásd uo., 116–117. old.

már kisiparossá való lefokozását, hanem hogy a kisiparosokat a forradalmárok színvonalára *emeljük.*"

A minden irányban osztogatott csapások hevében, mint látjuk, nem kíméli önmagát sem, nem keresi az enyhébb kifejezéseket, könyörtelen dühvel, visszakézből is üt. Nem kevésbé könyörtelen a „csúszómászó" teoretikusokkal, a jövendő mensevikekkel szemben. Ezekben az években Plehanov még óriási tekintély a szemében: tanítómestereként emlegeti. Ám itt van előttünk a párt első programtervezete, amelyet Plehanov dolgozott ki. Baloldalt e tervezet tizenkét pontja – jobboldalt pedig Lenin megjegyzései. A tizenkét pont közül mindössze kettőt, a legrövidebbet: a hétsoros 7.-et és az ötsoros 10.-et fogadta el megjegyzés nélkül. Az 1. ponthoz viszont öt megjegyzést fűz, a 2.-hoz szintén, a 3.-hoz hármat, a 4.-hez kettőt, az 5.-hez ötöt, a 6.-hoz négyet, a 8.-hoz kettőt, a 9.-hez egyet (de milyet!), a 11.-hez hármat, a 12.-hez ötöt, vagyis összesen harmincöt megjegyzést. S ami meglepő ezekben a megjegyzésekben, az az, hogy mennyire kíméletlenek: „csöppet sem népszerűen, elvontan mondja", „túlságosan elvont", „homályos", „minek az ismétlés?", „túlságosan szűk", „világosabban kell megnevezni", „nem elég népszerű".... Az egész tizedik pontot pedig ezzel az egyetlen szóval intézi el: *nil** (nihil) – azaz semmi. Képzelhetjük, mennyire megsértődött Plehanov!

Hallatlanul tanulságosak most a gondolkodó, s kiváltképp az író számára a Plehanov-féle tervezetnek ezek a Lenin ceruzaírásos javításaival ellátott oldalai. E javítások láttán Plehanov mondatai egyszerre elhalványodnak, mintha radír szántott volna végig rajtuk; látni, hogy nem többek, mint egy közömbös elme hanyag kézzel, futtában odavetett sorai – mintha az orosz szociáldemokraták tanítómestere úgy vélné, a párt programját nem fontos különösebben precíz formába önteni, hiszen

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 179–186. old., Budapest, 1964.

nem több, mint afféle hivatali dokumentum. Lenin minden egyes szava viszont úgy vág beléjük, mint üvegbe a gyémánt: példás lecke arra, hogyan kell mesteri pontossággal fogalmazni. A Plehanov javasolta második tervezethez pedig még élesebb hangú megjegyzéseket fűz. Miután megnevezi azokat a „legáltalánosabb és legfőbb hibákat, amelyek miatt ez a tervezet elfogadhatatlan", bírálatát ezekkel a szavakkal zárja: „A tervezet a szó szoros értelmében vett programból lépten-nyomon *kommentárrá* hígul. A programnak *rövid,* egyetlen felesleges szót sem tartalmazó tételeket kell nyújtania, és kommentárokra, brosúrákra, az agitációra stb. kell bíznia a *magyarázatot.*"*

Ha Vlagyimir Iljics a precíz fogalmazásért vívott harcában még Plehanovot sem kímélte, elképzelhetjük, mennyire nem kegyelmezett vágógyémántja az elmélet legfontosabb kérdései körüli fecsegésnek és mellébeszélésnek. A felületes szemlélő számára mintha apró-cseprő milliméterekért folyna a harc. Ám ott a vízválasztó azok között, akik később, a kongresszuson mensevikekre és bolsevikokra szakadnak. „Az egyik vagy a másik »árnyalat« megszilárdulása sok-sok évre eldöntheti az orosz szociáldemokrácia jövőjét" – írta Lenin a *Mi a teendő?*-ben még a Londonba való átköltözés előtt.** Az egyik vagy a másik „árnyalat" könnyen beszivároghatott a programba egyetlen szó révén is – mint ahogy például a „megváltás" szó révén abba a vitába, amely akörül folyt, hogy „megváltással" vagy anélkül adják-e vissza a parasztoknak a „lehasított" földeket. Bakfiskoromban saját fülemmel hallottam egy svájci helyiérdekű kupéjában, amint ismeretlen útitársaink, két oroszországi emigráns, dühösen vitatkozott ezen, és sokáig faggatóztam, hogy mik azok a titokzatos „lehasított" földek... Lenin éles logikával támadta a „megváltás" szót a *Módosítás a programter-*

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt., 220. old. Budapest, 1964.
** Uo., 23. old.

vezet agrárrészéhez címet viselő írásában, 1902 áprilisában. Úgy vélte, hogy ennek a szónak a használata közönséges liberális reformmá *degradálja* a lehasított földek visszaadásának forradalmi jelentőségű tettét. Azt írja, hogy a megváltás voltaképpen azonos értelmű a vásárlással, ezért holmi „sekélyesen jó szándékú és burzsoá rendszabály sajátos mellékíze" érződik rajta. És ezt a szót használja: „bemocskolja": „Belekapaszkodva abba, hogy mi *megengedhetőnek tartjuk* a megváltást, nem lehetetlen, hogy bemocskolják követelésünk egész lényegét, s erre akárhány vállalkozó akad."* Figyeljük csak meg: a megváltás puszta „megengedése" (és nemcsak a törvénybeiktatása) „nem lehetetlen" (nem pedig „lehetséges" vagy „elkerülhetetlen"), hogy „bemocskolja" az egész programot; más szóval: elég egyetlen rés ahhoz, hogy *beférkőzzék* egy *„árnyalat"* a programba, és ez kihathat az orosz szociáldemokrácia egész későbbi sorsára.

Azért említem ezeket a példákat, mert e „szóharc" mögött létfontosságú küzdelem, amint mondani szokás, élethalálharc rejlett: ezen állt vagy bukott Oroszországban a szocializmus sorsa. Lenin egész londoni élete ennek a harcnak jegyében telt el. S nemcsak az „elhajlások" erdején át kellett utat vágnia; valóságos falként nyomultak szembe vele az őt magát célba vevő személyes támadások. Hogy mi mindennel voltak képesek vádolni ezt a végtelenül tapintatos és szerény, mélyen érző és jószívű, egyszerű és soha magát előtérbe nem toló embert, akit éppen ezekért a tulajdonságaiért mindenki másnál jobban lehetett szeretni! Antidemokratizmussal, dogmatizmussal, mások véleményének erőszakos elfojtásával, diktátori hajlammal, a kritika visszautasításával, „irodalmárkodással",** sőt *horribile*

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 222. old., Budapest, 1964.

** Ezt a vádat L. Nagyezsgyin ötlötte ki *A forradalom előestéje* című brosúrájában, amelyről Lenin is említést tesz. *(Összes Művei* 6. köt. 141. old., Budapest, 1964.*)*

dictu személyi kultusszal is. A személyes támadásokat azonban Iljics majdnem közömbösen fogadta, s legföljebb ironikusan válaszolt rájuk. Amikor valaki azt kérdezte tőle, „miféle szervezet az a *Borba* csoport", Lenin erre az *Iszkrá*-ban írta meg, hogy a csoport a *Zarja* hajdani munkatársaiból tevődik össze, akiknek több beküldött cikkét nem fogadta el közlésre a szerkesztőség. Ők erre a sajtóban „panaszkodni kezdtek antidemokratizmusunk miatt, és még a – *Personencultus* ellen is harcolnak! Ön mint tapasztalt ember már ebből a párját ritkító remek szócskából is megérti, mi itt a lényeg" – írja Lenin, és azt ajánlja az illetőnek, nézze meg, mit ír a „demokratizmusról" a *Mi a teendő?** Mellesleg: a *Personencultus* német szó. Amikor mi személyi kultusznak fordítottuk, megfosztottuk az eredeti szűkebb és sekélyebb értelmétől. Szó szerint ugyanis annyit jelent, hogy „személyes kultusz". A mi nyelvünkben a személynek, személyiségnek mélyebb és mindenesetre pozitívabb értelme van, mint a németben, ahol nem kell feltétlenül személyiségnek lennie; a szó inkább azt fejezi ki, hogy hivatali beosztása következtében igényt tart önmaga dicsőítésére. Ennek a német szónak a használata Leninnel kapcsolatban nemcsak sértő volt, hanem annyira abszurd, hogy az már nevetséges. Ezért mondja rá Lenin ironikusan, hogy „párját ritkítóan remek szócska". A személyes támadások azonban, összefonódva az eszmei harccal, elkerülhetetlenül összekuszálták ezt a harcot, és kétségkívül gyötörték s néha kihozták a sodrából. „Vlagyimir Iljics idegei annyira tönkrementek, hogy súlyos idegkimerülést kapott"** – írja a londoni időszak végéről Nagyezsda Konsztantyinovna.

És mégis megint csak azt mondhatom, hogy Lenin szerette Londont, szerette londoni életüket, szerette a British Museum

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt., 334. old.

** N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre.* 80. old.

könyvtárában megszokott asztalát, amely mellett oly könnyen és szabatosan kerültek ki tollából *A szegényparasztsághoz* mondatai, a „földkérdés" majdnem egy évi tanulmányozásának eredményeképpen. Amikor a Munka Felszabadítása csoport, élén Plehanovval, megint fölvetette és most már ragaszkodott is ahhoz, hogy költöztessék át az *Iszkra* szerkesztőségét Genfbe, Lenin sokáig ellenkezett. Végül „már csak Vlagyimir Iljics szavazott az átköltözés ellen".*

IX

A „személyes momentumok" különösen szembetűnőek azokban a Lenin-művekben, amelyek ebből a londoni időszakból származnak. Segítségünkre vannak abban, hogy megértsük írásainak azt a belső dialektikáját, amely teljesen elkerüli a figyelmét annak, aki a kötelező pártoktatás régi formáin nevelkedett. Szokás volt például Iljicset „részletenként feladni": nem az egész művet, hanem csak „ettől eddig". Lenin művei „fontos" és „kevésbé fontos" részletekből álltak számunkra, és csak a fontosakat volt kötelező elolvasni, ettől az oldaltól eddig az oldalig, vagy néha csak egy-egy oldalt, sőt egy oldalról is csak egy-egy bekezdést. Én például azt hittem, hogy kívülről fújom a *Mi a teendő?*-t – mi az hogy, hiszen még „le is vizsgáztam" belőle! (Micsoda szó: „levizsgáztam"!) Mielőtt azonban a British Museum könyvtárában belefogtam volna a munkámba, elolvastam Lenin művei negyedik kiadásának** 5. és 6. kötetét, és ekkor meggyőződtem róla, hogy sajátos belső dialektikája teljesen elsikkadt a pártiskolákon feladott „oldalak" és „bekezdé-

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre*. 80. old.

** Megfelel az 1951 és 1964 között megjelent, 39 kötetes magyar kiadásnak.

sek" között, mint ahogy a túlságosan nagy szemű hálóból kisiklik a hal.

Lenin műveinek sajátos, nem mindig és nem mindenki által észrevehető tulajdonsága szerintem a hely és az idő dialektikus viszonya, vagyis egy merőben történelmi tényezőé, melyet nem lehet semmiféle más időre és helyre vonatkoztatni vagy alkalmazni, anélkül, hogy meg ne hamisítsák az értelmét – és egy abszolút igaz és helyes tényezőé, amely tehát igaz és helyes bármely más időre és helyre vonatkoztatva. Például látszólag merőben történelmi mindaz, amit Lenin Oroszországban maradt elvtársaitól követel a néhány fejezettel előbb idézett, F. V. Lengnyiknek címzett londoni levelében *(Néhány gondolat 7 c. 6 f. levelével kapcsolatban)*, melyet még csak nem is sajtóközlésre szánt. Ám a *do ut des* formula, amelyet Lenin zárójelbe tett s ezáltal a levél szövegétől mintegy elkülönített mondatából szűrhetünk ki: „(Soha senki nem fog *adni* önöknek semmit, ha nem tudják *elvenni* – ezt jól jegyezzék meg)", mint már mondottam, az időn kívül álló, abszolút jellegű.

Mellesleg, ugyanebben a levélben van még egy értékes lenini gondolat, amely ugyancsak messze túlmutat helyen és időn, de sajnos, mindeddig egyáltalán nem keltette fel kiadóink és szerkesztőink figyelmét. Ahogy múlnak az évek, egyre lázasabban hajszoljuk az *új* írókat és a régi írók *új* könyveit, mintha a szellemi táplálék teljesen azonos lenne a kulináris táplálékkal, amelyvel szemben jogos az a követelés, hogy mindennap frissen kerüljön az asztalra. Az oroszországi forradalmárok a század legelején (1901–1903-ban) ugyancsak minduntalan új szerzők újabb meg újabb brosúráiért nyaggatták Iljicset; amit külföldről küldtek nekik, arra azt mondták, „régi". Iljics szokatlanul haragosan válaszol nekik (bár megint elválasztja szavait a levél fő szövegétől azzal, hogy lábjegyzetbe teszi őket):

„Régi! – kiáltoznak. Igen. Valamennyi párt, amelyiknek *jó* népszerű irodalma van, a régit terjeszti: Guesde-et és Lafargue-

ot, Bebelt és Brackét, Liebknechtet stb. – *évtizedeken át.* Halljják: *évtizedeken át!* És csak az a népszerű irodalom *jó és használható,* amelyik *évtizedeken át* sem évül el. Mert a népszerű irodalom: *tankönyvek* sorozata a *nép számára,* a tankönyvek pedig a félévszázadon át változatlan alapokat fejtik ki. Az a fajta »népszerű« irodalom, amelyik önöket »csábítja«, és amelyet a *Szvoboda* és az eszerek havonta pudszám ontanak, *makulatura* és *sarlatánság.* A sarlatánok örökké sürögnek-forognak, lármáznak, egyes naiv lelkek pedig ezt hiszik energiának."*

Megint látszólag konkrét esetről, konkrét helyről és időről van szó. De nézzünk csak körül és gondoljunk utána: ötven év mint minimális kor egy-egy tankönyv, brosúra számára. És a szovjet irodalom csúcsai, amelyek egy társadalom új életének *alapvetését* örökítették meg? Vajon ezek nem válnak hovatovább hozzáférhetetlen ritkaságokká, amelyeket úgy kell kiásni az új és legújabb irodalom hegyei alól? S vajon egy régi író egyetlen jó könyvének hosszú élete, amelyet, mint a tábortűz lángját a rárakott gallyak, táplálnak az újabb kiadások, nem ér többet, mint tíz új író kevésbé értékes, kevésbé jól sikerült tíz könyve? Lehet, hogy túlzok, de Lenin kétségtelenül többre becsülte, ha egy jó könyvvel nem párezren, hanem a nép milliós tömegei ismerkednek meg *alaposan,* mint az egyre újabb, rövid életű és megemészthetetlen „makulatúra" hajszolását.

Valaminek az elsajátítása alkotó folyamat. Nem szabad megengedni, hogy mechanikussá váljon. Eszembe jut első találkozásom Leninnel, még jóval azelőtt, hogy a pártoktatás formái kialakultak. Azokban az években történt ez, amikor műveit először gyűjtötték sorozatba; nagyon szegényes, halványrózsaszínű kötésű, a használatban egykettőre felkunkorodó szélű kötetek voltak ezek. Emlékszem, amikor felnyitottam őket, valami félelemmel vegyes csalódást éreztem: mintha minden

* *Lenin Művei.* 6. köt. 317. old.

mozgásban lett volna bennük, csupa ellenvélemény és az ellenvéleményekre adott válasz, csupa vitatkozás és csak vitatkozás. Őszintén szólva, fogalmam sem volt, hogyan fog majd mindez elrendeződni az agyamban, sőt arról sem, hogy fogjak hozzá egyáltalán. Még a Forradalom előtt végeztem el a történelem-filozófia szakot, ahol az idealista filozófus Cselpanov és a jogtudós N. D. Vinogradov voltak főként a tanáraim; megszoktam, hogy az igazságokat olyan mozdulatlannak lássam, mint a csillagokat az éjszakai égbolton, függetlenül attól, hogy az idealista abszolútnak tartja őket, a szkeptikus pedig kételkedik bennük. Most pedig fejem fölött forogni kezdett a „csillagos ég", a gondolatok egymásnak ütköztek, mint az egymást keresztező kardok, s az ütközések hevében új gondolatok születtek, és nem lehetett tudni, léteznek-e egymagukban, anélkül hogy a mások gondolataival összecsapnának, vannak-e egyáltalán abszolút állítások e merő vitában, hol keressem, hogy keressem őket, s miféle módszer az, amelyik polemikusan tár föl az emberiség előtt egy új rendszert?

Először álltam szemtől szemben Lenin polemikus írásmódjával, és az újonc pimaszságával elhatároztam, hogy „igazolom" őt önmagam előtt, felkutatok valami hasonlót a régi, klasszikus filozófiában. Azt már tudtam (és szörnyen tetszett!), hogy Lenin szerette a klasszikus latint (annak idején magamnak is „le kellett vizsgáznom" latinból és görögből), s valamelyik író, talán Szergej Tretyakov föl is fedezett valamelyes hasonlóságot Lenin prózája és a latin szószerkezetek között. És akkor a forgó, kavargó „csillagos ég" egyszerre megállt fölöttem. Eszembe jutott Platón. Hát a *Phaedra*, a *Theaitetosz*, a *Symposion*, a *Phaidón* és a *Timaeusz* talán nem dialógusok, újra meg újra összecsapó kardok, kérdések és feleletek, amelyekből az emberiség később a maga stabil igazságait leszűrte? S Galiani abbé *Beszélgetései a gabonakereskedelemről*, amelyeket annyira kedvelek, az ő kérdéseinek és feleleteinek polemikus cikcakkjai nem a dialek-

tikus materializmus határát súrolják? S a költészetben Goethe *Faust*-ja, az emberi gondolkodásnak ez a halhatatlan remeke, az egyetlen szépirodalmi mű, amelyet – Nyekraszov verseinek társaságában – Iljics magával vitt az első hosszú emigrációba, nem az ember és az ördög, Mefisztó és az Örök Asszonyi polémiájából született? S egyáltalán, nem éppen a polémia a saját filozófiai álláspontunk tisztázásának ősidők óta a legfőbb módszere? Imígyen megerősítve magam Platón, Galiani és örök szerelmem, Goethe által, ismét belemélyedtem Lenin műveinek első kiadásába, lapról lapra haladva csipegettem föl a kardok összecsapásának hevében kipattanó szikrákat, s feljegyeztem őket magamnak emlékeztetőül. S csak hosszú évekkel később értettem meg ezeket a csillagszikrákat az egésszel összefüggésben, mindazzal, amit Iljics írt.

Őszintén beszélek az olvasóval, mert csak így szabad Lenin olvasásáról beszélni. Azokban az időkben – a húszas években – valamennyien bátrabban gondolkodtunk, és nemcsak akkor, ha egyedül voltunk. Ezek az évek számomra szentek; ezekben az években mélységesen érdekelte a fiatalokat és a magam korabelieket az *elmélet*. Oly szép és vonzó volt a szemünkben, hogy valósággal felgyújtotta a szívünket a főiskolákon, munkásegyetemeken, szaktanfolyamokon, mint amilyen például a tervgazdálkodási akadémia volt, ahol jómagam képeztem tovább magam. Estéimet teljesen lefoglalta Marx *Tőké*-jének varázslatos, zenei szépsége, jobban élveztem, mint bármilyen művészi produkciót. A tőke körforgásának materialista dialektikáját olyan csodálatos művészi teljesítménynek éreztem, mint, mondjuk, Bach fúgáit. A matematika tanszéken akkoriban Janovszkaja professzorasszony tartott előadásokat, és mi valósággal megrészegültünk attól, ahogy Marx matematikai füzeteit fejtegette, ahol Marx azt a gondolatot veti föl, hogy a nulla nem lehet nulla, mert ha csak nulla lenne, lehetetlen volna áttérni róla az egységre... Mennyire fáj látnom, hogy a mai fiatalok közül

oly kevesen tudnak ennyire belefeledkezni az emberi gondolat szépségébe!

Ez azonban részint a mi hibánk. Aki meg akarja tanítani az emberiséget új módon gondolkodni, fel akarja tárni előtte Lenin gondolatainak mérhetetlen gazdagságát, annak nagy tudásúnak és lelkesnek kell lennie. Vannak periódusok, amikor az elmélet – minden elmélet – haldoklik, dogmává préselődik, eleven, életszagú tanításból szikkadt, merev katekizmussá válik; vannak periódusok, amikor az elméletet betűrágássá züllesztik, nem értenek hozzá, közönyösek iránta, vakon elfogadják vagy fennsőbbségesen éppen a gondolat fékezésére használják föl, és ez a nép, különösen pedig az ifjúság körében erős ellenhatást vált ki: *minden elmélet elvetését*, a „belső" spontaneitás bálványozását. Nálunk Oroszországban pedig különösen nagy volt mindig a „belső" dolgok csábítása. Előbb a pugacsovizmus, a terrorizmus, a nyecsajevizmus formáját öltötte; mások fejest ugrottak a gyakorlatba, ami azután a „kis tettek hirdetésévé", trade-unionizmussá, magának a tettnek fokozatosan a semmire redukálásává fajult: „vajúdtak a hegyek, s szültek egy egeret". S végül, ami még rosszabb és még veszedelmesebb: belesüllyedtek a tudattalan és a tudatalatti nyugati ideológiájába, a spontaneitás pszichológiai szinonimájába.

X

Az, hogy egyenlőségjelet teszek egyfelől a tudatalatti, a tudattalan s másfelől a spontaneitás közé, első pillantásra helytelennek, vagy legalábbis megalapozatlannak látszhat. Pedig egyvalami kétségkívül rokonítja őket: az, hogy a tudaton kívül, a **tudatfolyamat**ból kizárva foglalnak helyet. Lenin műveinek, különösen az első emigrációban keletkezett írásoknak az a

„belső dialektikája", amelyről az imént szóltam, lassanként óhatatlanul erre a következtetésre juttatja az embert.

A *Mi a teendő?*-t – a gondolatoknak ezt a kimeríthetetlen tárházát úgy tekintettük, mint az elméletileg jól képzett forradalmárok szervezetének megteremtéséért vívott harc programját. Ám Lenin érvelési módját és az emléletért vívott harcának *sajátosságait* már jóval gyérebben tanulmányoztuk (ha egyáltalán tanulmányoztuk). Pedig nekem úgy rémlik, hogy ha teljes alapossággal feltárnánk Lenin gondolatmenetének logikáját e nagyszerű könyv kapcsán, ha felszínre hoznánk az itt-ott, mintegy menet közben elhullajtott s lábjegyzetbe vagy zárójelbe tett gondolatait, máris hatalmas erejű filozófiai fegyverhez jutnánk a mai nyugati filozófiával szembeni párbajunkban.

Ilyen kincset érő „személyes momentumot" fedeztem föl egy lábjegyzetben. Látszólag merőben gyakorlati mondanivalója van egy ugyancsak merőben gyakorlati szövegrész alatt, amely megintcsak arról szól, hogy az orosz forradalmárok mennyire felkészületlenek a precíz szervezési munkára. S ez a „személyes momentum" különösen közel áll mihozzánk, írókhoz.

„Mintha csak most történt volna – írja Vlagyimir Iljics ebben a jegyzetben –, úgy emlékszem »első kísérletemre«, amelyet soha többé meg nem ismételnék. Hetekig vesződtem azzal, hogy valósággal »kivallattam« egy hozzám ellátogató munkást arról az óriási gyárról, amelyben dolgozott. Igaz, a leírással (egyetlen gyár leírásával!), ha igen nehezen is, úgy-ahogy mégiscsak elkészültem, de megtörtént, hogy a munkás a megbeszélések után homlokát törölgetve, mosolyogva mondta: »Könnyebb túlórában dolgozni, mint megfelelni a maga kérdéseire!«..."*

Ugyanebben a jegyzetben leszűri a következtetést is kísérletéből, amelyet „soha többé meg nem ismételne". Ezt a felké-

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 139. old. (jegyzet)

születlen „behatolást az életbe" és maguknak a munkásoknak a kikérdezését „illegálisnak" nevezi, tekintve, hogy a rendőrség tiltotta és üldözte, az akkoriban tömegestül megjelenő és a cenzúra által be nem tiltott könyveket pedig „legális anyagnak", majd azt mondja: „...csak hiába pazarolná a forradalmárok erejét (akiket ebben a legális funkcionáriusok is könnyen helyettesíthetnének), és mégsem kapnánk jó anyagot soha, mert a munkás, aki többnyire csak egy nagy gyár egyik részlegét és munkájának majdnem mindig csak a gazdasági eredményeit ismeri, de nem ismeri általános feltételeit és előírt rendjét, nem tehet szert olyan ismeretekre, amelyekkel a gyári tisztviselők, felügyelők, orvosok stb. rendelkeznek, és amelyekkel apró újságtudósításokban és speciális ipari, egészségügyi, zemsztvo stb. kiadványokban tömegével találkozunk."* Azt jelenti-e ez, hogy nem kell „behatolni az életbe"? Hogy jobb a kérdést könyvekből tanulmányozni? Természetesen nem. Erre is, arra is szükség van. [Ilyen brosúrákban] „kellene összegyűjteni és rendszeresen csoportosítani a *legális* és illegális anyagot."** De a „legális" szót Lenin kiemeli, és ehhez illeszti az imént idézett lábjegyzetet, amelyen át bepillantást enged az olvasónak emlékezete intim sarkába, ahol akaratlanul is első személyben szólal meg az ember.

A „legális", vagyis kinyomtatott anyagot Lenin nem azért emeli ki és hangsúlyozza, mert fontosabbnak tartja, hanem azért, mert az „ökonomisták", akikkel oly szenvedélyesen vitatkozott a *Mi a teendő?*-ben, a forradalmi munka előterébe a munkások spontán megmozdulásait, a munkafeltételeik megjavítását célzó gyakorlati harcot tették, ebből pedig természetszerűleg adódott, hogy az „ökonomisták" elkerülhetetlenül „empiristákká váltak", hogy az elmélet fontosságát lebecsülték,

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 139. old. (jegyzet)
** Uo., 139–140. old.

hogy elméleti felkészültségük hiányos volt, és ahelyett, hogy ezt belátták volna, Lenint és a leninistákat „irodalmárkodóknak" csúfolták. A Lenin által hangsúlyozott „legális" szó nem azt jelentette, hogy a könyvet előnyben kell részesíteni „a munkások kikérdezésével" szemben, hanem azt, hogy az „ökonomisták" nem fordítanak kellő figyelmet a könyvekre, hogy a spontaneitás és a „prakticizmus" sodrában ringatóznak. „... mi különösen elmaradtunk a legális anyag rendszeres gyűjtése és felhasználása terén"* – írja Lenin ugyanott. Megint ez a szerény és oly emberi „nii"; a közös hiba alól önmagát sem mentesíti, jóllehet Iljics már a távoli Susenszkojéból is újra meg újra mindenféle statisztikai gyűjteményeket kért és tanulmányozott, fülig merült ebbe a „legális anyagba", és ami a fő, ragyogóan tudta osztályozni és felhasználni.

Iljics azonban nemcsak a könyvre hívja föl az „ökonomisták" figyelmét, mint az „életbe való behatolást" megelőző általános, előkészítő ismeretek forrására. A „belső" és a spontaneitás apologétáival folytatott vitában arra emlékezteti őket, hogy a szocializmus elmélete korántsem a forradalmi mozgalom spontaneitásából született meg: a szocializmust kívülről vitték be ebbe a mozgalomba, mégpedig nem a munkások, hanem a gondolkodó értelmiség, sőt – Lenin nem fél kimondani! – a „burzsoá" értelmiség, minthogy akkor még nem is létezhetett más értelmiség.

„A szocializmus tanítása ellenben filozófiai, történelmi, közgazdasági elméletekből nőtt ki, amelyeket a vagyonos osztályok művelt képviselői, értelmiségiek dolgoztak ki. A modern tudományos szocializmus megalapítói, Marx és Engels, társadalmi helyzetük szerint, maguk is a polgári értelmiséghez tartoztak. Éppígy Oroszországban is a szociáldemokrácia elméleti tanítása a munkásmozgalom ösztönös növekedésétől teljesen függetle-

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 139. old. (jegyzet)

nül jött létre mint a forradalmi szocialista értelmiség eszmei fejlődésének természetes és elkerülhetetlen eredménye."*

A forradalmi értelmiségnek mint a *tudat* hordozójának nagy szerepét Lenin azért hangsúlyozta, mert ellenfelei lebecsülték az elmélet szerepét.

Azt hihetnők, hogy ez a vita merőben politikai jellegű volt, s azokban a tételekben summázódott, amelyeket a kötelező pártoktatás keretében tanultunk. De figyeljük csak meg jobban, mélyedjünk el az olvasottakban. Lenin szenvedélyesen vitatkozik. Hevesen vagdalkozik. És egyszer csak megáll, és bennünket is megállít az olvasásban, és teljes egészében idézi az ellenfél legfőbb vádpontját. S nemcsak teljes egészében idézi: még ki is emeli. Olvassák el úgy, ahogy maga Lenin olvashatta:

„A *Rabocseje Gyelo* (az „ökonomisták" szócsöve – *M.S.*) vádpontja így szól: »lebecsülik a fejlődés objektív vagy spontán elemének jelentőségét«."** Az „ökonomisták" eddig a tudatosság minden elméleti formájával szembeállították a „spontaneitást". Itt pedig, az Iljics ellen felhozott vádak legfőbbjében, ellenfelei a „spontaneitást" már „a fejlődés objektív elemével" azonosítják. A spontaneitás magává a természetté, az életté, elsődlegessé vált, tehát valami módon ellentétessé a tudattal. Az egyik oldalon a „szubjektum", a „tudat" – a másikon pedig a tudattalan, a természet, a fejlődés objektív eleme.

Lehet, hogy éppen az „objektív" szó, a munkástömegek spontaneitásának magával a természettel, az objektummal való azonosítása keltette fel Iljics figyelmét annyira, hogy idézze és még ki is emelje az egész vádat. „A fejlődés objektív elemének" fogalma, szembeállítva a tudatossággal, a vitát a konkrét politika keretei közül átterelte a filozófia szférájába.

De miért írom azt, hogy Lenin „megállt és bennünket is

* *Lenin Összes Művei*. 6. köt. 28. old.

** Uo., 27. old.

megállít" ennél a vádnál? Azért, mert miután idézi, így folytatja:

„Mi azt mondjuk erre: ha az *Iszkra* és a *Zarja* vitájának az egész világon semmi más eredménye nem lett volna, mint hogy a *Rabocseje Gyeló*-t rávezette ennek az »általános nézeteltérésnek« a gondolatára, már egymagában ezzel az eredménnyel is nagyon meg lehetnénk elégedve, annyira nagy jelentőségű e tétel, annyira élesen rávilágít az orosz szociáldemokraták közti mai elméleti és politikai nézeteltérések lényegére.

A tudatosság és a spontaneitás viszonyának kérdése ezért igen nagy, általános érdeklődésre tarthat számot, s ezzel a kérdéssel igen részletesen kell foglalkoznunk."*

Íme, tanúi lehetünk annak, amint a kardok keresztezik egymást, és összecsapásuk fényes szikrát csihol; a konkrét vitakérdés most lép át a filozófia *általános* szférájába, s elveszti a hely és idő történelmi konkrétságát. Lenint magával ragadja az „igen nagy, általános érdeklődés". Úgy véli, hogy „ezzel a kérdéssel igen részletesen kell foglalkoznunk". És részletesen ki is tér rá. A spontaneitás nem statikus, hanem dinamikus fogalom. A munkástömegek spontán mozgalma: átmenet a tudattalan, a tudaton kívüli statikus állapotából bizonyos dinamikus formába. S Lenin gondolatban mintegy áttekinti az oroszországi forradalmi munkásmozgalom egész történetét, kezdve a hatvanas és hetvenes évek első fellobbanásaitól. A munkások akkor még csak „spontán" lázadoztak, a tiltakozás jeléül tönkretették, összetörték a termelőeszközöket, a gépeket; de a kilencvenes évek sztrájkjai, amikor a munkások öntudata kifejlődött, már nem lázadások – ez már jelentős előrehaladás a munkásmozgalom történetében. Ez a múltba tett kirándulás mintegy nekifutásként kellett Leninnek ahhoz, hogy megfogalmazhassa a gi-

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 139. old. (jegyzet)

gászi *általános gondolatot, amelynek abszolút érvénye a mi korunkban tárul fel teljes egészében:*

„Ez azt mutatja, hogy a spontán elem lényegében nem más, mint a tudatosság *kezdeti formája.*"*

Hely, idő és körülmények elesnek ebben a zseniális megfogalmazásban, mert Lenin azt írja: „lényegében", mert a tárgy *lényegéről* beszél. A spontaneitás, az öntudatlanul cselekvő mozgalom nem ellentétes az öntudattal. Nem objektum, hanem a *szubjektum kezdete;* az ösztönös elem nem egyéb, mint *a tudatosság kezdeti formája!* Tucatnyi disszertációt lehetne írni erről az egy formuláról, amelyet Lenin e két rövid sorban kifejezett.

XI

Forduljunk Nyugat felé. Nyugaton a filozófiai gondolat fejlődése a legutóbbi évtizedekben mindinkább a spontán, öntudatlan elem primátusa bizonyításának útján haladt. Ha elolvassa az ember a legfontosabb filozófiai munkákat, kezdve Bergsontól, az emberiség fejlődését kezdi úgy látni, mint fokozatos átmenetet az immár terméketlenné vált, „tehetetlen" értelemből a tudattalan még fel nem dolgozott, végtelenül gazdag óceánjába, a filozófia „holnapjába". Ugyanezen az úton halad a nyugati művészet. Most Freud a legfőbb istene. Mi a freudizmus? Eddig is sokat és még mindig sokat írnak róla. Nálunk is megpróbálkoztak vele. Csak éppen a legfőbbet nem mondták még ki: azt, hogy a freudizmus azt hozza felszínre, amit az emberiség önvédelmének nagy ösztöne évezredeken át el tudott fojtani, kialakítván a biztosítékokat az erkölcsi gátlások, jogi tilalmak és a meg nem engedettől, a bűnöstől, *az emberi fajt a degeneráció útjára juttató bestiálistól* való fiziológiai féle-

* *Lenin Összes Művei.* 6. köt. 139. old. (jegyzet)

lem formájában. Freud kiásta az emberi pszichikum mélyéről a vérfertőzéssel (Ödipusz-komplexus) kapcsolatos ősi emóciók atavisztikus kinövéseit, amelyek a tudattalan legmélyére lettek száműzve, és mintegy egyetlen lendülettel elsöpörte évezredek munkáját, amely az ember biológiai fajtájának, a természet legmagasabbrendű termékének, a *homo sapiens*-nek önvédelme érdekében folyt. Freud azt választotta tanulmányozása tárgyául, s követői azt kiáltották ki az önmegismerés és a pszichoterápia leghaladóbb és legújabb módszerévé, hogyan lehet felszínre hozni azt, amit az emberiség, az önvédelem vágyától vezérelve, *el tudott fojtani*. A „tudatalatti" szabadon engedése talán korunk *legkeserűbb és legelembertelenítőbb katasztrófája*. Ennek következménye a logikai formának az a szerteszaggatott összevisszasága is, amely a szélsőséges nyugati művészet mindennapi manírja lett, és látszólag győzedelmeskedik „spontaneitásával" a divatjamúlt *ratio*, az értelem logikája fölött. Látszólag – mert még a Freud bűvkörébe került – zseniális alkotók, olyanok, mint Ingmar Bergman svéd filmrendező alkotó erőfeszítései következtében sem az élet mélységei tárulnak föl, hanem a sekélyes *fenék*, nem a spontaneitás, hanem a meztelen szexualitás *csenevészsége*, kilátástalansága, gyors kimerülése. Ez a kilátástalanság jellemzi a mai művészet leghatásosabb alkotásait is.

A tudattalan nem feneketlen. Nem áll szemben az értelemmel, nincs saját „jövője"; csupán a *talaj*, amelyből a tudat kifejlődik, a tudat „kezdeti formája". Ha a tudattalant a pszichikum sajátos, külön tulajdonságának tekintik, amely az értelmen *kívül* áll, ez óriási tévedés és csupán újabb formája az „idealizmus" örökké színt és alakot változtató kaméleonjának, amely ellen Lenin egész életében harcolt. Ez tárul fel ebben az egyszerű és világos formulában, bámulatosan egészséges, életteli filozófiájában.

No de maga Lenin? Hiszen más időkben és más körülmé-

nyek között *ő maga* kelt ki a túlzott fontolgatás és elméletieskedés ellen, és Goethe nevezetes sorait idézte:

Hja, szürke minden elmélet, barátom,
*De zöld az élet aranyfája!**

Ez az egész dolog nyitja. A tudattalan, a spontaneitás nem a lét és a gondolkodás fejlődésének *progresszív* eredménye, nem „a holnapi filozófia óceánja", amint azt némely nyugati filozófusok és művészek hiszik, hanem csupán a tudatosság csecsemőkora, hajnala, forrása, vagy ahogy Lenin mondja: *kezdeti formája,* és az értelem, a fejlődő öntudat dialektikus szükséglete, hogy időnként visszatérjen hozzá, mint ahogy dialektikus szükséglet a pihenés, vagy mint ahogy a mondabeli Anteusnak szüksége volt rá, hogy leboruljon az anyaföldre. De a tudattalanba vagy az „öntudatlanba" mint a jövendő filozófia anyagába való kutató, kísérletező lemerülés és a gnoszeológia új, előrehaladottabb lépcsőfokaként való felhasználása nem egyéb, mint esztelen eltékozlása és kimerítése annak, ami a fejlődő emberi gondolat forrásvize és tápláléka. Ha a tudattalant úgy tekintik, mint olyasvalamit, ami az értelemmel ellentétesen létezik, mint filozófiai rendszerek fölépítésének lehetséges új kiindulópontját, ez az elsorvadás legrettenetesebb percével fenyegeti az emberiséget, amikor a lapát kemény koppanással feneket ér, s a fa alatt elszárad a gyökér, és „az élet zöld aranyfája" elveszti zöld színét. A tudattalant féltőn kell óvni az eltékozlástól és bemocskolástól, mint ahogy az ivóvizet adó forrást óvja az emberiség, vagy az anyaméhben fejlődő magzatot, mert ez *az öntudatnak kezdeti formája.*

Lenin gyakran fordult az élet forrásához. Az emberiség előtt ismeretes, mennyire szerette, mennyire vágyott mindig a ter-

* Dóczi Lajos fordítása.

mészetbe. A „beszélni nem tudó teremtmények", az állatok iránti, szinte gyerekes szeretetéről árulkodnak az élete utolsó éveiben, Gorkiban készült fényképei, amelyek hol egy kiscica, hol egy kutya társaságában ábrázolják. N. A. Alekszejev meséli: „A South Kensington-i kitűnő természettudományi múzeum nem volt rá különösebb hatással, annál jobban tetszett neki a londoni állatkert: az élő állatok sokkal jobban érdekelték, mint a kitömöttek."* Minden egészséges emberre jellemző, hogy a lelke mélyén örökké él, és időnként kitör belőle a gyermek. Iljics is megőrizte magában a gyermek közvetlen természetét. A legszebb portrét – zseniális portrét – Gorkij hagyta ránk róla:

„Szerette a tréfát, és egész testével tudott nevetni, tényleg nevetésben »tört ki«, olykor a könnyekig...

A Szókratész-koponyájú és mindent látó szemű, tömzsi, izmos Lenin nemegyszer furcsa és kissé komikus pózba vágta magát: fejét hátraszegte és vállára hajtotta, kezének ujjait valahová a hóna alá, a mellényébe dugta. Volt ebben a testtartásában valami bámulatosan kedves és mulatságos, valami győzelmesen kakaskodó, s az ilyen pillanatokban egész valója sugárzott, eme gyarló világ nagy gyermeke volt, remek ember, akinek fel kellett áldoznia önmagát az ellenségességnek és gyűlöletnek, hogy valóra váljék a szeretet műve."**

XII

A British Museum könyvtárában végzett munkám a vége felé közeledett; most már számon tartottam minden percet. Egyik reggel a földalattin, amint fölvettem egy ott felejtett

* *Visszaemlékezések Leninre.* I. köt. 218. old.

** Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 254. old., Budapest, 1959.

Daily Mirror-t, éppen arra a hírre esett pillantásom, amely közölte, hogy ma délelőtt a Sohóban, nevezetesen a Dean Streeten, ott, ahol a Quo vadis-étterem található, nagy esemény készül. Még csak kilenc óra volt, s ama bizonyos eseményt tizenegyre hirdették. Ezért a két óráért már nem lett volna érdemes bemennem a könyvtárba, és letelepednem a könyvek mellé. Kiszálltam a földalattiból, izgatottan, amiért el is szalaszthattam volna ezt az eseményt, s csak a véletlen szerencsének köszönhettem, hogy még idejében kezembe került az újság. Fölütöttem *A-tól Z-ig* című útikalauzomat. A Soho egészen közel volt: az Oxford Streeten be kell fordulni balra az első utcába, éppen szemben a Tottenham Court Road földalatti állomással. Végigmentem ezen az utcán, és máris ott voltam a Sohóban, Londonnak ebben a nevezetes régi városrészében, leültem egy padra a St. Patrick templom előtt, és újra elolvastam a hírt az újságban.

Írótársam, Oresztov sokáig keresgélte Londonban azokat a lakásokat, amelyekben Karl Marx lakott. Fölvetette, nem lehetne-e emléktáblával megjelölni valamelyiküket. A felmerülő akadályt a város vezetőségének nem állt módjában elhárítani. Az akadály ugyanis abból adódott, hogy a város vezetőségének semmi köze a háztulajdonosokhoz. A háztulajdonosok beleegyezése nélkül semmit sem lehet kiragasztani vagy felerősíteni házuk falára. Marx sokfelé lakott. És a háztulajdonosok egymás után megtagadták, hogy „elrontsák" házuk homlokzatát. Csak az a kisvendéglő nem tiltakozott, amelynek emeletét éveken át bérelte Marx, s itt írta *A tőké*-t, itt vesztette el két gyermekét. Dean Street 28. Ma délelőtt tizenegy órakor lesz a leleplezése annak az emléktáblának, amelyet ennek a háznak a homlokzatán helyeztek el.

Az izgalom nem sokáig hagyott a park padján. Mindössze néhány lépést kellett megtennem egy kis utcában, és máris ott voltam a Dean Streeten, ott pedig nyomban fölfedeztem a há-

zat. Földszintjét teljes egészében elfoglalta a Quo vadis vendéglő. Nagy ablakait ünnepiesen megpucolták, a mögöttük sorakozó asztalokra friss fehér abroszt terítettek. Az ajtóban minduntalan megjelent egy-egy pincér – nem afféle kikent-kifent, frakkos gentlemanek, hanem kíváncsi, fürge pillantású, fiatal legények; még valami oroszos is volt – legalábbis nekem így rémlett – az öltönyük elé kötött kötényféléjükben.

Tizenegy órára a ház előtt az egész úttestet és mind a két járdát ellepték az emberek. Fönt, az első és a második emelet között egy kis függönyfélét cibált a szél, amelyről zsinór vezetett lefelé. A nézősereg mind összébb szorult. Egy idősebb férfi furakodott az étterem fala mellé. Andrew Rothstein professzor volt, a londoni Marx-múzeum igazgatója, akit jól ismernek a Londont megjárt szovjet emberek. A fényképészek sürgölődni kezdtek, becélozták fényképezőgépeiket. Andrew Rothstein megrántotta a spárgát, a lepel lehullt, és a kis, kerek emléktábla Marx nevének, születésének és halálának dátumával, valamint azokkal az évszámokkal, amelyekből megtudható, mikor lakott itt, láthatóvá lett: csöppet sem impozáns, nagyon szerény, nem is egészen jól olvasható kivitelben. A professzor szájából peregni kezdtek a szavak, nagyon tagolt és érthető angol nyelven, ahogy az Angliában élő oroszok szoktak beszélni. Örültem, hogy hallom és megértem, örültem a sok kedves, ismeretlen, de szemlátomást nem idegen embernek körülöttem, a csöndes, derült augusztusi napnak, s főleg annak, hogy nem szalasztottam el ezt az eseményt, és most itt állok abban az utcában, amelynek kövein hajdan *A tőke* öregedő, ősz fürtű alkotójának súlyos léptei és a könnyű léptű Jenny cipői kopogtak, s a kislányok futkároztak.

Tér és idő összeszűkült. Oly jó volt arra gondolni, hogy épp középütt a Dean Street – Marx otthona – és a Holford Square – Lenin lakása – között ott az emberi megismerés örökifjú tűzhelye – a British Museum híres *Reading Room*-ja –, amely fö-

lötte áll az időnek, a politikai zavargásoknak, s nyitva a kutatni vágyó elme és a szorgos tanulás előtt, vendégszeretőn fogadva azt is, aki idegen országból jött, s amely hajdan oly sok boldog órával ajándékozta meg Lenint.

1967

SORRENTÓI KARÁCSONY

Drága anyuskám! Sokszor üdvözöllek Nápolyból. Hajóval jöttem ide Marseilleből: olcsó volt és kellemes. Úgy utaztam, mint a Volgán. Innen rövid időre Capriba megyek.

Sok, sok szeretettel ölellek. Mindenkit üdvözlök.

V. U.-d.

*(V. I. Lenin levele anyjához 1910. július 1-ről.)**

* *Lenin Művei.* 37. kötet. 403. old., Budapest, 1959.

I

„Boldog karácsonyt!" – vagy ahogy az olaszok mondják: *Buona Natale!*" – ám a karácsonyi hangulat, s nemcsak Itáliában, hanem Európa-szerte, jóval az ünnep dátuma előtt beköszönt. Én már november végén találkoztam vele, amikor Svájcból leutaztam Olaszországba. Lassan, apránként utaztam északról dél felé, hosszú időre megállapodtam a közbeeső városokban, ámbár bevallom, egyáltalán nem e városok lelkesítettek fel ennyire, inkább a nagy téma, amelyet még csak ködösen láttam magam előtt: egy-egy kiragadott idézet, mások leveleiből vett sorok s a véletlenek vonzása formájában. Mint ahogy a közmondás tartja: bátraké a szerencse. Az ember mélyen elgondolkodik, mielőtt hozzáfogna a munkához, és mint valami leküzdhetetlen szenvedély, testestül-lelkestül rabul ejti egyetlen téma, bár még csak kérdések formájában, megoldatlanul, önmagunk számára is újdonságként. S mint a szekér kerekére a fűszálak, váratlanul mindenfelől újabb történetek, fölfedezések, egyezések tapadnak a témához, és terelik az ember gondolatát a megoldás felé.

Ódon kis utcákban bolyongtam, szórakozottan bámultam a csábító kirakatokat. Az utcák fölött kifeszített, színes transzparenseken mindenütt óriási betűk hirdették a *Buona Natalé*-t. Esténként ezernyi színes lámpa gyúlt ki. Javában folyt a karácsonyi vásár. Mi mindent föl nem halmoztak a kirakatok üvege mögött! Marcipánból formált, parányi karácsonyfákat, szalaggal átkötött, rengeteg fényes, csavart gyertyát, szivárványosan

csillogó üveggömböket, hosszú aranypapír-girlandokat, ezüstös angyalhajat. Csak a hagyományos süveget viselő, hosszú szakállas télapók nem mutatkoztak: az ő idejük még nem jött el. De az utcákat már lázas izgalomban tartotta ez a hosszú hetekig tartó, ünnep előtti sürgés-forgás. És még az is, hogy minden annyira hasonlított a mi otthoni karácsonyfa-díszeinkre, mintegy rátapadt tűnődéseim kerekére. Mennyire emberi, általános emberi ez az egész!... Hohó, álljunk csak meg! Első hallásra mennyire képtelen idézet. Már napok óta motoszkál az agyamban, mint egy makacs dallam, s ráadásul milyen illetlenül, milyen eretnekül hangzik – legalábbis akkor annak éreztem az évtizedek alatt beidegződött gondolkodás hipnózisában.

Majdnem fél évszázada, hogy az éhező, fázó, ám a világ észlelésének újdonságától és frisseségétől megittasult Moszkvában, mint azokban az időkben minden ilyen eseményről, nagyon szerény körülmények között megemlékeztek Vlagyimir Iljics ötvenedik születésnapjáról. Az OK(b)P Moszkvai Bizottsága 1920. április 23-án gyűlést rendezett, amelyre ünnepi szónoknak Gorkijt hívta meg. Gorkij fátyolozott, kicsit asztmás hangon előbb halkan, majd egyre hangosabban beszélt; beszédének eleje azonban, amikor pár évvel később újra elolvastam, emlékszem, meghökkentett, sőt sértett, valahogy eretnekül hangzott. Ezt mondta:

„Elvtársak, vannak emberek, akiknek jelentőségét emberi szó nem képes kifejezni. Oroszország történelme, sajnos, nemigen bővelkedik ilyen emberekben. Nyugat-Európának jóval több jutott belőlük. Például Kolumbusz... És még sok ilyen embert nevezhetünk meg Nyugat-Európából, akik mintegy a mozgató rugó szerepét játszották, a maguk irányába fordítván a történelem kerekét. A mi történelmünkben ilyen ember volt, vagy inkább majdnem ilyen ember volt Nagy Péter. És ilyen ember, csakhogy nem [csupán] Oroszország, hanem az egész világ, egész bolygónk számára Vlagyimir Iljics..."

Ebben az időben eretnekségnek éreztem, hogy Lenint – Lenint! – Kolumbusz Kristóffal állítsa valaki egy sorba. Ki az a Kolumbusz Kristóf, hogy Leninhez merje valaki hasonlítani?... Sértődöttségem méltatlankodással és értetlenséggel keveredett, hogy épp Gorkij tette ezt – hogyan tehette? És éppen most egy hónapi munka várt rám Sorrentóban, könyvem utolsó fejezetének megírása, melynek témája: Lenin és Gorkij. Nemcsak az volt a tervem, hogy erre az időre letelepszem Sorrentóban, ezen a hazánktól jó távol eső helyen, ahol oly végtelenül magányosnak érezte magát Gorkij, és ott írom meg ezt a fejezetet, ahol ő a *Klim Szamgin*-t írta, hanem a magam számára is meg akartam fogalmazni, mit adott egymásnak ez a két ember, miért kedvelték meg egymást, és miért volt szükségük egymásra. S akkor ez a váratlan, furcsa gorkiji hasonlat, még Lenin életében... A Sorrentóig tartó hosszú úton Genova volt az első állomásom, és talán azért is nyúlt ott-tartózkodásom a tervezettnél hosszabbra, mert Gorkij hasonlata, mint valami rejtvény, azonnali megfejtést követelt utam első állomásán, éppen Kolumbusz szülővárosában.

És meg is értettem, hogyan születhetett meg, jobban mondva hogy juthatott eszébe a benyomásokra oly érzékeny s koloszszális emlékezetében mindent elraktározó Gorkijnak ez a hasonlat. Ő a maga módján értelmezte az embereket, és néha teljesen figyelmen kívül hagyta a történelmet. Capriban szörnyen ingerelte, gyötörte a sok látogató, és valósággal kétségbeejtette Lenin vitája és szakítása Bogdanovval és Lunacsarszkijjal. Marija Fjodorovna Andrejeva* vette rá, hogy utazzon Észak-Olaszországba, pihenje ki magát, és gyűjtsön új benyomásokat. Genovában, alighogy kilépett a pályaudvar előtti térre, óriási tömegbe ütközött, amely a sztrájkoló pármai bányászok éhező gyermekeit hozó vonatra várt. Látta, hogyan osztozkodtak

* Neves színésznő, Gorkij élettársa.

meg az olaszok, szintén munkások, az érkező gyerekeken, s fogadták be őket a maguk családjába, hogy feltáplálják őket – s fölöttük ott magasodott Kolumbusz Kristóf szobra. S nagy hatású, szívhez szóló cikkének mindjárt a legelején, majd a végén is, a munkástömeggel kapcsolta össze ezt a szobrot: „...s felettük a nemes érc-alak, annak szobra, aki felfedezte az Újvilágot...", „Fölöttük magaslik talapzatán Kolumbusz alakja, az álmodozóé, aki annyit szenvedett azért, amiben hitt, és mert hitt, győzedelmeskedett. Most is úgy néz le az emberekre, mint aki azt mondja márványajkával: »Csak az győz, aki hisz.«"* Lehet, hogy ebben a romantikus Kolumbusz-képben magának Gorkijnak akkori polemizálása, Bogdanov mellé állása fejeződött ki?

Én egészen másnak láttam a három teraszával egészen a tengerig lejtő, fenséges – *La Superba* – Genovát a maga palotáival és villáival, kikötőjében a sok-sok tarka zászlóval. A sajátságos olasz szellem városának, a vállalkozó szellemű, tengereken hajózó, felfedező és harácsoló, katolikus lelkiismeretével mea-culpázó, filantróposkodó genovaiak városának. Európai viszonylatban szólva: hatalmas emberi szenvedélyek, a veszett önzés és az ingatag romantika masszív kőemlékműve ez az egész város.

Már az első nap fölkapaszkodtam az „első emeletre", hogy megnézzem a genovai tolvajok filantrópiájának furcsa középkori emlékét: az *Albergo dei poveri*-t, a „szegények szállodáját". Valóságos palota, lépcsősora fenségesen ereszkedik alá a parkba. Most aggok menhelye. Visszhangos folyosóinak kőfalairól régi, megfeketült festmények néznek le még ma is, de a folyosók kőpadlója csupasz. Köténves alkalmazottak némán tolták kis kocsijaikon a vacsorát, a félhomályos sarkokban vénséges vén anyókák és apókák sustorogtak selypesen fogatlan szájukkal, és az élő emberek számára az öregkor éppolyan megalázónak és fölöslegesnek látszott, mint az ugyanezen falak közt ten-

* M. Gorkij: *Mesék Itáliáról. Gorkij Művei.* 9. köt., Budapest, 1962.

gődő zarándokok otthontalan nyomorúsága lehetett pár évszázaddal ezelőtt. Innen gyalog jutottam el a központba, és a Porta Sopranánál megtaláltam Kolumbusz házát. Ablak és ajtó nélküli kőfalával inkább kazamatának néztem volna. Pedig volt ablaka, ajtaja is, csak valamilyen mohafajta sűrűn benőtt mindent. A házacskát magas kőfal övezte, csak lábujjhegyre ágaskodva sikerült belesnem az elhanyagolt kertbe, melynek mélyén négy karcsú oszlopon nyugovó, szép kőlugas szürkéllett, semmi egyéb. Nem is igaz: szólnom kell még Kolumbusz macskáiról is!

Ebben a télen is zöldellő kertecskében egyszer csak valami egészen furcsa dolgot pillantottam meg: egy, két, három macskát; nem is hármat, hanem harmincat, vagy lehet, hogy háromszázat; a legkülönfélébb színű és korú macskákat, szürkéket és fehéreket és feketéket és foltosokat és tigriscsíkosakat, üveggyöngyként csillogó kék, zöld, sárga szemekkel; egyik ült, a másik feküdt, a harmadik begörbített háttal nyújtózkodott. Olaszországban a kóbor macskák kedvelik a romokat. Emlékszem, a Colosseumban úgy álltam a fényképezőgép elé, hogy a vállamra ültettem egy kóbor sziámi macskát. Kolumbusz macskáiról látszott, hogy otthon érzik itt magukat. Odajött egy sovány, szemüveges, kalapos öregember, lehúzta a kesztyűjét, és szétbontott egy papírcsomagot. A macskák sorra felkeltek, nyújtózkodtak, s lassan odagyűltek elé. És az öreg genovai egymás után dobálta át a kerítésen farkuknál fogva a magával hozott nyers halakat.

Első genovai napom után sokáig nem jött álom a szememre. Kolumbusz még csak a nevét sem adta oda az általa felfedezett új országnak! Kolumbusznak még csak sejtelme sem volt róla, mit fedezett föl. Még csak nem is volt szándékában új világrészt felfedezni. Csupán az volt a vágya, hogy rövidebb útvonalat találjon a jól jövedelmező tengeri kereskedelem számára... És ehhez a Kolumbuszhoz...

II

Azzal a szilárd elhatározással ébredtem, hogy alaposan megnézem magamnak ezt a Genovát.

A történelem egén tündöklő fiai között ott volt az ördögi hegedűs, Niccolò (hangsúly az utolsó szótagon!) Paganini, és ott volt Giuseppe Mazzini, az ábrándos értelmiségi, aki új lapot nyitott hazája történelmében az egyesülés napjával.

Előbb Paganini házát akartuk megkeresni. Különféle útikalauzokból tudtuk, hogy a Gatta Mora-közben található, de amikor a térképet szétterítettük, és keresni kezdtük rajta, kiderült, hogy semmiféle térképen nincs föltüntetve. És akitől csak megkérdeztük, mind a vállát vonta. Az udvariasabbak pedig hol erre, hol arra küldtek, úgyhogy egész idő alatt körbe jártunk, és végül mindig visszatértünk oda, ahonnan elindultunk.

Útitársam, a Novosztyi hírügynökség munkatársa, legalább olyan makacs fickó volt, mint jómagam: minél megfoghatatlanabbá vált a rejtélyes utácska, annál kitartóbban ismételgettük minden utunkba akadó járókelőnek különféle hangsúllyal az Edgar Poe-i hangulatot idéző nevet. Végül is egy kis kölyök volt az, aki arcán egy nagy felfedezőhöz illő kifejezéssel megfordított a tengelyünk körül, s még enyhén meg is taszított, hogy eddigi körforgásunkat egy csapásra egyenes vonalúvá alakítsa át, és lefelé mutatott. Pillantásunkkal követtük az irányt – és megdermedtünk. Előttünk jókora szemétdomb, amely mély gödörben folytatódott, tele törött ládával, téglával, üvegekkel, ronggyal, ablaktörmelékkel és mindenféle hulladékkal; ilyen lehetett Boffin szemétdombja Dickens: *Közös barátunk* című regényében. És a szemétgödör mentén lefelé haladó piszkos, vakolatát hullató falon ott volt a bűvös szó: Gatta Mora.

Egymás kezét fogva botorkáltunk lefelé, amíg csak elénk nem vágódott, mint mikor a vonó rekedten rácsap a megeresz-

kedett, rozsdás húrokra, egy ház, amelynek roskatag falait az összeomlástól csak a becsületszó tartotta vissza, jobban mondva, azok a vassodrony-kötelek, amelyekkel összevissza kötözték. Ajtaja nem volt, csak valami ajtóra emlékeztető deszka, melyet ugyancsak lánc tartott össze, mint a falat. Fölötte, háromszögletű, sátortető formájú bemélyedésben egy letöredezett féldombormű; valaha bizonyára nagyon szép lehetett. És egy alig kibetűzhető tábla:

E házban született
MDCCLXXXII október havának 27. napján
Genova büszkeségére és a világ gyönyörűségére
NICCOLÒ PAGANINI
a zene isteni művészete hangjainak
fölülmúlhatatlan mestere

Szótlanul álltunk ott, boldogan, hogy sikerült elvergődnünk ehhez a házikóhoz, amely aligha állhat itt már sokáig. És Paganini ránk mosolygott: amint lehajoltam, kezembe akadt a letöredezett dombormű egyik darabkája, egy arc részlete. Kerek orca, a száj sarka, az orr és a fél szem, mely mintha épp ránk nézne. E szemétbánya fölött *(nevermore* – soha már – az utca neve ezt a szót idézte), a távolban modern, elegánsan karcsú toronyházak szöknek az égbe, a város ifjúsága, mint megannyi sudár, fiatal fenyő a korhadó, öreg törzsek között; Genova, éppúgy, mint Európa többi városa, most a századok emlékei közül kitörve, fölfelé növekszik.

Természetesen mindazt, amit láttunk, helyre fogják állítani (már csak az idegenforgalomból származó jövedelem érdekében is!), és mint ódon családi kincseket, ügyesen beillesztik a vadonatúj toronyházak karcsú húrjai közé – a Casa Paganinit éppúgy, mint Kolumbusz komor kazamatáját és a Porta Soprana tornyait. Mégis, milyen hálátlanul fizettek az emberek an-

Genova, Niccolò Paganini szülőháza

nak, aki „a világ gyönyörűségére" született: a tavaly Pármában látott, ízléstelen Paganini síremlékkel és ezzel a szemétgödörbe rogyadozó szülőházzal.

Később sokan megkérdezték: – Hogyan sikerült megtalálniuk Paganini házát? Mi csak mentünk és mentünk, de az istennek se tudtunk ráakadni...

Igen, én és az útitársam megtaláltuk, bár nem volt könnyű. Visszafelé menet, jobban mondva, amikor a szemétdombra felkapaszkodtunk, mindketten komoran hallgattunk. Aztán, hogy testileg-lelkileg valamelyest felfrissüljünk, elindultunk Giuseppe Mazzinihoz.

Előbb a Via Balbin mentünk végig, amelyet jobbról-balról csupa palota szegélyez. Lassan ballagtunk, nem sajnáltuk az időt, s igyekeztünk rögzíteni emlékezetünkben e paloták fennkölt szépségét: a Palazzo Reale belső udvarának mozaikját és az alatta elterülő óváros – a „szuterén" – fölé emelkedő, kőmellvédes kilátóteraszát. Az egyetem széles, hívogató lépcsősorát, melyet jobbról-balról magas talapzaton egy-egy kőoroszlán őriz. Az ablaknyílások fölötti, nemesen tiszta rajzú díszítéseket, a címerek kőcsipkéit és feliratait és a kovácsolt vasrácsot minden egyes ablak előtt. A rácsok a genovai dózsék mérhetetlen gazdagságát, a kapitalizmus kezdeti, harácsoló korszakát, az Újvilág korántsem ábrándos, távolról sem idillikus fölfedezését juttatták eszembe. A régi Genova, a plebejus, kereskedő, hajózó Genova alant terült el, s mint megannyi patak, sötét, piszkos, járda nélküli, nagyon keskeny, szinte csak résnyi kis utcák vezettek le oda: egy szamárfogat sem tudott volna bennük megfordulni. E lejtős sikátorok egyikének sarkán találtunk rá Mazzini házára: a Risorgimento Múzeumra.

Majdnem minden nagyobb olasz városnak van ilyen múzeuma, mert valamennyi kivette a részét a történelmi harcokból, egyik nagyobb, másik kisebb mértékben. Genova pedig mint e küzdelemnek alighanem a legfőbb színtere, természetesen

nagymértékben, ha nem a legnagyobb mértékben vette ki a részét belőle. Ám amikor beléptünk a múzeumba, néma csönd és sötétség fogadott. Egy magányos őr árulta a belépőjegyeket, majd sorra felgyújtotta s eloltogatta a lámpákat, ahogy haladtunk.

A sötétségből életre keltek Mazzini, Garibaldi, Goffredo Mameli pompás arcképei, Mameli verseinek kéziratai, halotti maszkja, újságok, metszetek, Garibaldi szicíliai kiáltványa saját kezű aláírásával ellátva, Mazzini levele Cavour grófhoz a „betű emberének" és a szónoknak apró betűs, kifejező, a szavak végét indulatosan felrántó kézírásával. Az egyesülés egész története elvonult előttünk, sorra kivilágosodtak, majd homályba vesztek a csaták, tárgyalások, levélváltások, kiáltványok... Az egyik dokumentum előtt megálltam. Noteszomat elővéve, gondosan lemásoltam ezt a szöveget az olvasó számára. Egy minden olasz által gyűlölt ausztriai fogalmazta német nyelven: a keresztneve Josef, éppúgy, mint Mazzinié, csak németesen, a vezetékneve pedig – bármily keserű – cseh: Vaneček. Rendőrfőnök volt. Ugyanakkor, amikor maguk a csehek is az osztrák iga ellen küzdöttek.

De lehet, hogy igazságtalan vagyok ehhez a Vanečekhez. Ugyanis valahányszor levéltárakban dolgoztam, akaratlanul is a legnagyobb hálával kellett gondolnom minden rendőr-, csendőr- és egyéb „titkosrendőrségi" írnokra: ha ők nincsenek, tömérdek értékes anyagot volnának kénytelenek nélkülözni ma a történészek. Az osztrák-cseh rendőr pedig kiváltképpen nagy hálára kötelez. Egyetlen festő sem hagyott ránk olyan pompás képet Mazziniről, mint az ő tolla. Ha Gorkij is olvasta volna „parancsát", bizonyára ugyanilyen gondosan és ugyanilyen érzéssel eltelve másolta volna le magának, mint én.

Az osztrák rendőrség halálra kereste a veszedelmes genovai forradalmár ügyvédet, aki már 1831-ben megalapította az *Italia Giovane* – az Ifjú Itália – forradalmi szervezetét, és az osztrák birodalom hű szolgája, Josef Vaneček kormánytanácsos és inns-

brucki rendőrfőnök 1852-ben részletes személyleírást adott ki Mazziniről azzal az utasítással, hogy bármely határállomáson feltartóztatandó, letartóztatandó és szigorú őrizet alatt előállítandó. Íme, Mazzini személyleírása ebben a körözvényben:

„Kora: kb. 55 év; haja dús, őszes; homloka magas, domború, kifejezetten szép (*ausgezeichnet schön*); szemöldöke fekete; szeme sötétbarna, ábrándos tekintetű; orra egyenes; szája kicsi, mosolygós; szakálla őszes; bajusza keskeny, de hosszú; álla hegyes; arca ovális; arcszíne sárgásbarna, beteges. Szeme mélyen ülő; járása könnyed, jóllehet termete kissé hajlott; keze, lába aránylag kicsi. Többnyire feketében jár. Enyhén affektáló toszkánai kiejtéssel beszél, hangja gyönge, könnyű szivarokat szív."

Lehet, hogy ez a Mazzinit felidéző portré olyan élethű, hogy még a publicista Gorkijnak is például szolgált, aki itáliai utazásain főleg a kortárs olaszokat örökítette meg: az útkövezőket, a sztájkoló munkásokat, a járókelőket, a vándormuzsikusokat, a halászokat – mibennünk is főleg az élő genovaiak iránt ébredt érdeklődés. És mintegy feleletképpen erre a lelki szükségletre, a szállodában levél várt bennünket. A hosszú bolyongástól halálosan elfáradtunk, sajgott a lábunk, jó lett volna azonnal papucsba bújni, megteázni a szobánkban és megenni hozzá a magunkkal hozott, finom pizzát, a felmelegített vajaskenyérszeletkéket. Ám a levél meghívást tartalmazott, mégpedig fölöttébb csábító meghívást:

*„Se Loro desiderano incontrare un gruppo di intellettuali di sinistra... questa sera alle ore 22 fino alle 23.30 ci sara una tavola rotonda al Carabaga Club d'Arte..."**

Hogy honnan merítettünk hozzá erőt, nem tudom, de késő este ismét útra keltünk, hogy a sikátorok sötét és ismeretlen út-

* „Ha szívesen találkoznának baloldali értelmiségiek egy csoportjával... ma este tíz órától fél tizenkettőig kerekasztal megbeszélés lesz a Carabaga művészklubban."

vesztőjén keresztülvergődve eljussunk Genova legtávolabbi részébe – Sampierdarenába. Alig fújtuk ki egy kicsit magunkat, máris felkerekedtünk és elindultunk.

III

A meghívás nem jött váratlanul. Már megérkeztünk a szállodába, és bemutattuk az útlevelünket, amikor a fürge pillantású, fiatal portás megjegyezte, hogy van egy kommunista szobrász barátja, akinek munkáiból már több külföldi vásárolt, nem akurunk-e mi is? Nyomban felírta és kezünkbe nyomta a címét. Guido Ziveri, a baloldali szobrász Genovának éppen abban a proletár peremvárosában – Sampierdarenában – lakott, ahová megérkezésem első napjától fogva szerettem volna eljutni. Itt született ugyanis legújabb „szerelmem", egy nagyon nagy és érdekes ember, akit Pausztovszkij igen találóan konkvisztádornak nevezett el, lévén egyike a modern Genova felfedezőinek és meghódítóinak. Most tehát útitársam és én nekivágtunk a Sampierdarenába vezető útnak.

Sampierdarena Genován belül egészen sajátos hely, és ha gyalog igyekszik oda az ember (mi lehetőleg mindenhová gyalog mentünk), mintha évszázadokat hagyna maga mögött. Az út kezdetén mint egy széles kígyó tekereg a város fölött az új magasút. Ezek a magasutak, a régi utcák közlekedésének tehermentesítésére, az átmenő forgalmat a levegőbe emelik, ahelyett, hogy a föld alá vinnék; egyre több helyütt építenek ilyeneket Európában, legújabban minálunk is, ámbár énnekem, őszintén szólva, mindig az az érzésem, hogy nem annyira tehermentesítik, mint inkább összeszorítják a gyalogosok utcáit szétterpesztett, vaskos vasbeton lábaikkal, és még jobban elfedik szem elől az amúgy is szűkülő horizontot. De a genovai magasút nagyon

elegáns és kacér, s a múzeumok ódon centrumából egyenesen a fejlett ipar századába röpíti az embert.

Amíg alatta járunk, szüntelenül érezzük a kikötő közelségét, s halljuk fölöttünk az autók surrogását a száraz aszfalton; közben egyre távolodik a paloták városa, körös-körül kispolgári ízlésű házak, szegényes üzletek következnek, kirakataik olcsó kacatokat kínálnak, s egyszerű emberek jönnek-mennek, mind kevésbé ízléses ruhákban. Órákig gyalogolhat az ember, és mindig ugyanazok a piszkosszürke utcák és a gazdag centrum fokozatosan elhaló visszhangja veszi körül. Egyre nagyobb a csönd... itt már nincsenek autók, nincs tülkölés, ritkulnak a léptek – míg egyszer csak a csöndbe furcsán éneklő hangsúllyal és üveges csengéssel bele nem vág valamelyik járókelőnek a szemközti üzletből kilépő kövér asszonysághoz szóló, harsány, dallamos *giorno*-ja.

Nekem azonban úgy rémlett, mintha még utcák sem lennének. Hetven évvel ezelőtt még a Liguri-tenger hullámai mosták ezt a partot, melyen csak a halászok kalyibái álltak. Avitt kis nadrágja szárát térdig feltűrve, fürgén kapkodta meztelen talpát a forró homokban a sampierdarenai szegényember fia – az orra nagy volt, arcát bogárfeketére égette a nap, árnyékos pillái alól mélytüzű szempár villogott elő –, az olasz ipar jövendő lángelméje és fél évszázad múltán megteremtője ugyanabban a városban, amelyben egy másik lángeszű olasz – éppolyan göndör haja volt és olaszosan sűrű szempillái árnyékában húzódó sötét szeme –, Antonio Gramsci vele ellentétben megalapította az olasz kommunista pártot! Mindez azonban jóval később történt annál, amikor Lenin, félig tréfásan, félig komolyan azt írta Gorkijnak Párizsból Capriba: „...Olaszországban... csak marxisták nincsenek: ezért útálatos ez az ország."* Nincs nagyipara, ennélfogva marxistái sem lehetnek.

* *Lenin Művei.* 34. köt. 451. old., Budapest, 1956.

Végre eljutottunk valahogy addig a zsákutcáig, amelyben az egyik házikó ajtaján megpillantottuk a Ziveri nevet. Kopogásunkra a meredek lépcsőn bársonynadrágos, pulóveres fiatalember dübörgött le, és mintha csak évek óta ismernénk egymást, nyomban magával cipelt, fel a műterembe. Tágas szoba, falai sötét csempével borítva, és puha karosszékek – szinte a padlóig süppedünk bennük –; ő maga valami zsámolyfélére telepedett, és határozott hangon nyomban közölte véleményét:

– A politikában mindent, igen, mindent elfogadok maguktól, de a művészeti nézeteiket, azokat nem, nem és nem! Fölfoghatatlan, hogyan lehetnek ennyire elmaradottak, mi az oka, miben gyökerezik?...

Vagyis minden teketória nélkül elkeresztelt bennünket – lévén moszkvaiak – „konformistáknak". Miközben sebesen pergő nyelvvel (franciául beszélgettünk) szidott bennünket, vendégszeretően mosolygott ránk, és bármilyen furcsa, azonnal, a pillanat tört része alatt kialakult köztünk az, amit a politikusok a „kontaktus" szóval szoktak meghatározni. Beszélgetésünk a szó szoros értelmében úgy tört ki, mint – más szót nem találok rá – egy nyári zivatar. Házigazdánk közben vagy hússzor felugrott, könyveket kapdosott le a polcról, beléjük lapozott, s a kezünkbe nyomta őket. Vagy hússzor ragadtuk meg egymás gombját, karját, s mind a hárman egyszerre kiabáltunk. A lépcső tetején egyszer csak megjelent egy fiúsan rövidre nyírt, barna leány, amilyenekkel a mi szavaló-estjeinken találkozhat az ember. – Olga Casa – mutatkozott be –, festő és egyben a Carabaga-klub igazgatója. – Eljött az ideje, hogy egy kis lélegzethez jussunk, és megigyuk az elmaradhatatlan feketekávét. Azután Guido Ziveri megajándékozott bennünket folyóiratának három számával, amelynek első évfolyama nem az egyes számmal kezdődött, hanem a nullával – *numero zero* – (eszembe jutottak Marx matematikai füzetkéi!), a címe pedig *Tre Rosso*, vagyis a *Három Vörös*. Majd megállapodtunk, hogy hamarosan

újra látjuk egymást a klubban. Mert most már oda kellett sietnünk, jóllehet valóban halálosan fáradtak voltunk. Sampierdarena látszólag legelhagyatottabb kis utcájában egyszer csak egy fényesen kivilágított felhőkarcoló tövében találtuk magunkat. Ennek földszintjén működött a Carabaga, a baloldali művészek klubja.

Mindjárt az első teremben kiállítás fogadott. Egy évvel később Párizsban láttam ehhez hasonló kiállítást: *Lumière et Mouvement* (Fény és Mozgás) volt a címe, és a baloldali művészet legmodernebb megnyilvánulásaként emlegették. A festészet minden hagyományos eszköze – vászon, karton, szén, festék – már eltűnt, s a mű az elektromosság és az elektronika játékaként jött létre: a vetítővásznon, vagy csak egyszerűen a csupasz falon fények és színek cikáztak. Az első pillanatokban érdekesnek találtam, de ha hosszabb ideig nézte az ember, kibírhatatlanná vált a szemnek. A Carabaga kiállítótermében jóval egyszerűbb és szegényesebb volt az egész, de az elv ugyanaz: a művész teremtő akaratát a véletlen és a fizika helyettesítette, meg egy muzsikus zongorajátéka, aki hol matematikai egyhangúsággal, hol rögtönözve próbálgatta a billentyűket, mint aki vagy nem tud, vagy nem akar játszani. „A természetben minden megvan, a művész semmi olyat ki nem találhat, ami nem született volna már meg a természet műtermében" – körülbelül ezt a magyarázatot fűzte az egészhez Ziveri, miközben ujjai fürgén futkároztak holmi „elektronikus" billentyűkön.

Ez azonban később volt, előbb a kiállítási termen keresztülhaladva, egy másik helyiségbe léptünk be, melyben már vagy harminc fiatalember ült körül egy kerek asztalt. A falakon immár teljesen anyagszerű négyzeteket – és csakis négyzeteket – ábrázoló kartonok függtek. A négyzetek belsejét szimmetrikus spirálvonalak vagy a középpontjukba vesző csigavonalak töltötték ki. E művek, mint a katalógusból megtudtuk, Gaetano Pesche festőművész ecsetje alól kerültek ki, aki Padovából jött

át Genovába; éppen a festmények vitájára csöppentünk ide. A kedves Olga Casa nyomban elibénk sietett, lesegítette a kabátunkat, és helyet mutatott az asztalnál. Az asztalon magnetofon; új barátunk, Guido Ziveri kezelte, és ő is elnökölt a vitában. Bozontos hajú, vastag szemöldökű, szemüveges kritikus ült mellette, és megérkezésünkkor már javában beszélt a mikrofonba: ő tartotta a vitaindító előadást. Szemben velünk pedig, lábát az asztal alatt hosszan kinyújtva, kezét zsebébe mélyesztve, a vita szenvedő alanya, Gaetano Pesche, egy sápadt, nyílt arcú, szemlátomást hízásra hajlamos fiatalember, kifogástalan öltönyben, nyitott nyakú ingének kivágásában vörös selyemsállal. A beszélgetés olaszul és franciául folyt.

A szónok hosszan fejtegette Gaetano Pesche világszemléletének filozófiai alapjait, és előadását keresetten bonyolult és homályos kifejezésekkel tűzdelte tele. Az utána felszólalók közül egyesek felismerték a négyzetekben „a látható tér új filozófiáját", mások nem. Egy elektromérnök bátortalanul megkérdezte, mi a tartalma ezeknek a négyzeteknek, más szóval: mi újat tartalmaznak a térfelfogás tekintetében. Egy magas, férfias külsejű diáklány azzal a gyakorlatias javaslattal állt elő, hogy használják fel ezt az egészet az iparban, mondjuk talán a Fiat Műveknél... Guido Ziveri minden felszólalónak kezébe adta a mikrofont.

Mohón figyeltem ezeket a fiatalokat. Akárcsak a mi ifjúságunkat és a *világ minden nemzetének* fiataljait, sőt minden egyes embert ifjú korában, őket is szemlátomást az a nagy és leküzdhetetlen vágy fűtötte, hogy valami szokatlant, valami újat találjanak föl, mást, mint amit az öregek, az előző nemzedékek produkáltak. Keveset dohányoztak, jóval kevesebbet, mint az idősebbek szoktak az értekezleteiken. Csak az előadó előtt állt egyetlen üveg ásványvíz és egyetlen pohár. Egyetemisták, talán egy-két kistisztviselő, művészek meg ez az üzemi mérnök; a politikában és a művészetben egyaránt szélsőségesen baloldaliak,

s valamennyiük arcából az a becsületes, fiatalosan agresszív tekintet sütött, amelyből azt lehetett kiolvasni, hogy szenvedélyesen szeretnék megtalálni a helyüket a világban, s kisöpörni onnét azt, ami régi (a már foglalt teret nem lehet elfoglalni!), ellentmondva, cáfolva, elvetve, s valami ismeretlen izgalommal eltelve – talán az élet teljes érzékelésétől –, olyannyira, hogy leküzdhetetlenül kikívánkozik belőlük. És ami különösképpen tetszett nekem: a végtelenül tiszta légkör, ugyanaz, amely az én nemzedékem ifjúkorát töltötte be: semmi erotika, semmi szexualitás, semmi huligánkodás, semmi durvaság. Mintha a XIX. század végén, saját diáktársaim között lettem volna.

Végül a vita hőse, a négyzetek alkotója kapott szót. Gaetano Pesche hanyag gráciával felemelkedett ültéből, ajka mosolyra húzódott, amitől telt arcában két kis gödröcske keletkezett, és a hallgatóság legnagyobb megrökönyödésére kijelentette, hogy műveiben nyoma sincs és nem is volt semmiféle térfilozófiának; csupán szívesen fest különféle négyzeteket, amilyenek éppen eszébe jutnak... A harsány hahota (leghangosabban a pórul járt előadó kacagott) és taps elültével Ziveri váratlanul felém nyújtotta a zümmögő magnetofonból előtekeredő mikrofont. Észrevettem, hogy útitársam összerezzen.

Odahaza, a mi köreinkben, de kivált a szívesen kötekedő fiatalok előtt mindig valósággal leküzdhetetlen zavart érzek, ha fel kell szólalnom. Most meg, mintha éppen hatvan esztendővel lennék fiatalabb, úgy éreztem, feltétlenül beszélnem kell. Megragadtam a mikrofont, és belevetettem magam a küzdelembe. Csak azt nem tudom, honnan támadt egyszerre ilyen bő francia szókincsem! Minden nehézség nélkül dobálóztam a matematikai és filozófiai kifejezésekkel. Gaetanót röviden és velősen *maradinak* minősítettem. Einstein óta – jelentettem ki megfellebbezhetetlenül – nevetséges a szimmetriával ágálni. A tér görbe. A párhuzamosak találkoznak. Az ő négyzetei Euklidész kortársai. Nem tudta leküzdeni világszemléleti elma-

radottságát, és még magán a négyzeten belül – *dedans!* – is perpendikulárisan látja a teret, a szimmetria naiv törvényei szerint ábrázolja, és megfeledkezik a jobb és a bal különbségéről... S mindezt halk dorombolással, lelkiismeretesen rögzítette a magnetofon, a genovai utókor épülésére.

A következő pillanatban lehiggadtam. Ekkor nagyon lassan, még a krétánál is fehérebb arccal felemelkedett székéről Gaetano Pesche. Arcáról eltűnt a mosoly, a gödröcskék helyén megfeszült a bőr.

– Szóval naturalistának tart? NATURALISTÁNAK?! – Szinte nem is mondta, hanem valósággal csikorogta, csupa nagybetűvel ezt a szörnyű szót a négyzetek teremtője. Hirtelen a gogoli Vij szerepében éreztem magam. Még egy másodperc, és azt kiáltom a szemébe: – Maga *konformista!* – így állok boszszút Guido Ziveri iménti sértéséért. Szerencsére, csakhamar megnyugodtak a kedélyek. Pesche kifújta magát, a magnetofon elhallgatott, én pedig búcsúzkodni kezdtem, a nőkkel összecsókolóztam, a férfiakkal tucatszor is kezet ráztam, kölcsönösen megadtuk egymásnak a címünket, és meghívtam őket Moszkvába. Kifelé menet Guido Ziveri magyarázni kezdte az előcsarnokban látható kiállítást. Azután egy kedves fiatal pár parányi kocsiján hazafuvarozott bennünket a szállodánkba.

IV

És megint egy álmatlan éjszaka – a Kolumbusz Kristóffal történt összehasonlítás miatt. Ám a nappali benyomások káoszában, amit a Carabaga-klubban eltöltött este még csak fokozott, egy új hang jelentkezett, mégpedig olyan tolakodóan, mint a szúnyogzümmögés: miért is ne hasonlíthatta volna össze Gorkij Lenint, akit ő kétségkívül jobban ismert, mint én – hiszen engem történelmileg egy egész emberöltő (húsz év!)

választ el tőle – azzal és úgy, ahogy neki tetszik? A klubban eltöltött este valamilyen éles ellenzékiséget támasztott fel bennem – önmagammal szemben. Az új hangot annak köszönhettem, hogy figyelmem a Gorkijtól származó idézettől afelé fordult, hogyan fogom föl én magam ezt az idézetet. És most már távolról sem Kolumbusz volt a fontos.

Az olasz szállodák ágyai kemények, és kemény és lapos a keskeny, hosszúkás párna is. Ha az ember nem alszik el azonnal, az az érzése támad, mintha valamilyen ereszcsatornán valósággal belefolynának a gondolatok alacsonyan fekvő fejébe, és sehogy se lehet útjukat állni. Emlékek, asszociációk, a távoli, egészen távoli múlt, a gyermekkor... A szülők valami vendéggel beszélgetnek, a dadus a mécsessel megvilágított gyermekszoba ajtajában hallgatózik; a vendég azt mondja éppen, hogy a pátriárka arcra tisztára Piszemszkij, az író, s a dadus rosszallóan suttogja: hogy szabad egy egyházi férfiút egy közösséges – így mondja: közösséges – úrhoz hasonlítani?... Hogy szabad, hogy szabad?... Hetvenöt évvel később a szerkesztővel ülök egy asztalnál, aki régi barátom, és igazán nem buta ember. Miközben tekintete kéziratom lapjait szántja, összevissza harapdált ceruzáját készenlétben tartja, és látom, hogy egy kis jelet tesz a margóra. „Ezt nem szabad... nem illik Leninhez..." Majd nagyon finoman és barátilag, most már egyenesen hozzám intézve szavait: „Azt írja: »ráüvölt«. Ilyesmit nem szabad Iljiccsel kapcsolatban mondani, ez nem az ő stílusa. Írja helyette azt, hogy »ellenvetést tesz«..." Hát én akkor jól ráüvöltöttem erre a szerkesztőre. Lenin leveleiből vett idézeteket dugtam az orra elé: „...egyik nap elolvasom az egyik empiriokritikust – és útszéli káromkodásokra fakadok, másnap egy másikat, és ismét szitkozódom",* vagy a Gorkijnak szóló tanácsa: „köpjön a po-

* *Lenin Művei.* 34. köt. 391. old., Budapest, 1956.

fájába azoknak, akik szidalmazzák"*, vagy ami ugyancsak Bogdanovval szemben kívánkozik ki belőle: „Egy nagy mínusz (nem nulla!). Csodálkozom, hogy a Pribojnál Bogdanovra szavaznak, de ugyanakkor nem védik meg a hamis közhelyeit... Ez nem kollegiális. Elfeledkezett róla. Írja meg. Magyarázza meg. Érveljen. De micsoda dolog kollegiális vita nélkül szavazni? Gyávaság. Durvaság. Aljasság. Káros. Magyarázzák meg... mi a csudának propagálják erőnek erejével a munkásoknak a rothadást?"** Hogy tud gyűlölni Lenin! Még egy felkiáltójel sincs sehol, de ez a jeges irónia a tajtékzó dühnél is gyilkosabb, minden szava mint az ostorcsapás – ön meg azt mondja: Lenin legföljebb „ellenvetést tesz". Ezernyi üvöltés van ebben, nem egy!

Forgolódtam a lapos párnán, s egyre újabb gondolataim támadtak, milliónyi példa fordult meg a fejemben, majd megint felbukkant egy emlék: a szanatórium, ahol – ugyancsak soksok évvel ezelőtt, de már mint író – egy régi bolsevikkal, nagy nevű pártmunkásnővel feküdtem egy kórteremben. Ő még jól ismerte Lenint. Egyik este, elalvás előtt, emlékszem, kifésülte megritkult, ősz haját, majd újra befonta éjszakára, és én, már nem tudom milyen apropóból, Gorkijnak Lenin ötvenedik születésnapján elmondott beszéde felől kérdeztem. „Mennyire nem szerette Iljics az efféle ünneplést! – mondta ő. – Ki nem állhatta. No és Gorkij, mint minden író, szeretett nagy szavakat használni, persze, most is elragadta a fantáziája. Kolumbusz Kristóf! Hogy mit ki nem talált Alekszej Makszimics!" Jót nevetett, én meg rámeredtem. Ő, aki jól ismerte Iljicset, az embert, nevetséges túlzásnak, hiperbolának, a fantázia szüleményének tartotta ezt a hasonlatot. Vajon miért? Azért, mert Kolumbusz a történelem messzeségéből úgy rémlik fel előttünk,

* *Lenin Összes Művei.* 48. köt. 162. old.

** Uo., 263. old.

mint egy óriás, mint egy mítosz, legenda? Lenin ellenben még eleven, hús-vér ember volt számára, csodálatra méltó, zseniális, unikális ember – de eleven, hús-vér ember. És mennyire ember!

Egyszer nekifogtam kiírogatni, miféle kicsinyítő képzőket illesztett Lenin leveleiben az emberek nevéhez – éppúgy, mint mi, közönséges halandók szoktuk. Szafarovot Szafarcsiknak* hívta, Alekszandra Kollontajt Kollontajsának,** a cárt pedig Nyikolaskának,*** ahogy országszerte csúfolták ezt a nyomorult Romanovot azokban az években. S Lenin egészen meglepő szavakat is alkotott, például nála olvastam először azt, hogy „miniszterializmus"-nak nevezte a mensevikek taktikázását, a zimmerwaldista Robert Grimmet pedig „miniszteriális gazembernek".**** „De csakis bizalmas leveleiben!" – hallom újra szerkesztőm hangját. És gondolatban ismét „ellenvetéssel élek", ha egyáltalán képes valaki ilyesmire halálos fáradtan, álmatlanul forgolódva, miközben a gondolatok majd szétfeszítik az agyát: miért csak bizalmas leveleiben? Semmi sem bizalmas, Lenin, az élő Lenin kerek perec kimondja: „Soha semmiért el nem cserélném az egyes szociáldemokrata áramlatok közt dúló heves harcot az eszerek és társaik lenyalt, üres és szegényes szócséplésével!"***** Lenyalt, üres és szegényes szócséplés... Felültem vaskemény ágyamon. Te kedves Genova, ti kedves fiatalok, akik között úgy feltámadt a bátorságom, hogy majdnem diáklánynak képzeltem magam! Most nem Kolumbuszról, nem erről a furcsa hasonlatról és nem Gorkijról, még csak nem is Leninről van szó, hanem az én *saját* létemről, aki ugyancsak

* *Lenin Összes Művei.* 49. köt. 290. old.
** Uo., 92. old.
*** *Lenin Művei.* 35. köt. 55. old., Budapest, 1956.
**** *Lenin Összes Művei.* 49. köt. 443. old.
***** *Lenin Művei.* 35. köt. 30. old.

földi ember vagyok, most mindegy, hogy milyen. Mi történt *énvelem* az elmúlt évtizedek alatt, hogy – akárcsak tudatlan orjoli dadám (a testvéremmel kedveskedve „nyanyus"-nak becéztük), egyszerre áthidalhatatlan távolságot éreztem a „világi úr" és az „egyházi férfiú" közt, egyszerre tabunak, nem embernek, hanem ember*feletti* lénynek éreztem a legdrágább, legszeretetreméltóbb embert, akit senkivel sem szabad összehasonlítani, még egy szuper-Kolumbusszal sem? Mi történt velem nyolcvanéves koromra: annyira elvesztettem a valódi lét iránti érzékemet, hogy az egyszerű életet holmi eretnekségnek hiszem, újra felélesztem az eretnekség fogalmát? Jelképekben beszélek, részt veszek a mítoszteremtésben, az élet tényeiből mitológiai elemeket csinálok? – A *kéreg* – mondtam magamnak fennhangon, mert hallani akartam a gondolatomat.

Az emberi tudat az évek során elkerülhetetlenül megkérgesedik. Kezdjük úgy látni a dolgokat, mint mikor hirtelen megállítják a filmet, és megmerevednek a mozdulatok. Ám ez nem a művészet magasabb rendű mozdulatlansága, amikor a tökéletes válik mozdulatlanná. Hanem a tárgy mozgásának megállítása, a fejlődés megszakítása. Miféle fejlődésé? Az én saját fejlődésemé. Az öregség kérge, az élettől való elszakadás kérge. Attól, hogy a fiatalok megbeszélésén hirtelen fölálltam, és elmondtam kihívó beszédemet, mintha egyszerre kivilágosodott volna belső látásom ezen az éjszakán; szemem rányílt a körülöttem lévő egyszerű és érthető dolgokra.

Az idő törvénye mindenkire egyformán érvényes, lassan, fokról fokra növeszti rá az öregség kérgét – sémák, előregyártott elemek, „modellek" formájában (különösen divatos szó manapság), melyekben voltaképpen az emberi tudat menet közben megállított fejlődése ölt testet. Mint megannyi, általunk kimunkált történelmi igazságot ajánljuk ezeket a sémákat és modelleket utódainknak, akik azonban csak a kérget látják, a látást meggátoló hályogot, és a legkevésbé sem fontos

az ellenünk vívott harcuk tárgya, tombolásuk tárgya – a fontos maga ez az ifjúkori „tombolás", mert objektíve a kéreg lehántásához vezeti el őket. A növésben lévő korall még puha; akkor keményedik csak meg, amikor megáll a növése. Tudom, hogy ezt az egész gondolatmenetet igen unalmas, talán vitatható mondatokban fejeztem ki, de azokban a pillanatokban, amikor álmatlan agyamban megfogalmazódtak, ez egyáltalán nem tudatosan történt; izzó képekben vonultak el előttem. Egyszer régen, amikor még nem engedték le a Szevan-tó vizét, és az a kis sziget a közepén valódi sziget volt, nemcsak a szárazföld kiszögellése, egy bokor mögül megfigyeltem rajta, hogyan vedli le a bőrét a kígyó. A kis kígyó érdes, fekete, kopott bőre olyan volt, mint a kemény kéreg. Lassan tekeregve, meg-megrázkódva (a remegések végighullámzottak egész testén a fejétől a farkáig) bekúszott egy két kő közötti szűk résbe. És ahogy egyre beljebb nyomakodott (látszott, hogy nehezen, akarata ellenére, önmagának fájdalmat okozva teszi), megkérgesedett bőre cafatokban szakadt le róla, s piszkos kupaccá nőtt a hasadék bejárata előtt.

S a hasadék másik oldalán megjelent a megújult kígyó csupasz, rózsaszínű teste. Még fázott a hűs szélben, még égette a nap, de ő egyre kijjebb vonszolta magát, amíg csak ki nem csúszott teljesen a fűbe; akkor hirtelen megdermedt megújult, friss létében, kipihente magát, s mozdulatlanul fogadta magába a meleget és az életet.

Nos, így kell megszabadulnunk nekünk is a magunk kérgétől. Nem szabad, hogy megöregedvén hagyjuk magunkra keményedni – oly sok dolgunk van még a földön, oly nagyon fontos, hogy elevenen lüktető szívvel értékeljük át a múltat, mert a múlt is növekvőben van még, nem szabad mentében megállítani, nem szabad sémát, „modellt" csinálni belőle. Legkevésbé, amikor Leninről szóló témán dolgozik az ember.

Így telt el a fenséges Genovában töltött utolsó éjszakám.

I

Nem tudom, miért... Nem igaz, tudom, hogy miért szerettem meg már tíz évvel ezelőtt ezt a várost legjobban valamennyi itáliai város közül. Pedig Lenin és Gorkij történetében egészen kicsi szerep jutott neki, ráadásul elég kellemetlen. A forradalmi orosz emigráció számára a század tízes évei az „iskolák" idejét jelentették. Különböző városokban – Párizsban, Longjumeauban, Capriban – iskolák nyíltak az Oroszországból érkező munkások számára, s ezek az iskolák nemcsak azért voltak fontosak, mert az élenjáró munkásoknak ezeken kellett elsajátítaniuk a marxizmus tudományát; éppilyen fontosak voltak oktatóik számára, akik, mondhatni, tanítványaik révén tudtak csak érintkezni távoli hazájukkal s a forradalmi tömegekkel. Az ember képtelen úgy élni, hogy meg legyen fosztva a számára legfőbb eszmén, legfőbb munkán alapuló kapcsolatoktól. Bolognában is megalakult egy ilyen iskola, de – éppúgy, mint a Capriban működő – túlnyomórészt vperjodistákból állt, sőt még annál is frakciósabb lett.

Lenin 1911. január 3-án ezt írta Gorkijnak: „Bolognából meghívást kaptam, hogy látogassam meg az iskolát (20 munkás). Visszautasítottam. Nem akarok semmi közösséget vállalni a vperjodistákkal. A munkásokat megint áthoztuk ide."* Ide, vagyis Párizsba, ahol Lenin bolsevik propagandista-iskolát

* *Lenin Művei.* 34. köt. 452. old.

szervezett, és megint, mert Lenin a capri iskolából már átcsábította a hallgatók egy részét.*

Bologna mellett tehát témámban egy mínusz jel virít, és még Veronánál is hátrább kerül, melyről Lenin ugyancsak egyetlen mondtattal emlékszik meg, viszont felkiáltójelekkel és azzal a megjegyzéssel, hogy oda szívesen elmenne: „Még Bernben is pokolian dühöngtem azután!! Gondolom: ha Ön Veronában van... hiszen Bernből jövet *megállhattam* volna Veronában!!"** És én mégis, útban Sorrento felé, Bolognában szakítottam meg másodszor az utazásomat.

A vperjodista iskola óta sok víz folyt le a Volgán, s Bologna nem először, sőt nem is másodszor választott kommunista polgármestert. Bolognában nyomban érezni is, hogy kommunista a gazda: többet törődnek a jóléti intézményekkel, egyszerűbbek a szállodák, olcsóbbak és jobbak az éttermek; van köztük egy remek önkiszolgáló-étterem (Self service), amelynek nem találni párját nemhogy Olaszországban, de egész Európában sem, mert ha két-három évenként újra fölkeresi az ember, a legcsekélyebb mértékű színvonalcsökkenést sem tapasztalja, ellentétben a párizsi Rue Rivoli *Self service*-ével vagy a londoni Lyon's-éttermekkel. Röviden szólva: Bolognában kellemesebb az élet. Én pedig éppen azért jöttem ide, hogy egy kicsit elidőzzem, elgondolkozzam, belelapozzak a magammal hozott könyvekbe. S egy idegen városban *élni* egészen más, mint turistaként megnézni.

A botanikában van egy ilyen szó: areal. A tudományos jelentését sohasem tudtam egészen megfejteni, inkább csak az érzékeimmel fordítottam le a magam írói nyelvére: a kiterjedésünk lehetőségei szabta határok közt kirajzolódó tér. Nos, a turista

* Először N. A. Vilonov vezetésével hat ember jött át Capriból Párizsba, majd a többiek is. Az emigrációs iskolákról lásd N. V. Nyelidov és P. V. Barcsugov brosúráját: *Lenin longjumeau-i iskoldja*. Moszkva, 1967.

** *Lenin Összes Művei*. 48. köt. 210. old.

mindig siet, ma itt járt holnap tíz-húsz utcával arrébb; őt nem holmi határok korlátozzák, hanem az útikalauz csillagocskáinak csokra: itt ezt kell feltétlenül megnézni, ott meg azt... Innen-oda rohan, útközben bekap valamit, még meg is mosakszik, megborotválkozik valamelyik útjába eső *lavabó*-ban, de mindennap másutt, más-más kerületben. A turista számára minden európai (és hazai) város *óriási*, még ha valójában egyáltalán nem is az.

Azok számára viszont, akik ott „élnek", minden város egészen kicsi, még ha történetesen akkora is, mint London. Az ember határozott célt tűz maga elé (olvasni akar, a levéltárban keresgélni vagy odahaza, íróasztala mellett dolgozni), és ez a cél válik az „arealjává", ez szab határt a (maximum egy kerületen belüli, vagy ugyanazon jármű igénybevételével történő) közlekedésének.

Bolognában például néhány évvel ezelőtt a Rossini téri közkönyvtár zenei archívumában kutattam, és a pályaudvar közelében laktam. Mindennap ugyanazon az útvonalon mentem oda, ugyanazok mellett a szobrok, üzletek, kioszkok mellett haladtam el; mindig ugyanannál a standnál és ugyanattól az újságárustól vettem meg az újságomat, ugyanabban az étteremben ebédeltem, és ugyanott vettem meg mindennapi, joghurtból és pizzából álló vacsorámat; világos, hogy a város számomra egy kis körbe szorult, és kialakult bennem az a nem éppen kellemes érzés, hogy a környezetem is „megjegyzett" magának. Hiszen ilyenformán mindig ugyanazokkal a járókelőkkel találkoztam össze, még a kutyák is, akiket gazdáik pórázon sétáltattak, mindennapi ismerőseimmé váltak. Márpedig ha a járókelők, az utcai és bolti eladók, sőt még a kutyák is ismerősök, az embernek óhatatlanul az az érzése támad, hogy ő is ismerős, megszokott figurává vált számukra. És a várost, éppúgy, mint a házat, az utcákat vagy a szobákat, sőt az egész világot, egész bolygónkat tulajdonképpen nagyon-nagyon szűknek érzi.

Ha most behunyom a szemem, világosan magam előtt látom a hosszú Via dell'Independenzát: mint Bologna majdnem minden utcája, voltaképpen egy hosszú-hosszú, oszlopos passzázs; a *sottopassaggió*-t, amelyből négyfelé indulhat az ember, jobbra az Ugo Bassi utca nyílik, ahol olyan jól meg lehet ebédelni a már említett remek önkiszolgáló étteremben (itt Bolognában *tortellini*-nek, Torinóban *capoletti*-nek, Velencében *ravioli*-nak, minálunk Szibériában *pelmenyi*-nek, világszerte pedig barátfülének, derelyének, húsos táskának nevezik azt a tésztát, ami annyira ízlett ott); egyenesen előremenve a hatalmas Neptun-szökőkút medencéje előtt találja magát az ember, balra pedig, a rövidke Via Rizzolin végighaladva, az egyetemhez, a színházhoz és egy páratlan szépségű palotához jutunk el; ez utóbbiban talált otthont a Martini atyáról elnevezett kézirattár és a hozzá tartozó szűk kis olvasóterem. Természetesen felére is lerövidíthettem volna az utat, amely így is csak húsz percet vett igénybe, ha a szállodámtól átlós irányban haladok, a keskeny, járda nélküli mellékutcákon át. De semmi kedvem sem volt lerövidíteni utamat. Figyelmem belekapaszkodott minden ismerősbe, emlékszem az aluljáróban tanyázó vándormuzsikusok arcára, akik valami képtelen, dzsessz-szerű, „modern" dallamtalanságot nyekergettek hangszerükön, s a bélyegkereskedés tulajdonosára, akinek orosz neve volt, ráadásul Markov,* s az abban a hónapban az aluljáró kőalagútjaiban lakó – a szó szoros értelmében ott lakó – cigányok tarka rongyaira. És ami a fő, minden reggel hangos *buona mattiná*-val illett köszöntenem a Via Rizzoli végén Bologna két szépséges toronyleányát, a Torre Asinellit és még nagyobbra nőtt húgát, a Torre Garisendát, melyek elképesztően ferdére épültek, s mintha ugyancsak visszabókoltak volna.

Akár az embereknek, a városoknak is megvan a maguk jel-

* Lefordíthatatlan szójáték: oroszul a bélyeg neve – *marka*.

leme. Még az első utam alkalmával megvettem az egyetem árkádja alatt tanyázó könyvkereskedőtől egy metszetet, amely a XVII. századi régi Bolognát ábrázolta. Ha nem volna olyan sápadt téglaszínű maga a város – s ez a szín a régi metszeten homokszínné fakult –, s nem síkságra épült volna, a hegyesvölgyes Szvanétiának hihetném. Egyetlen más olasz városban, sehol másutt a világon nem láttam ehhez hasonlót. A régi Bologna, mint egy sündisznó, száz meg száz tűhegyes tornyát mereszti a magasba, mintha sok száz harsonás emelné hangszerét az ég felé. Vagy mintha óriási imádkozó tömeg tárná az Isten felé hosszú, sovány karjait. Azt hinné az ember – város ide, jellem oda –, amilyen magasbatörően él, úgy is gondolkodik. Pedig ugyanez a város a világ minden más városánál jobban elrejti lakóit az ég elől. Valamennyi utcája – nem túlzás: valamennyi! – fedett passzázs, végtelen árkádsor, melyet megszámlálhatatlan oszlop támaszt alá. A gyalogos nem érzi se az esőt, se a napot, se a havat, egyetlen kézben sem látni ernyőt, a bolognai esőköpeny pedig csak elvileg esőköpeny, csuklya helyett sikkes kis pelerin libeg a vállon, mert Bolognában nincs szükség csuklyára.

Emlékszem, valahol azt írtam, annyira kétségbe ejtett ez a „földhözragadt" életforma, a lesütött szemmel járó-kelő emberek, az árkádok alá kényszerített utcák, hogy elhatároztam, addig megyek, amíg végre eget nem látok a fejem fölött és szabad levegőt nem szívhatok. Elmentem egészen a „sorompóig", a Porta Saragossáig, hogy onnan felkapaszkodjam a bűbájos Madonna di San-Lucához, Bologna védőszentjének templomához, és eltátottam a számat: mint egy cikcakkosan lebegő kígyó, ugyanolyan fedett, oszlopos folyosó kúszott fel hozzá, mint a város többi utcája. Három kilométeren át, 666 árkáddal, körülbelül háromszáz méterrel a tenger szintje fölé. Kellett nekem szabad ég!

A háborús pusztítások következtében Bologna majdnem

minden tornya eltűnt a századok folyamán, mintha csak leradírozták volna őket a metszetről; itt-ott lehet, hogy maradt egykettő, de az újonnan épült toronyházak elrejtik őket a szem elől. A sok száz ég felé táruló kézből csak két hosszú ujj vészelte át az időket, az egyik hosszabb, mint a másik, s az egyik egyenes, a másik megdől – mint egy valóságos kéz valóságos ujjai: az Asinelli és a Garisenda. De a földhözragadtságot, a földre sütött szemeket, az árkádokat, ahogy mind gyakrabban nevezik őket, épségben megőrizte az idő.

Számomra úgy tűnik, hogy ez az architekturális dialektika, a földi győzelme az égi fölött, valamelyest hasonlít magának a város történetének dialektikájára. Európa, s kiváltképpen Itália még a középkorban alapított, Európa-szerte híres ősi egyetemeit ma is valami misztikus, vallásos félhomály lengi be, még azokat is, amelyeknek nincs is külön teológiai fakultásuk. Oly sokáig éltek annak a nevezetes formulának a bűvkörében, hogy a filozófia a vallás szolgálója, hogy e réges-rég eltemetett formula távoli árnyéka még mindig ott sejlik homályos sarkaikban, őrzik az öreg falak, a latinosan auditoriumnak nevezett előadótermek, a vastag falakba bevésett feliratok, a rácsos ablakok. Bologna ezzel szemben, már évtizedekkel ezelőtt, a művelődés nagyon józan és reális útját választotta, és ez különösen rokonszenvessé teszi számunkra szellemiségét.

A technikáért bolonduló századunkban engem mindig különös tisztelet fog el, valahányszor elmegyek a Via Zambonin terpeszkedő vaskos épülettömb mellett, melyben ez egyetem világszerte híres fakultásai, az állattan, az antropológia, az összehasonlító anatómia, a hisztológia, a patológia, a higiénia és a medicina (más néven: az orvoslás művészete) tagozata működik. Bologna a múltban jogászairól volt híres – most kiváló orvosokat képez. Genovában a mérnök és a technikus az úr, Bolognában az orvos és a sebész.

Századunk persze joggal nevezhető a mérnökök századának,

de még ha a fizikának és a technikának sikerült is háttérbe szorítania a humán tudományokat, a biológiával nem sikerült elbánniuk; a biológia fölfedezései semmivel sem kevésbé fontosak és legalább annyira lázba hozzák az emberiséget, mint a fizikai fölfedezések. Ez pedig nagyon sokat jelent. Korunk technikai arculatának ez adja meg a nagy, szociális humanizmus enyhítő vonásait s a gondolkodás absztrakt matematikai jellegének az eleven materializmust.

II

Amikor bolognai barátaim egyikének bevallottam ezeket a gondolataimat, először azt tanácsolta, ne „idealizáljam" túlságosan a helyzetet, és ne vegyek készpénznek mindent, ami az útikalauzokban áll, hanem inkább figyeljek oda az elégedetlen egyetemistákra, a diáktüntetésekre, hallgassam meg a munkásokat, amikor például a polgármestert szidják, és olyasmikkel vádolják, hogy a bíborosok és a Vatikán „talpát nyalja". Ám hamarosan maga is tűzbe jött, és kijelentette, hogy Bologna azért „mégiscsak az élen jár", éspedig nemcsak az orvostudományban és a sebészetben, hanem például a zenében is.

– Mit gondol, hol mutattak be Olaszországban először Wagner-operát? Minálunk, a bolognai operában. Amely, mellesleg, egyszer már porig égett, de mi újra felépítettük, pontosan ugyanolyanra, amilyen a maga Miszlivecsekje idejében volt. Most pedig mintha régi operaművészetünkben valami új volna kialakulóban. Föltétlenül menjen el *A török Itáliában* bemutatójára. Mi újítjuk fel elsőnek a fiatal Rossininak ezt az operáját... De nehogy azt gondolja, hogy holmi trükkökkel vagy absztrakciókkal megtűzdelve, összevissza forgatva a meséjét. De inkább nem is mondok semmit, kíváncsi vagyok, mi lesz a maga véleménye róla...

Elhatároztam, hogy lesz, ami lesz, föltétlenül elmegyek, persze nem a bemutatóra, hanem majd valamelyik szerény, vasárnap délutáni előadásra.

Lesz, ami lesz, mondom, mert az operákkal kapcsolatban meglehetősen kínos emlékeim vannak. Legutóbb, anélkül, hogy megnéztem volna a plakátot vagy az újságot, csakis azért, hogy legalább egyszer eljussak a híres milánói Scalába, és meghallgassak egy operát, mindegy, hogy melyiket, jegyet váltottam a földszint legelső sorába (majdnem egyedül ültem ott!) és repeső szívvel vártam, hogy fölmenjen a függöny. Egyszer csak a színpadra szegzett tekintetem egy rendkívül csodálkozó szempárral találkozott: Kondrasin állt a karmesteri pulpituson! A Scalában ezen az estén nem operaelőadás volt, hanem szimfónikus hangverseny Sosztakovics és Prokofjev műveiből, szovjet vendégkarmester közreműködésével. Másik „operai élményem" ugyancsak öt évvel ezelőtti, és Nápolyhoz fűződik. Ott meg a San Carlo valamelyik bemutatójára akartam feltétlenül eljutni, hiszen ezt a színházat a XVIII. században az „én" Miszlivecsekem és legjobb operái éltették, és nem sajnáltam volna tízezer lírát kiadni egy földszinti helyért (óriási összeg volt ez akkor!), de nem számoltam azzal, hogy bemutató előadáson a San Carlo földszintjére senkit sem engednek be estélyi ruha nélkül – márpedig nekem nem volt estélyi ruhám. Így hát némi habozás után mertem csak odalépni itt Bolognában a Teatro Comunale pénztárához, és mielőtt megváltottam volna a jegyemet, kikérdeztem a pénztáros kisasszonyt, bemehetek-e így, egyszerű pulóverben – igaz, hogy nem voltam egészen biztos benne, megértett-e.

Elérkezett a vasárnap. A Teatro Comunale, amelyet pontosan ugyanolyanra építettek fel újra, mint amilyen kétszáz évvel ezelőtt volt, egy otthonos terecskén áll, annak is csak az oldalát mutatva. Az emberek kabátban, kalapban lépdeltek fel az ünnepélyesen kivilágított, széles lépcsősoron, és akár templomba

menet, csak a földszinti helyekre vezető ajtók előtt vették le a kalapjukat. A hölgyek prémekbe burkolózva ültek körülöttem (Nyugat-Európában nem annyira a hideg elleni védekezésül, mint inkább sznobizmusból viselnek bundát). A puha szőnyeggel borított átjárókban tizennyolcadik századbeli öltözetet viselő férfiak kísérték a nézőket a helyükre: a színház valamennyi alkalmazottja feszes selyem térdnadrágot, fehér harisnyát, lakkcipőt és vörös mellényt fölé boruló csipkés zsabót viselt, mintha csak a rokokó kora tért volna vissza a múltból. Az 1756-ból származó rajzok szerint helyreállított nézőtér kupolája merészen tör a magasba, s a hatalmas kristálycsillár nagyon lágy, libegő fényt szór lefelé. Ezen a nézőtéren a mennyezettől a páholyok arany díszítéséig, a puha földszinti zsöllyéktől a több emeletes páholysorig minden az operaművészet őshazáját, a XVIII. századot idézi, ugyanazt a költői hangulatot, amely Leningrádban a hajdani Marijinszkij vagy Moszkvában a Nagyszínház falai közt lengi körül az embert; innen, Nyugat-Európából indult vándorútra a színháznak ez az ünnepélyes, csillogó típusa.

A demokratikus Bolognában nem kellett pirulnom pulóverem miatt: az emberek legtöbbje egyszerűen a székek háttámlájára akasztotta a kabátját, stóláját, vagy pedig összetekerte és a szék alá dugta, akár a londoni mozik közönsége; a prémek és briliánsok pedig senkit sem zavartak, hacsak azokat nem, akik viselték őket. Kinyitottam a műsorfüzetet. *A török Itáliában*-t Rossini huszonkét éves korában komponálta, és először a Scala mutatta be 1814-ben, amikor is csúfosan megbukott. A nézők csupán az énekeseknek tapsoltak, az akkori szokás szerint a zenekari árokban, a csembaló mellett ülő megilletődött zeneszerzőre senki sem volt kíváncsi.

Másnap az újságok olyasmiket írtak, hogy az efféle „vulgáris operabuffók" vidéken még úgy-ahogy elmennek, de fővárosi színpadon semmi esetre sem lett volna szabad bemutatni. Ezt a XIX. század hajnalán írták, amely a „divatjamúlt" XVIII.

századi ízlést titulálta megvetően vulgáris buffónak, a maga részéről viszont szívesen léptette fel a népet kikötői tömeg, cigányok, becsípett matrózok, ledér leányzók, a balett-táncosokban vagy a cirkuszi akrobaták mutatványaiban gyönyörködő, lármázó, tolongó falusiak képében. A Rossini-opera szövegét, Felice Romani művét, otromba vásári komédiának minősítették. Cselekménye (a szabados erkölcsű polgárasszonyka elhódítja a szép cigánylánytól gazdag török gavallérját, s a felszarvazott férj együtt kesereg az asszonyka cserbenhagyott, korábbi szeretőjével) még teljesen a XVIII. század végi komédiák szellemében fogant. Romani újítása mindössze annyi, hogy felléptet egy kizárólag recitáló figurát, bizonyos *il poetá*-t, aki, mint a darab szerzője, maga is részt vesz a játékban, jobban mondva: ő irányítja.

Rossininak azonban már akkor akadt egy rajongója, csak egyetlenegy – de milyen! Az olaszok a maguk módján Arrigo Beyle-nek hívták; valójában Henri Beyle volt a neve, akit az olvasó emberiség Stendhalként tart számon. Addig olvastam a török históriáját, amíg el nem kezdődött az előadás, majd miután majdnem három órán át mozdulatlanul hallgattam a kétfelvonásos operát, gondolatban megköszöntem a sorsnak, amiért letörölve minden fáradtságomat, ilyen ritka, üdítő élvezetben részesített, mert nemcsak átéltem, mint egy boldogító élményt, hanem föl is gyújtotta képzeletemet.

Azt mondják, az apák és fiak kevésbé értik meg egymást, mint a nagyapák és unokák. Ha a nemzedékváltás történelmileg konfliktusokkal jár, akkor ezzel szemben a távolabbi nemzedékek megértése a közbülső feje fölött nemcsak a családon belül tapasztalható, hanem a kultúrában, a tudományban is. Micsoda mélységes megvetéssel nézte le a Blok által „vaskeménynek" nevezett XIX. század a XVIII. század alkímiáját és materializmusát, naiv zenéjét és Metastasio naiv drámáit! Mi pedig szeretettel és megértéssel nézünk a XVIII. századi embe-

rek, „nagyapáink" szemébe, és korunk kémiája csöppet sem neveti ki az alkímiát. De ezt csak mellesleg.

Mi újat hozott a bolognai opera és rendezője, Aldo Trionfeo Rossini törökével a színpadra, hogy említett jó ismerősöm annyira a lelkemre kötötte, nézzem meg ezt az előadást, ha valami újat, valóban haladót akarok látni az operaművészetben? Távolról sem mindjárt jöttem rá. És akkor is lehet, hogy a magam módján értelmeztem, nem úgy, ahogy maga a rendező. Mindenekelőtt: valóban nem volt semmi trükk, minden egyszerűnek és reálisnak hatott, mint a mindennapi emberi drámák; nem volt se „jelképes" kikötői tömeg, se „jelképes" cigányok és ledér leányzók, de nem voltak láthatók abban a vaskosan „reális" formában sem, ahogy valaha a mi „műértő" rendezőink állították színpadra őket. A költő – Alberto Rinaldi ragyogó megformálásában – ugyancsak a XVIII. századot idézve, az ifjú Goethe korának öltözékében, kezében füzettel és ceruzával járkált föl-alá a színpadon, mint egy valódi színházi rendező, fürkészte hősei életét, és közben fennhangon gondolkozott. Néha feljegyzett valamit a füzetébe, és elegánsan irányította a cselekményt, előbb a drámai csúcspont, majd a boldog végkifejlet felé. Mindebben látszólag nem volt semmi új, sőt inkább hagyományosnak tűnt, éppen úgy, ahogy az én szememben kincset érő hagyományos szellemet árasztanak Osztrovszkij darabjai – kivált a *Farkasok és bárányok* – a Volga menti városok, Jaroszlavl, Kosztroma, Uljanovszk színházainak előadásában... No de mi töltötte meg mégis annyi frisseséggel, mi törölte le rólam a fáradtságot, s tartotta ébren figyelmemet majdnem három órán át? Miben volt felfedezhető az opera újfajta felfogása?

A török Itáliában cselekményének bonyodalma és megoldása szerintem a felszarvazott férj és a feleségébe szerelmes török találkozásának központi jelenete. A jólelkű és nevetséges férj ragaszkodik ledér feleségéhez, a szerelmes török pedig meg akarja vásá-

rolni tőle. A két jellem szokatlanul világosan villant fel a muzsikában, amely a gesztusok magas fokú realitásával kísérte a színpadi cselekményt: keleti elemei oly ismerősen csengtek fülemben, mintha maga Rossini is éveken át hallgatta volna a mi dudásaink és dobosaink művészetét. A fülemnek oly ismerős érdekes ritmushoz pontosan, a legkisebb nüanszokig igazodtak a török szaggatott, szenvedélyes mozdulatai, szapora hajlongásától kezdve kifordítva tartott tenyerén és guggolásán át arcának mimikájáig, ami tévedhetetlenül felidézi előttünk a keleti típust és atmoszférát. A közismert, Rossini-féle pattogó staccatók, a pergő beszéd (amit a *Sevillai borbély*-ból jól ismerünk) s válaszul a bensőséges, enyhén kérdővé emelkedő európai áriák csodálatos jelenetté álltak össze: a török és a felszarvazott férj úgy beszélget, hogy egyik sem érti a másikat. A török aranyért akarja megvásárolni a férjtől a feleségét, mert ez számára mindennapi becsületes ügylet. A férj nem érti, mit akar a török, nem tudja felfogni, hogy *egy embertől meg lehet vásárolni egy másik embert*... És a több mint másfél évszázados vígopera a zseniális muzsika és az énekesek pompás játéka révén bebizonyítja, hogy egyáltalán nem egyetlen estére szóló bolondozás, de nem is „bravúráriák" sorozata, hanem valódi, érdekes dráma. Drámai bonyodalmában – mint már mondtam – benne rejlik a megoldás. A könnyűvérű feleség fellobbanó szenvedélye elhamvad, és visszapártol a férjhez, ahhoz, aki őt mint embert tiszteli, vagy napjaink száraz nyelvén szólva: visszatér a megszokott társadalmi viszonyok ismerős világába.

Mindez – ismétlem – az én szubjektív értelmezésem. Ám egy kérdés fölébe kerekedett valamennyi benyomásomnak: a régi művészet – mondjuk, a szereplőit világosan tipizáló XVIII. századi operák – jelképszerűségét vajon a kortársak vagy maguk a szerzők *jelképként* fogadták-e el? Vagyis eleve azzal a szándékkal eltelve ült-e, tollát rágva, íróasztala mellett a szerző, hogy márpedig ő most elvontan tipikus figurákat állít a szín-

padra, akik majdan mint tipikus maszkok fognak elterjedni? És vajon a nézők úgy ültek-e be a színházba, hogy mint elvontan tipikus, eleve jelképszerű cselekményt fogják felfogni a színpadon látandókat? Vagy pedig ez a „jelképszerűség" később rakódott rájuk, és maga a jelképszerűség fogalma is sokkal később, az idő prizmáján keresztül bukkant fel? Különben is, mi az, hogy „jelképszerűség", mit jelentenek ezek a végtelen viták és szócséplések maszkokról, a commedia dell'artéről, „általános emberi tulajdonságok" megszemélyesítéséről, a konkrét sokaságtól elvonatkoztatott absztrakt típusokról, amelyek mint bizonyos közös vonások, közös megállapodás szerint (hogy könnyebb legyen megszerkeszteni a kiagyalt „valóságot"), csupán *logikai, formális* kapcsolatban vannak egymással? Röviden szólva: létezett-e ez az eleve elhatározott jelképszerűség abban a korban, amikor ezek az általunk most jelképszerűnek felfogott dolgok létrejöttek? Nemcsak a legújabb kor aberrációja ez? És gondolataim szárnyalását követve, egyszer csak fölfedeztem, mi újat adott valóban a bolognai Teatro Comunale előadása.

III

Nem a színházban fedeztem fel, és nem is azonnal, hanem szállodai szobám ingatag asztalkája mellett, ahol délelőttönként a magammal hozott jegyzeteimen dolgozgattam. Azt vettem a fejembe, hogy én most egy ókori görögnek képzelem magam. Ott ülök az amfiteátrumban, és Arisztophanész „felhőit" meg „békáit" nézem. Körülöttem harsány hahotázás; én magam is úgy nevetek, hogy már fáj tőle az oldalam. Mert így volt. De vajon hangosan hahotázott volna-e egy ókori görög holmi absztrakt felhőkön, melyeket csak formális kapcsolat fűz egymáshoz? Mit neki Hekuba, és mi ő Hekubának? Ahhoz, hogy

a művészet – még ha allegorikus is – felgyújtsa, megragadja a nézőt, és erős érzelmi reakciót váltson ki belőle, nem formállogikai, hanem *konkrét társadalmi viszonyokra* kell épülnie, amelyekre a néző ráismer, és amelyek felkelthetik az érdeklődését.

A bolognai operának szerintem azért sikerült feltámasztania a jó öreg Rossinit, mert a rendező nem hitt abban, hogy a régi művészet „eleve jelképszerű" volt. A régi opera mulatságosan melodramatikus kollizióit úgy fogta fel, hogy azok az akkori reális helyzetből nőttek ki, és két társadalmi rendszer akkor reális különbségét tükrözték, ami két konkrét pszichológiát hozott létre: az európai férjét és a háremtulajdonos törökét. A bolognai operaház lefejtette szemünkről és fülünkről a „jelképszerűség" beidegződését, mint egy hályogot, anélkül azonban, hogy ehhez bármiféle erőltetett didaktikus tanulságot vagy naturalizmust vett volna igénybe – csupán mélyebben feltárta a szöveg és a zene mondanivalóját, vagyis azt, amit az operába beleírtak.

A magammal hozott jegyzetek jórészt Lenin és Gorkij levelezéséből vett részletek voltak, köztük egy olyan idézet, amelyet nemigen ismernek, s ha jól tudom, nem is szerepel egyetlen olyan gyűjteményben sem, amely Leninnek a művészetre vonatkozó nézeteit tartalmazza. Ezek a szavak pedig szüntelenül ott motoszkáltak a fejemben, miközben a bolognai előadáson töprengtem.

Hadd emlékeztessem az olvasót arra, hogy Lenin életének legmegbízhatóbb tanúja, Krupszkaja, hat évvel Lenin halála után, 1930 májusában, Gorkijhoz intézett levelében külön kiemelte ennek a levelezésnek rendkívüli fontosságát: „Tudja, Vlagyimir Iljics nagyon szerette Önt... Amikor Ön megérkezett, rettenetesen szerettem volna elbeszélgetni Önnel Iljicsről, egyszerűen, asszonymódra kisírni magamat a jelenlétében, annak az embernek a jelenlétében, akivel Iljics többet beszélt ön-

magáról, mint bárki mással."* Gorkij, ennek a levélnek a tanúsága szerint, az az ember volt, akivel Lenin *többet beszélt önmagáról, mint bárki mással.* Az, hogy „önmagáról", természetesen nem azt jelenti, hogy a múltjáról, az érzéseiről, hétköznapi örömeiről és gondjairól beszélt neki. Krupszkaja levelének szellemében azt jelenti ez a szó, hogy „feltárulkozott" előtte, elmondta, hogyan ítél meg egyes embereket, a munkát, az eseményeket, vagyis mindazt, ami történt – s inkább, mint bárki más előtt.

És lám, abban a mélységes belső intimitást sugárzó hangnemben, amelyben Lenin Gorkijjal vitába szállt – végtelenül óvatosan, nehogy sokkot okozzon, s ugyanakkor végtelenül precízen fogalmazva, nehogy meghagyja abban a tévhitében, hogy a közte és a vperjodisták közt filozófiai kérdésekben tátongó szakadék áthidalható –, váratlanul a művészetről is mond valamit. A legnagyobb jóakarattal kapja rajta Gorkijt a saját ellentmondásain („nem egészen tiszta ez magánál" – kétszer is szerepel ebben a levélben ez a suta fordulat), egyszer csak ő maga mond valamit, ami „nem egészen tiszta", mintegy megcáfolva önmagát. Minthogy ezek a mondatok nagyon fontosak, idézve pedig igen bonyolultnak tűnnek, kicsit részletesebben foglalkoznék velük.

Gorkij, abbeli igyekezetében, hogy kibékítse Lenint az általa kedvelt Lunacsarszkijjal és Bogdanovval, ugyanakkor tisztában lévén azzal, hogy ő maga nemigen érti ezt az egész szakadást, sőt mi több, nem is tartja olyan nagyon szükségesnek és fontosnak, ezt a mondatot írja le: „Az embereket megértem, de a tetteiket nem." Lenin azzal a mindenkori hevességével válaszol neki, amellyel csak úgy ömlenek szavai a papírra: „Ön téved a mostani szakadás kérdésében, és jól mondja: »Az embereket megértem, de a tetteiket nem«."** Leírta ezt a mondatot, ám

* Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 209. old.

** *Lenin Művei.* 34. köt., 414. old.

nyomban észrevette, hogy nem azt írta, amit szándékában volt: ez a „jól" tulajdonképpen nem magára a mondatra vonatkozik, sőt... sőt nem is a megfelelő szó, ha meggondoljuk, éppen ellenkezőleg! És a „jól" mellé egy kis csillagot biggyeszt, és lábjegyzetben hozzáfűzi: „Pótlás a »jól« szóhoz: itt van egy fenntartásom. Tetteik megértése nélkül az embereket sem lehet megérteni, csak – külsőleg." Ha beéri ezzel a zseniális fenntartással, jobban mondva: Gorkij beismerésének ízekre szedésével, kimondva kereken, hogy Gorkij nem érti meg az embereket sem, ha egyszer nem érti meg a tetteiket, itt volna előttünk a materialista művészetelmélet tökéletes megfogalmazása. Ám a nagylelkű és tapintatos Iljics részletesebben ki akarta fejteni azt, amit ő személy szerint a művészet fontos kritériumának tartott, és még hozzátette: „Vagyis meg lehet érteni a harc egyik vagy másik résztvevőjének a lelkivilágát, de nem lehet megérteni a harc *értelmét,* nem lehet megérteni: a harc *jelentőségét* a politika és a párt szempontjából."*

Minthogy megígértem az olvasónak, hogy lehántom magamról a hivatalos „istenfélelem" kérgét, és nem rettenek vissza még attól az „eretnekségtől" sem, hogy ízekre szedjem, amiket Iljics mondott, mintha csak egészen közönséges, mindennapi ember lett volna, kimondom azt a szerintem teljesen normális véleményemet, hogy Iljics ezzel a kiegészítéssel agyonütötte az előtte mondottakat, és fenntartás helyett – ugyanazt ismételte el, amit maga Gorkij mondott! Hiszen azzal, hogy „meg lehet érteni a harc egyik vagy másik résztvevőjének lelkivilágát, de nem lehet megérteni a harc *értelmét,* nem lehet megérteni a harc *jelentőségét* a politika és a párt szempontjából", ugyanazt mondja, mint Gorkij: „Az embereket megértem, de a tetteiket nem." Pontosan ugyanazt, pedig ha Iljics valóban egyetértett volna ezzel a megfogalmazással, nem írta volna oda

* *Lenin Művei.* 34. köt. 415. old.

azt, hogy fenntartása van. De odaírta, és én most újra leírom, ezúttal a magam módján hangsúlyozva: „*Tetteik* megértése nélkül az *embereket* sem lehet megérteni, csak – *külsőleg.*"

Mindjárt meg fogom magyarázni az olvasónak, miért tulajdonítok ilyen óriási fontosságot a fenntartás formájában kifejezett lenini gondolatnak, illetve az első felének. Ám előbb megpróbálom megvilágítani, miféle ellentmondásba került itt maga Lenin. Lehet, hogy úgy érezte, nem engedheti meg magának, hogy azt mondja egy nagy művésznek: Ön nem értheti meg az emberek valódi lelkivilágát, ha nem hatol a mélyére, nem jut el a politikai értelméig annak a küzdelemnek, amelyet ezek az emberek folytatnak – ezért megfordította a gondolatmenetet, s a kérdés súlypontját az „emberekről" áthelyezte a „harcra", vagyis a „tetteikre". Vagy lehet, hogy pusztán a sietség miatt, amellyel a pótlást írta, fordult visszájára a mondat értelme. De bárhogy is történt, a tény az tény. Lenin elsősorban azt mondta (és az írás megmarad): „Tetteik megértése nélkül az embereket sem lehet megérteni, csak – külsőleg."

Az én szememben ez Lenin esztétikájának, a művészi irodalmi jellem lenini fölfogásának sarkköve. Aki csak az ember külsejét, mindenki előtt nyilvánvaló ismertetőjegyeit reprodukálja – amilyennek, mondjuk, az utcán, a park padján, fényképen, sőt akár beszélgetés közben, vendégségben, a vonat kupéjában mutatkozik (bár itt sem tétlen a szó direkt értelmében, vagyis ha passzívan is, de részt vesz valamilyen általános mozgásban), képtelen mélyen megérteni ennek az embernek a lelkivilágát, legföljebb az egészében jelképszerű portré – a *külső* kép – konkrét ceruzavonásait húzhatja meg. Egy nagy szovjet színész egyszer azt kérdezte tőlem: „Megpróbálta-e már a színházban a színészek színpadi játékát figyelve kitalálni a valódi jellemüket, azt, hogy milyen emberek az életben?" Gondolom, ő maga sem volt tudatában a kérdés pillanatában, milyen mély és bonyolult gondolatot fogalmazott meg, hiszen

ehhez nemcsak jó szem és gyakorlott megfigyelőképesség szükséges, hanem a dialektika adománya is, lévén a színész élete éppen a „színpadi játék".

Mi magunk sem igen ismerjük önmagunkat, hol kishitűség gyötör, hol túlbecsüljük képességeinket – így van ez emberemlékezet óta, azóta, hogy az ógörög filozófus kitűzte az önvizsgálat nehéz feladatát: „Ismerd meg önmagad." Goethe, az emberiség legbölcsebb költője végtelenül egyszerűen oldotta meg ezt a feladatot. Így válaszolt: *Cselekedj, és nyomban tudni fogod, mi rejlik benned, mire vagy alkalmas.* Lenin (mellesleg, nemegyszer) pontosan ugyanígy fogalmazta meg az ember megismerésének módját. Csak a cselekvést, a tettet fogta fel mélyebben, nem „általános emberi" szempontból, hanem marxista módra, a gazdaságból, az osztályból, a termelési viszonyokból, s nem csupán a termelőerőkből gyökereztetve. Hadd iktassak ide egy példát, amelyre egyébként már a múltban is hivatkoztam.

Egy kitűnő szovjet írónő egyszer nagyszámú hallgatóság előtt kijelentette, hogy a művésznek nem kell feltétlenül ismernie a gazdasági törvényeket vagy a kereskedelmet ahhoz, hogy művészi figurát teremtsen. Én akkor azt válaszoltam neki (akkor merőben rögtönözve, később azonban nagyon sokszor tudatosan megfontolva, mint most is): akkor Puskin után a legnagyobb orosz író – Gogol – ugyan miért nyaggatta barátait és ismerőseit statisztikai, gazdasági, mezőgazdasági könyvekért, mielőtt nekifogott volna megírni a *Holt lelkek*-et? Korántsem csupán azért, mert tudni akarta a legfrissebb adatait azoknak a földesúri birtokoknak, amelyeket Csicsikovja társaságában föl szándékozott keresni; ez ugyanis magától értetődő. És nem is csupán azért, mert érdekelte, mi módon hajtják be a fejadót jobbágyaikon a földesurak. Ez is magától értetődik, hiszen tudnia kellett, megszűnik-e ez a „lelkenként" fizetendő adó nyomban azután, hogy meghal egy „lélek", vagy pedig fizetni kell egészen az újabb „revíziós listáig" – ugyanis erre épült egész

elgondolása; éppen erre az elképesztő kázusra hívta fel Puskin a figyelmét, mint ami egészen különleges lehetőségeket kínál egy regény számára. Gogol alkotói szerepe azonban korántsem szorítkozott ezekre a – mint ahogy ma mondanánk – technikai momentumokra. A halhatatlan művészi figurák egész galériáját hagyta ránk; nincs az a művelt ember hazánkban, aki ha olvasta a regényt és meghallja Korobocska, Szobakevics, Manyilov vagy Csicsikov nevét, ne látná őket maga előtt *elevenen*, hús-vér valóságukban, a maguk emberi különösségében, amit *jellemnek* szokás nevezni. Mint *eleven* embereket, nem pedig *külsőleg, jelképszerűen*.

De elemezzük csak, minek köszönheti Gogol, hogy eleven emberi jellemeket ilyen halhatatlan figurákban tudott megjeleníteni. Annak, hogy találkozásaik fő *cselekményét* írta le: az *adásvételt*. Hagyjuk ki a regényből azokat az oldalakat, ahol Manyilov, holmi ködös, „fellegekben járó" filozofálgatás eredményeképpen ingyen odaajándékozza Csicsikovnak a maga „holt lelkeit", akik úgyis megfoghatatlanul lebegnek agyának valamelyik tekervényében; hagyjuk ki azt a jelenetet, amelyben az első pillanatban jószívűnek mutatkozó, de a csontja velejéig kuláklelkű Korobocska – aki mint a föld alatt porladó materiális csontok halmazait fogja föl a maga halott jobbágyait – határozatlanságával a kétségbeesésbe kergeti Csicsikovot („Igazán... én olyan tapasztalatlan özvegyasszony vagyok! Mégis inkább várnék egy kicsit, hátha jönnek a kupecek, és jobb árat kínálnak..."); tekintsünk el attól, hogyan alkudozik Csicsikovval Szobakevics, ez a hétpróbás kupec, aki mindenben a tartósságot keresi („Önnek holt lelkekre van szüksége? – kérdezte Szobakevics igen egyszerűen, a legcsekélyebb meglepetés nélkül, mintha gabonáról lett volna szó..." és nyomban hallatlan összeget kért értük: darabjáért száz rubelt, „hogy túl sokat ne kérjek"). Szobakevics szemében ezek a „lelkek", minthogy valakinek szükségük van rájuk, máris áruk, és már sorolja is a

tulajdonságaikat: „...Miluskin, a téglaégető! Micsoda kályhát tudott az rakni! Akármilyen úri házba beillett! Aztán Makszim Tyeljatnyikov, a csizmadia! Amihez az csak hozzányúlt az árjával, abból csizma lett, mégpedig remek! Aztán ha csizmadia volt is, sose itta le magát. Hát Jeremej Szorokopljohin? Az egymagában felért valamennyi muzsikkal. Moszkvában szatócskodott, és évente ötszáz rubel váltságdíjat fizetett..." És Csicsikov zavart közbeszólásaira, hogy hiszen ezek ma már egytől egyig halottak, akikkel legföljebb a kerítést lehet megtámasztani, azt válaszolja: „Különben pedig... mi hasznom azokból, akik életben vannak?"* Szóval, próbáljuk meg kihagyni ezeket az alkudozási jeleneteket – valamennyi figura, aki eddig szoborszerű plaszticitással élt emlékezetünkben, egyszerre összeroskad, elveszti karakterét, többé-kevésbé általánossá, külsőségessé válik. Halhatatlan figurájuk éppen az adásvétel pillanataiban születik meg. S velük együtt megjelenik az egész reform előtti orosz jobbágyfalu, az elmaradott orosz gazdasági berendezés történelmileg konkrét képe. „Tetteik megértése nélkül az embereket sem lehet megérteni, csak – külsőleg."

IV

Vajon Gorkij felfigyelt-e Lenin levelének erre a mondatára? Fontos bizonyítékaink vannak. 1930 tavaszán készültek nyomdába adni Gorkij Leninről szóló emlékezéseinek új kiadását. Május 25-én azonban Gorkij megkapta Nagyezsda Konsztantyinovna már előbb említett levelét. És olyasmit tesz, ami azt bizonyítja, hogy mélyen megrendítette ez a levél: június 20-án ezt a feljegyzést küldi titkárának: „Javaslom, tartsa vissza az emlékezések kinyomtatását, mert most ki tudnám még egészí-

* Gogol: *Holt lelkek.*

teni: itt van nálam N.K.Krupszkaja levele, amelyben azt írja, hogy énvelem »Iljics többet beszélt önmagáról, mint bárki mással«."

Vajon mivel szándékszik kiegészíteni visszaemlékezéseit?

Ugyanebben az évben – 1930-ban – veti papírra a jelenleg levéltárban őrzött *Jegyzetek*-et, melyek közt van egy nagyon fontos feljegyzés Leninről. Ez a feljegyzés arról tanúskodik, hogy Gorkij helyesen értelmezte Krupszkaja szavait, úgy, ahogy fentebb én is kifejtettem: Lenin számára önmagáról beszélni nem azt jelentette, hogy megosztja valakivel személyes, intim örömeit és gondjait, hanem hogy teljesebben, nyíltabban fejti ki gondolatait, a dolgokról alkotott ítéleteit. Gorkij éppen ebben az értelemben erőlteti meg az emlékezetét: azt igyekszik felidézni – nehogy elvesszen! – mikor és hogyan vallott előtte Lenin a hangulatáról, milyen meglepő, szokatlan gondolatokról számolt be. Emlékezetébe idézte azt a találkozásukat, melynek színhelye Jekatyerina Pavlovna Peskova moszkvai otthona volt 1920. október 20-án. Majdnem teljes egészében idézem. Gorkij elkeseredetten, szinte mint egy gyónást kezdi:

„Az emberek olvastak, tanultak, én pedig 1907-től kezdve szorgalmasan turkáltam annak az értelmiségnek az irodalmi és publicisztikai porában és szemetében, amely elfordult a munkásosztálytól, és a burzsoázia szolgálatába állt. Ez nehéz munka volt, de el kellett végeznem, hogy lehetőleg mindent megismerjek, ami megmérgezheti, visszatarthatja a proletariátus forradalmi öntudatának fejlődését. Mennyi aljasságot és ostobaságot olvastam el! És közben olvasatlanul maradtak Iljicsnek, barátomnak, tanítómnak – aki oly meghatóan törődött velem – legkiválóbb cikkei.

Amidőn Jekatyerina Pavlovnánál ezt megmondtam neki, elnevette magát, és így felelt:

– Hát én? Hegelt nem tudtam kellőképpen feldolgozni. S nemcsak Hegelt. Sok mindent nem tudok, amit tudnom kel-

lene. Én egyáltalán nem akarom sem önt, sem magamat igazolni. De az ön helyzete mégiscsak más. Nem lényegében, de formájában más. Nekem nincs rá jogom, hogy ostobának képzeljem magam, önnek viszont kötelessége, különben nem tudja ábrázolni az ostobát. Ez a különbség.

És nagylelkűen megdicsért:

– Az ostobák tetteit viszont ön alaposan ismeri. Ahogy hallgattam a történeteit, attól tartottam: nem lesz ideje, hogy megírja őket..."*

Lenin itt – mintegy három évvel s pár hónappal a halála előtt – meglepően erőteljesen fogalmazza meg a politikus és a művész közti különbséget. Ahhoz, hogy az író megalkossa az ostoba ember művészi figuráját, „ostobának kell képzelnie magát", ehhez pedig gyűjtenie kell „az ostobák tetteit". Vajon új gondolata-e ez Leninnek? Először választja el ilyen kategórikusan („nem lényegében, hanem formájában") a politikus munkáját a művész munkájától? Nem, még barátságuk legelején, amikor Lenin heves harcot folytat az vperjodisták idealista tendenciái ellen, Gorkij küld egy cikket a *Proletarij*-nak (melynek, Lenin véleménye szerint, teljesen semlegesnek kell maradnia a bolsevikok belső filozófiai véleménykülönbségében), és ebben a cikkben csak az egyik, Leninnel szemben ellenséges áramlat, a bogdanovizmus nézeteit fejti ki. Lenin nem fogadja el közlésre Gorkij cikkét, de mit ír neki ebben a kiélezett helyzetben, amikor – saját szavai szerint – valósággal tajtékzott dühében, miközben az empiriokritikusokat, empiriomonistákat és empirioszimbolistákat olvasta? Ezt írta:

„Nem tudom persze, milyen következtetésre jutna Ön a végén. Ezenkívül véleményem szerint egy művész mindenféle filozófiából sok hasznot meríthet. Végül teljesen és feltétlenül egyetértek azzal, hogy a művészi alkotás kérdéseiben Ön a leg-

* Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 313. old.

illetékesebb, és hogy ha *efféle* nézeteket merít művészi tapasztalataiból, vagy pedig egy *akár idealisztikus filozófiából is,* olyan eredményekre juthat, amelyek óriási hasznot hajtanak a munkáspártnak."*

A *Proletarij*-nak, politikai lap lévén, a maga politikai útját kell járnia, nem szabad frakciós anyagot közölnie. De Gorkij, a művész, az író *bármilyen* forrásból meríthet tapasztalatot, akár egy *idealisztikus filozófiából* is (Lenin még alá is húzza az idealisztikus filozófiát!), mert olyasmit meríthet belőle, amire szüksége lehet alkotómunkájában, és így végső fokon hasznára lehet a munkáspártnak; *óriási hasznot hajthat* – írja Lenin. A művésznek ahhoz, hogy *alakokat* teremtsen, ismernie kell azt a *talajt,* amelyen alakjai élnek, különben aligha fognak reálisan hatni.

Erről jut eszembe Blok levele, melyben, egy korai színdarabomat bírálva, azt írta, hogy a negatív figurák helyes ábrázolásához „szatírikusan beléjük kell szeretni". Ez mintha „más muzsika lenne", pedig voltaképpen a művészi alkotómunkának ugyanolyan mély megértéséből fakad; Blok is tudta, mekkora erő rejlik a *rettenthetetlen,* a már-már szerelemnek nevezhető ismeretben, az ábrázolandó figurává való átlényegülésben. A politikusnak, a vezetőnek, a stratégának nincs joga ahhoz, hogy bolondnak képzelje magát, alkatilag képtelen beleszeretni egy bolondba annyira, hogy beleképzelje magát a helyzetébe; a művésznek ezzel szemben van mersze hozzá, sőt meg kell tennie, különben soha nem fogja tudni művészileg ábrázolni a bolondot.

Lenin a legnagyobb mértékben megérti ezt, és szélesre tárja a kaput mindennemű ismeretszerzés és „az átlényegülésig fokozódható vonzódások" előtt – az alkotóművész számára. Azok a feljegyzések, melyekben Gorkij megkísérelte visszaidézni emlékezetébe a Lenin által mondottakat, a reprodukált szavak

* Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 30. old.

Capri. V. I. Lenin Alekszandr Bogdanovval sakkozik.
Mellettük A. M. Gorkij és felesége, Marija Andrejeva

szakmai jellegéről tanúskodnak, arról, hogy az írói *alkotómunka pszichológiájára* s ezen alkotómunka *speciális* jellegére vonatkoznak. Ám a Peskovánál elhangzottakon kívül – „Nekem nincs rá jogom, hogy ostobának képzeljem magam, önnek viszont kötelessége, különben nem tudja ábrázolni az ostobát. Ez a különbség" – Lenin azt is mondja (és Gorkij úgy véli, attól a nagylelkűségtől indíttatva, hogy őt megdicsérje): „Az ostobák tetteit viszont ön alaposan ismeri." Alig néhány szó. Mégis pontról pontra megegyezik ezzel a lenini formulával: „Tetteik megértése nélkül az embereket sem lehet megérteni, csak – külsőleg."

Emlékszem, amikor néhány évvel ezelőtt először fogtam bele a *Klim Szamgin* elolvasásába, az a furcsa benyomásom támadt, hogy kibírhatatlanul szárazzá teszi a sok-sok szereplő szakadatlan terméketlen vitatkozása, akiket Gorkij úgyszólván egyszer sem mutat be szakmai, hivatali vagy társadalmi foglalatosság, vagyis valamiféle *cselekvés* közben – csakis terméketlen szócséplés közepette. Különösen vonatkozott ez Szamginra, aki jobbára szótlanul, de szintén teljesen passzívan áll e szócséplés középpontjában, olykor nem is figyelve beszélgető-partnerére; ilyenkor véget nem érő önelemzésbe merül. Amikor pedig a regény folyamán hivatalba kell lépnie a Városok és Zemsztvók Szövetségében, a szöveg megszakad. A jegyzet így kommentálja a hiányt: „... Alekszej Makszimovics, akinek bizonyos kiegészítő információkra volt szüksége, ennek a jelenetnek megírását későbbre halasztotta, és áttért a továbbiak kifejtésére." De a népes szereplőgárdát felvonultató regényóriás hősei az első három kötetben sem csinálnak úgyszólván semmit, csak beszélnek; még a pozitív figurák, a szociáldemokraták is csupán egy-egy szót elejtve vonulnak keresztül lapjain.

Igaz, az első kötetben történik valami, aminek Klim Szamgin közvetlen résztvevője. Gyerekkori játszópajtása, Borisz, korcsolyázás közben beleesik egy lékbe. Klim odakorcsolyázik

a lékhez, s látja, hogy a jeges vízből megmentésért könyörögve nyúlik felé a fuldokló fiú jégtől felsértett, vörösre fagyott keze. Klim azonban gyávaságból nem mer egészen odacsúszni, és nem menti meg. Negatív cselekedet. De legalább cselekedet. Ám ahogy a regény folytatódik, a valóságosan elmerülő játszótárs valóságos keze fokról fokra elveszti realitását, amíg csak egészen illuzórikussá nem válik Szamgin emlékezetében: „Volt itt egy fiú is?" A regény reális vezérmotívuma mintegy hátat fordít az olvasónak, illúzióvá halványodik... Vajon Gorkij tudatosan választotta-e ezt a módszert Szamgin fokozatos leleplezésére, aki – szerelmi kapcsolatait nem számítva – az emberi tevékenység egyetlen aktusa közben sem mutatkozik meg az olvasó előtt?

Akaratlanul is Gorkij saját szavai jutnak az eszembe: „1907-től kezdve szorgalmasan turkáltam annak az értelmiségnek az irodalmi és publicisztikai porában és szemetében, amelyik elfordult a munkásosztálytól, és a burzsoázia szolgálatába állt" – majd ezzel az önvallomással szemben Lenin válasza: „Az ostobák tetteit viszont ön alaposan ismeri." És nem nagylelkű dicséretként, ahogy Gorkij vélte; Lenin ezt sokkal mélyebben és komolyabban gondolta. A könyv óriási – ráadásul egyoldalú – anyaga mint egy sziklatömb nyúlik a széles tabló fölé, amely nem egy szűk kört, hanem a forradalom előtti orosz élet legfontosabb korszakának több évtizedét hivatott reprodukálni. És sokan közülünk, akik oly forrón megszerettük Gorkijt, mint ahogy a fortocskán besüvítő friss szélnek örvend az ember, és éppen ezekben az években, ezekben a forradalom előtti napokban, a lapjai fölött elsírt boldog könnyekre emlékezve, magunkban azt kérdeztük: hol az a Gorkij, aki az *Anyá*-t, a *Pusztító fájdalom*-ot, az *Ember születik*-et, a *Foma Gorgyejev*-et alkotta? Hol érezni itt Gorkij szívverését? Azt a páratlan képességét, hogy a szemétdombon is észrevegye a liliomot, s a legkisebb fénysugarat a sötétségben?

Az életrajzi jellegű *Jegyzetek*, melyekben Gorkij a Leninről hallottakat igyekezett felidézni, éppen azokban az években keletkeztek, amikor a *Klim Szamgin* negyedik kötetének vége felé tartott. Mint tudjuk, a regény végül is befejezetlen maradt. Bár nem teljesen. S nekem úgy rémlik, éppen a befejezésben lehet felfedezni a Lenin által mondottak visszhangját.

A Gorkij-archívum anyagai közt megtalálták az egészen az Októberi Forradalomig tervezett regény végére vonatkozó vázlatot és töredékeket: Lenin Pétervárra érkezésének jelenetét, Lenin alakját úgy, ahogy a nép tudatában élt, és amilyennek az értelmiség és Klim Szamgin látta; az utolsó jeleneteket, sőt a legvégsőt is, amelynek a címe is az lett volna, hogy „A Vég", így, nagybetűvel – félelmetes.

Ezt a részletet majd idézni fogom, előbb azonban hadd szóljak néhány szót egy rövidke részletről.

A regényóriás szereplőinek sokaságában feltűnik egy látszólag kevésbé jelentős alak: Ljubasa. Egyszerű lány, aki a származása következtében, ösztönösen vonzódik a forradalmárokhoz. Íme, mit ír róla Gorkij ebben a töredékben: „Ljubasa? Ljubasa meghalt. Befejezte. Nem illik hozzá, hogy meghalt. Hiába élt a lány. Ingeket varrt és foltozott az eszereknek, pedig az üzemekben, a gyárakban kellett volna működnie."* Ki mondja ezt? Szamgin? Nem, ezt Gorkij mondja, aki sajnálta regényének *cselekvőképes* alakját. Igazi tettel akarta felruházni, „befejezte" – mondja róla megtisztelőleg, mert valahogy úgy érzi, a munkálkodó Ljubasa szebbet érdemel, mint a közönséges „meghalt". S eljutunk „A Vég" című jelenethez.

„– Eredj innét! Eredj az utamból, te svábbogár! Ej, te svábbogár!

Hátrahúzta lábát, meglendítette, és Szamgin hasába rúgott...

Öblös basszus hangon ordította:

* *Gorkij Művei.* 17. köt., Budapest, 1964.

– A magad dolgával törődj, hallod?!

– Rendre, bajtársak. Rendre. Rendre van szükség!

Zsák, tele csonttal.

Sz(amgin)

Piszkos zsák, tele apró, szögletes tárgyakkal.

Vér folyt a sapka alól és még valahonnan, lábánál dagadt a vértócsa, s úgy rémlett, az egész ember olvad.

A nő lehajolt, és megpróbálta lecsukni Szamgin fél szemét, de nem sikerült; akkor fogott egy deszkát, amely egy szétvert töltényes ládáról szakadt le, és letakarta vele a férfi arcát."*

Csupa szörnyűség. Miért titulálják Szamgint svábbogárnak? Igazán nem tartozik a szokványos szidalmak közé. Ám eszembe jut a (kicsit átalakított) közmondás: jobb ma egy veréb, mint holnap egy svábbogár, amit Lenin idéz egyik Gorkijnak szóló levelében** – nem ez kúszott-e felszínre az író tudatalattijából? És ez a gyilkos „A magad dolgával törődj, hallod?!" – a végre megjelenő cselekvést nyomatékosan erősíti a törődés és a dolog szó – végre a képébe vágja valaki a semmittevő Szamginnak. És a csontokkal teli szennyes zsák. Gorkij aztán kegyetlenül elbánt a több mint ezer oldalon át felvonultatott alakkal. És még egy részlet: a halottnak nem mind a két szeme, hanem csak az egyik volt nyitva. Az orvosok azt mondanák rá, hogy ez az aszimmetria (hogy az egyik szem lezárul, a másik nyitva marad) főleg a vérbajosokra jellemző. Mennyire kellett gyűlölnie hősét, hogy még mielőtt eljutott volna a befejezéshez, feljegyezzen (tudatosan? ösztönösen?) egy ilyen részletet, és előre felvázolja ezt a borzalmas, ezt a teljes megsemmisülést!...

* *Gorkij Művei.* 17. köt., Budapest, 1964.

** *Lenin Művei.* 35. köt. 55. old.

A nap már kihunyóban volt Bologna fölött, amikor elmentem otthonról, hogy búcsút vegyek a várostól. Örültem, hogy kedvelt olasz városom valamiképpen beleszövődött, gazdagabbá tette témámat, amely ezekben a napokban minden gondolatomat betöltötte.

Bologna az olasz városok közt sajátos helyet foglal el. A többi egy-egy különlegesen szép részletével fogja meg az embert: a dómja és harangtornya lábánál elterülő térrel, amely mindenütt más és páratlan a maga nemében – ilyen város Firenze, Padova, Pavia, Parma; középkori palotaerődjének hatalmas tömbjével, amely valósággal összenyomja a környező modern utcák törékenynek látszó házait – ilyen Milánó; vagy ókori romjaival, amelyek úgy törnek át az utcák aszfaltburkolatán, mint egy óriás fogai – ilyen Verona; vagy mint Velence, ahol az ég és a víz gyöngyházfényű, tompa csillogással olvad össze, s az idő koptatta paloták csipkés homlokzata rajzol rá csodálatos mintát... Bologna egészen más. Bologna teljes. Vagyis mintha egyetlen darabból volna. A belvárosát éppúgy, mint a külvárosait ugyanaz a vörhenyes kolorit uralja: mint erős szélben az alkonyati égbolt.

Talán azért, mert a középpontjában Neptun szobra áll, kezében háromágú szigonyával, nekem mindig a régi címerek jutnak róla az eszembe: ódon címerpajzsok és mindenféle szimbolikus emblémák a házak homlokzatán, pecséteken, szarkofágokon, szúrós, tekergő indák és csúcsívek abból a korból, amikor még semmi sem lágyította meg ezeket a kemény sascsőröket, vaspáncélos lovagokat, keresztbe fektetett kardokat és dárdákat.

És e szúrós külső ellenére is milyen kellemesen és egyszerűen teltek a napjaim Bolognában! S titokban szerettem volna bedobni egy pénzérmét a Neptun lábánál csillogó isteni szép medencébe, mint ahogy a római Trevi-kútba szokták a turisták.

I

...Und wenn der Mensch in
seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, wie
ich leide.

*Goethe: Torquato Tasso**

Nápolyból autón utazni Sorrentóba: kész kínszenvedés. A volán mellett ülő útitárs fokról fokra jobban gyűlöli az embert. Útközben azon töprengtem, vajon miért. Miért támad gyűlölet a sofőrben utasa iránt? És megértettem, hogy miközben én nyugodtan ülök, és semmit sem csinálok, csak gondolkozom, vagy pláne belebújok a magammal hozott sárga regénykébe (Olaszországban *gialló*-nak – sárgának – hívják az olcsó detektívregényt), a vezető a szüntelen aritmia drámáját éli át, még rosszabb formájában, mint a szívzavarok. A Nápolyból kivezető utak ugyanis kora hajnaltól késő éjszakáig zsúfolva vannak autókkal, de úgy, hogy csak lépésben lehet haladni. Mit lépésben! – boldogok a gyalogosok, akik már régen megelőzték autónkat, sőt azóta el is tűntek a kanyarban. Az autó ellenben minduntalan kénytelen megállni, majd újból nekirugaszkodni. Egy lépés – stop! Két lépés – stop! És ez a rettenetes aritmia egy órán át, két, három órán át tart. S a sofőr gyűlölettel sandít az utasra: a fene egye meg, mért kellett neki pont autón utaznia?

* ...s ha kínjában az ember néma, nékem fájdalmamra egy isten szót adott. (Szabó Ede ford.)

Nekem valóban nem volt rossz dolgom. Ültem és gondolkodtam. Az, hogy hiányoztak az úti élmények, hogy jobbról-balról, elölről-hátulról hosszú időn át ugyanaz a látvány kísért, csöppet sem zavarta, sőt inkább ösztönözte gondolataim kibontakozását. Két, egymáshoz nagyon közel álló, de e szoros közelséget csak a haláluk előtt felismerő (vagy akkor is csak megérző) emberre gondoltam. Körülöttünk – jóllehet mindenfelől autóhűtők és csomagtartók szorongattak bennünket – minden a közelgő karácsonyra utalt; maga ez a bolondos, bakugrásszerű autózás is ennek jele volt, s a pillanatonként ismétlődő megtorpanások alkalmával elszánt utcai árusok törtettek az autókban ülőkhöz, tálcájukon mindenféle csecsebecsét kínálva „mélyen leszállított áron"; az országút fölött keresztben kifeszített transzparensek óriási betűkkel kívántak boldog karácsonyt – én pedig arra gondoltam, hogy ez a két, egymáshoz oly közelálló ember hogyan haldokolt. Különös haldoklásuk volt.

Én persze nem *gialló*-kat hurcoltam magammal. Táskámban egy összecsavart füzet őrizte a számomra szükséges könyvekből kijegyzett idézeteket – magukat a könyveket már csak a súlyuk miatt sem cipelhettem magammal külföldre. Tulajdonképpen ezekre a jegyzetekre sem volt szükségem, hiszen fejből tudtam őket, olyannyira, hogy a szavaikat is pontosan magam előtt láttam. És láttam, hogyan íródott le az első közülük: írójának orcáin könnyek peregtek, hiszen ma sem olvashatja e sorokat az ember könnyek nélkül:

„Kedves Alekszej Makszimovics,

eltemettük tegnap Vlagyimir Iljicset – írta Krupszkaja Gorkijnak. – ... Újságolvasás közben – mindennap felolvastuk neki az újságot – mindig beszélgettünk.

Egy alkalommal nagyon felindult, amikor azt olvasta, hogy Ön beteg. Izgatottan kérdezgette:

– Hogyan? Hogyan?

Még valamit. Guilbeaux könyvecskéjében talált egy hivat-

kozást az Önnek 18-ból származó,* Leninről írott cikkére, amely a *Kommunyisztyicseszkij Internacional*-ban jelent meg, és kérte, hogy olvassam fel neki ezt a cikket. Amikor olvastam, feszült figyelemmel hallgatta..."**

Hat év telt el azóta, hogy Nagyezsda Konsztantyinovna ezeket a sorokat írta; a könnyeit még nem sírta el sem ő, sem azok, akik Lenin útját követték. 1930. május 25-én újból írt Gorkijnak: „...Amikor Ön megérkezett, rettenetesen szerettem volna beszélni Önnel Iljicsről, egyszerűen, asszonymódra kisírni magamat a jelenlétében, olyan ember jelenlétében, akivel Iljics többet beszélt önmagáról, mint bárki mással... És mindig eszembe jutott – egyszer már írtam Önnek erről –, hogy Iljics életének utolsó hónapjában előkereste azt a könyvet, amelyben Ön róla írt, és kérte, hogy olvassam fel újra az Ön cikkét. Magam előtt látom Iljics arcát, ahogy hallgatott, és az ablakon át a távolba tekintett – életének eredményeit összegezte, és Önre gondolt..."***

Tizenkét évvel Lenin eltávozása után meghalt Gorkij is. Az a Gorkij, aki azt mondta magáról, hogy „alkatilag utálja a politikát,"**** akit a forradalom baklövései, a forradalom elkerülhetetlen kegyetlenségének meg nem értése, a burzsoá értelmiség dühös siránkozása és a fővárosi rangját elvesztett, de a fővárosi söpredéktől még meg nem szabadult Petrográdban dúló éhség és zűrzavar eltaszított Október első, félelmetes, de erkölcsi erejével oly lebilincselően boldog éveitől; az a Gorkij, aki eltávolodott Lenintől és a bolsevikoktól, hogy azután visszatérve közéjük, a harmincas években szívvel-lélekkel velük tartson, és Krupszkaja szavai szerint „nyakig merült a politikába, lelkes

* Elírás: a cikk 1920-ból való.
** Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 208. old.
*** Uo., 209. old.
**** Uo., 248. old.

cikkeket ír, és annyi munkást lát, ahányat akar"* – ez a szeretett, csupa élet Gorkij a halálán volt. Halálos ágya körül ugyancsak ott volt gondolatban az egész szovjet nép. Valóságosan azonban az egyik legbölcsebb és legmegértőbb orvos-filozófus, A.D.Szperanszkij volt mellette. Ott virrasztott Gorkij ágyánál az utolsó éjszakákon, és amikor Gorkij kiszenvedett, megírta a *Pravdá*-ban, minek volt tanúja a virrasztás eme éjszakai óráiban.

A haldokló – szavai szerint – „többször említette Lenint. Egy alkalommal éjjel mesélni kezdett első találkozásáról Leninnel: »Erről még nem írtam, és azt hiszem, nem is beszéltem róla. Pétervárott találkoztunk, nem emlékszem rá, hol. Ő kicsi, kopasz, huncut szemű, én pedig nagy, esetlen, mordvin képű és modorú. Kezdetben sehogy sem ment a dolog, de aztán figyelmesebben egymásra néztünk, elnevettük magunkat, és egyszerre könnyedén megindult köztünk a beszélgetés«..."**

A haldokló Lenin – miközben „életének eredményeit összegezte" – Gorkijra gondolt, és újra hallani akarta, mit írt róla Gorkij a cikkében. A haldokló Gorkij Leninre gondolt, és el akarta mondani, amiről még senkinek sem beszélt, és nem is írt: az első találkozásukat. Egyikük kicsi, kopasz, huncut szemű, a másik pedig nagy, esetlen, arca széles járomcsontú, mint egy mordviné; figyelmesen megnézték egymást, és először „sehogy sem ment a dolog", aztán elnevették magukat; és attól fogva minden könnyen ment. Ilyen volt ez a különös „emlékezetbeli találkozás" a halál küszöbén: Lenin esetében gondolatban, Gorkijnál képszerű plaszticitással. Olyan fontos mindkettőjük életrajzában, hogy az ember szeretne elmélyedni benne, alaposan átgondolni, mint egy, az élet által feladott rejtélyt.

* *M. Gorkij – a kortársak emlékeiben.* Moszkva, 1955. N. K. Krupszkaja Gorkijról.

** Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 314. old.

Mindenekelőtt: miről szól Gorkij 1920 júliusában – tehát még Lenin életében írt és a *Kommunyisztyicseszkij Internacional* 12. számában megjelent cikke? Mi késztette arra a súlyos beteg, halálán lévő Lenint, hogy feszült figyelemmel hallgassa végig ezt a cikket, miközben az ablakon át a távolba tekintett – mint aki „életének eredményeit összegezi"?

Gorkij úgy írt Leninről, mint romantikusról, utópistáról, mint olyan emberről, aki már látja azt a csodálatos világot, mely az emberiség boldogságát jelenti: „El sem tudom képzelni őt enélkül: a jövő embere boldogságának gyönyörű álmai, a derűs, örömökkel teli élet álma nélkül... Lenin sokkal inkább ember, mint bárki más kortársaim közül, és bár elméjét természetesen főként az olyan politikai megfontolások foglalják le, amelyeket a romantikus ember »szűk prakticizmusnak« nevez, meggyőződésem, hogy a pihenés ritka perceiben ez a harcos elme sokkal messzebbre száll a gyönyörű jövőbe, és többet lát meg belőle, mint amennyit én elképzelni is tudok. Lenin egész életének alapvető célja az egész emberiség jóléte, s őneki feltétlenül meg kell pillantania a távoli századok homályában annak a nagyszerű folyamatnak a végét, amelynek kezdetét egész akarata aszkéta módra és bátran szolgálja..."*

Nagyezsda Konsztantyinovnának úgy rémlett, Lenin életének ezekben az utolsó óráiban (a Gorkij Világirodalmi Intézet évkönyvének adatai szerint még legföljebb két-három hete, de lehet, hogy csak néhány napja volt hátra), Gorkij cikkét hallgatva, saját életének eredményeit összegezte, és a cikk szerzőjére gondolt. Az olvasó azonban, miután megismerkedett Gorkij cikkével, inkább úgy véli, hogy Lenin gondolatai a jövőbe szálltak, az emberiség boldogságának derűs világába. De elképzelhető egy harmadik lehetőség is, és az a legvalószínűbb: hiszen Lenin azt akarta újra hallani, mit írt Gorkij *őróla magáról,*

* Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 223. old.

éspedig még életében. Nagyon is valószínű, hogy miközben barátjának róla írt sorait hallgatta, s az ő szavai szerint képzelte el a maga útját, mint egyét a milliók közül – ha nem is „pihenésül", de az örök nyugalom, a nemlét felé közeledve, eltöprengett a megtett úton és *önmagán* mint gondolkodó, küzdő, szenvedő, szerető, érző emberen...

Nyugodtan mondhatják erre, hogy ez csak kitalálás; senki sem láthat bele a haldokló Lenin lelkébe. Ám van egy igen súlyosan latba eső körülmény e harmadik lehetőség mellett. Bizonyára az olvasó figyelmét is felkeltették Nagyezsda Konsztantyinovnának azok a szavai, hogy Lenin azt „kérte, hogy olvassa fel *újra*". Gorkijnak *Vlagyimir Iljics Lenin* címmel megjelent cikkét Lenin már három évvel *előbb*, a megjelenésekor is olvasta. Efelől nem lehet kétség, mert akkor nyomban fölöttébb viharos elégedetlenséggel reagált rá, és a Központi Bizottsággal külön határozatot hozatott tárgyában. Íme, mit ír erről visszaemlékezéseiben A.A.Andrejev: amikor megjelent a cikk és ráadásul Gorkijnak H.G.Wellshez intézett levele (a folyóiratnak ugyanabban a számában), s a cikk tele volt Lenin dícséretével, a levél pedig helytelen megállapításokkal az orosz parasztságról, Kelet és Nyugat viszonyáról és egyebekről, Lenin *föl volt háborodva. Követelte, hogy a KB hozzon szigorú határozatot, amely mutasson rá, hogy az efféle cikkek helytelenek, és tiltsa meg, hogy a folyóiratokban a jövőben ehhez hasonlókat közöljenek. A KB ezt meg is szavazta Lenin javaslatára.**

E határozat tervezetében még ezek a szavak is szerepelnek: „...mert ezekben a cikkekben *szemernyi* kommunista sincs, annál több *anti*kommunista."**

* *Kommunyiszt*, 1956. 5. sz. (Az én kiemelésem – *M. S.*) Lenin indokolása – hogy ti. „az efféle cikkek helytelenek... a folyóiratokban" – arról tanúskodik, hogy nemcsak a „helytelen megállapítások" háborították fel, hanem Gorkij őt illető dicsérete is.

** *Lenin Összes Művei*. 54. köt. 429. old.

Elfelejthette-e Lenin ezt a határozatot és saját viharos reagálását a cikk dicsőítő hangnemére? Aligha. Hát akkor három évvel később, súlyos betegen, amikor már sem beszélni, sem olvasni nem tudott, csak meghallgatni, amit felolvastak neki, miért akarta egyszerre felidézni emlékezetében, miket mondott róla Gorkij? Bizonyára nem a politikailag helytelen részekre volt kíváncsi, hogy gondolatban újból elítélhesse őket. Nem is azért, hogy a már első olvasásra is nem helyénvalónak ítélt „kitűnő értékelés" fölött mérgelődjék. Abban a pillanatban senki sem láthatott bele a lelkébe, de Nagyezsda Konsztantyinovna ránézett töprengő, csöppet sem fölháborodott, inkább megbékélt arcára: „Magam előtt látom Iljics arcát, ahogy hallgatott, és az ablakon át valahová a távolba tekintett – életének eredményeit összegezte, és Önre gondolt..."

Pedig – emlékezzünk – micsoda súlyos teherrel a vállán kellett eltávoznia az életből! Itthagyta az általa teremtett, de még befejezetlen új világot, megtartásának és továbbépítésének óriási nehézségeivel együtt; tudta, hogy az ajtó mögött hűséges fegyvertársai útmutatásokat, tanácsokat, segítséget várnak tőle; valamennyiükről mélyen elgondolkozott az elmúlt években, mintegy óvta és intette őket, jó és rossz tulajdonságaikat elemezve, s azt mérlegelve, mennyire alkalmasak a forradalmi munkára; és végül fájt a szíve, nagyon fájt és aggódott a szeretteiért – feleségéért, nővéréért... és még mi mindenért! De lám, az ablakon át valahova a távolba tekint, mintha nem a jövőt kutatná, hanem a *múltat* az emlékezés csöndjében. Mintha az Idő hullámai *mindent* elborítanának, s nem maga felől a világra, hanem, talán életében először, a világ felől magára irányítanák figyelmét, nekiszegezve a kérdést: milyen vagy, milyen életet éltél, milyennek lát a művész, a jóbarát képzelete?

Gorkij is félbehagyott művet hagyott hátra: nem fejezte be a *Klim Szamgin*-t, melyet pedig élete legfontosabb művének vélt, itthagyta a hivatásszerűen űzött munka világát, a tömér-

dek válaszra váró levelet, elolvasásra igényt tartó kéziratot, küzdőtársait, a féltőn nevelt új írógenerációt. Életében nagy szerepet játszottak az érzelmek, a vonzalmak. Gondolatai azonban halála előtt Leninhez szálltak. Nemcsak úgy „emlékezett rá". Szperanszkij azt írja: „többször említette".

„Különösnek" neveztem e két férfi „emlékezetbeli találkozását" a halál küszöbén. Pedig ha meggondolom, nincs benne semmi különös. Az a különös, hogy a politikai vezér, a forradalom atyja és a népből kiemelkedett nagy tehetségű művész – e két, egymástól szükségképpen annyira *különböző* ember csodálatos barátsága még nem ihlette meg igazán a művészetet. És még különösebb, hogyan viszonyulunk mi mind a mai napig Lenin életrajzának „emberi" momentumaihoz, áthatolhatatlan függöny mögé rejtve éppen azt a „távolba nyíló ablakot", amelyen Leninnek, a távozó embernek pillantása kiröppent.

„Aszkéta módra és bátran" – írta Gorkij. Igen, bátran. De hogy „aszkéta módra"? Ebben tévedett Gorkij! Lenin gyűlölte az aszkézist, és szenvedélyesen szerette az életet. Része volt a boldog szerelemben is. Forrón, mélységesen, szerelemmel szerette az embereket. Még Marxról és Engelsről is ilyen szenvedélyes szavak kívánkoztak a tollára: „Még mindig »szerelmes vagyok« Marxba és Engelsbe, és a legcsekélyebb becsmérlésüket sem birom nyugodtan elviselni."* Emlékszem, mekkora fölfedezés volt számomra Dridzo Krupszkajáról szóló könyvének az a része, ahol arról van szó, hogy az egyébként oly szemérmesen tartózkodó Nagyezsda Konsztantyinovna egyszerűen nem bírta fékezni magát, amikor már vagy tizedszer olvasta könyvekben és kéziratokban, különféle változatokban, hogy Lenin és ő Susenszkojéban mást sem csinált, mint Webbék könyvét fordította. Webbék könyvét fordították! Fiatal házasok voltak, szerették egymást, azokban a napokban mindennek csak örülni

* *Lenin Összes Művei.* 49. köt. 378. old.

tudtak, tele voltak ifjú szenvedéllyel – ezek az ő saját szavai, Vera Dridzo idézi őket emlékezéseiben,* és akkor azt írják, hogy Webbéket fordították. Az ember érzi, mennyire fölindult lehetett ez a tartózkodó asszony, akiben a XX. században is tovább éltek a XIX. századi forradalmárnők tiszta jellemvonásai, ha már nem bírta megállni, hogy ki ne mondja: ifjú szenvedély. És valljuk be, jó néhány író, történész, kutató mással sem foglalkozott, mint hogy korunk legnagyobb emberének szenvedélyes életére, évről évre, felnőttek és gyermekek számára, ráerőszakolják ezt a maguk fabrikálta primitív sémát: Webbéket fordították.

Gigászi élet volt ez, de nem aszkétikus. Tele lemondással, önmegtagadással – *Entsagung*, mondja Goethe –; lemondással a személyes élet szórakozásairól, szenvedélyeiről, vágyairól a nép boldogsága, az élet legfőbb szerelmének, legfőbb témájának nagy, alkotó boldogsága nevében, a „sakkról" a politika nevében...

Mintha álomból vertek volna föl – hirtelen fölriadtam gondolataimból. Mintha egy belső lökés félbeszakította volna gondolataim árját, jóllehet egyáltalán nem lökés volt, hanem épp az ellenkezője: az egyenletesen suhanó autó sima, könnyed zümmögése. Úgy látszik, kievickéltünk a – Nagyezsda Konsztantyinovna kifejezésével élve – „céltalan tülekedésből"; és már a nápolyi öböl keskeny partján száguldottunk. Jobbról az öböl vize kéklett – kéklett? – jóllehet, december végén jártunk, ez a kékség úgy izzott, mint a megolvadt fém peremén vibráló, a mélyén vöröset sejtető kék csík. A nap olyan melegen tűzött, mintha nyár lenne. Balról homokszínű sziklák torlódtak az út

* V. Dridzo: *Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkaja*. Moszkva, 1958. 20. old. Íme, a teljes idézet: „Hiszen fiatal házasok voltunk, és ez megszépítette még a száműzetést is. Hogy erről nem írok emlékezéseimben, egyáltalán nem azt jelenti, mintha hiányzott volna az életünkből a költészet, az ifjú szenvedély... Ő meg: egyre csak »Webbéket fordították«!"

fölé, hasadékaikban poros növényzet, s itt-ott egy-egy szemfájdítóan hófehér villa. Eltünedezett a flóra, a fauna nem mutatkozott, a parton, melyet olvadt aranyként öntött el a nap, mint egy magányos labda gurult tova autónk, kormánya mellett az immár megengesztelődött sofőrrel. Valahol a szakadékok mögött elmaradt Pompeji, elhagytuk Terracinát, a „kínai földet"; most már kellemes és érdekes volt az út. Visszatettem táskámba a jegyzeteimet, amelyek eddig óvatosan, kézen fogva vezették bátortalan gondolat-gyermekeimet, és nézelődni kezdtem. Most azonban megint kitérő következik.

II

A goethei *Entsagung*-nak és magának Goethének együtt említése Lenin nevével sokak szemében furcsának tűnhet. Ámbár magát Lenint az alkalmi visszaemlékezések kétszer is együtt említik Goethe nevével: először, amikor az emigrációba magával vitt kevés könyv között ott volt a *Faust* is (nyilván németül), másodszor pedig, amikor – már az emigrációból – azt kérte, hogy küldjék el neki a *Faust* orosz fordítását. De természetesen nem ezek az alkalmi előfordulások a fontosak.

Lenin korunk legnagyobb forradalmára volt, Goethe pedig mint „konzervatív" vonult be az irodalomtörténetbe. Ez utóbbi minősítés azonban csak részben, éspedig abban a mértékben igaz, ahogy Leninre alkalmazva is, aki nemegyszer követelte, hogy tiszteljék a múlt kultúráját, és sajátítsák el, őrizzék meg belőle mindazt, ami értékes, sőt egyenesen azt állította, hogy enélkül nem is lehet fölépíteni a kommunizmust. És nemcsak az ifjúságtól, tehát azoktól követelte meg ezt, akik beültek az iskolapadba *tanulni*. Figyelemre méltó, hogy a régi tanítókkal, tehát azokkal szemben is ezt a követelést támasztotta, akik *tanítani* fogják az új nemzedéket; sajnos, a hozzájuk intézett szavait

sokkal ritkábban idézik, mint a komszomolisták előtt elmondott beszédét. Hallgassuk csak meg, mit mondott a politikai propagandisták tanácskozásán, 1920. november 3-án:

„A politikai nevelésnek, a politikai oktatásnak az a célja, hogy igazi kommunistákat neveljen, akik képesek legyőzni a hazugságot, az előítéleteket, és felépítik a tőkések, kizsákmányolók és földbirtokosok nélküli államot. De hogyan lehetséges ez? Ez csak úgy lehetséges, ha *teljes egészében elsajátítjuk azt a tudást, amelyet a tanítók a burzsoáziától örököltek.* A kommunizmus technikai vívmányai enélkül lehetetlenek volnának, és hiábavaló volna ezzel kapcsolatban minden álmodozás." Még ha „ennek a kultúrának a fogyatékosságai áthatják is a régi tanítókat" – még ez sem lehet akadálya annak, „hogy ezeket a tanítókat bevegyük a politikai felvilágosítómunka munkásainak soraiba, mivel ezek a tanítók olyan ismeretekkel rendelkeznek, amelyek nélkül nem tudjuk elérni célunkat."*

Mindezt azonban csak mellesleg említem. A fő ok, amiért nem félek Goethe nevét beilleszteni Leninről szóló elmélkedéseimbe, hogy a gondolkodás területén Goethe nagyon nagy forradalmár volt. Két korszak találkozásánál állt: a középkori feudális gondolkodás még nem tünt el, de kezdett átnőni az újkor idealista filozófiájának absztrakt, falak közé zárt gondolkodásába. Goethe pedig – és ebben áll művének nagysága – e két kor fordulóján világítótoronyként magasodik fel a *jövő* előtt a maga világos, józan, mélységesen materialista és dialektikus gondolkodásával. Nem véletlen, hogy örökségében oly sok idézni valót talált Hegel, Marx, Engels. És miközben Lenint olvasgattam, gyakran majdnem szóról szóra megtaláltam azt a mélységesen dialektikus eszmét, amelyet ő Marxtól, illetve Hegeltől vett át, Hegel pedig Goethétől. Lenin tíz filozófiai füzetének egyikében, *A dialektika kérdéséhez* címet viselő

* *Lenin Művei.* 39. köt. 380. és 381. old., Budapest, 1951.

töredékben mintegy összegezi azt, ami Hegelnél különösen megragadta őt: a relatív és az abszolút, a részleges és az általános, az egyszeri (amit ő egyesnek nevez) és az egyetemes viszonyát. Lenin, gondolatainak összegezéséül, ezt a formulát alkotja meg:

"... az egyes nem létezik másképp, csak abban az összefüggésben, amely az általánoshoz vezet. Az általános csupán az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy úgy) általános. Minden általános részecskéje (vagy oldala vagy lényege) az egyesnek".*

Ha Leninnek akkoriban kezébe került volna Goethe műveinek Hempel-féle kiadása (szerintem máig is a legjobb Goethe-kiadás), és fellapozta volna a XIX. kötet 195. oldalát, mindjárt szemébe ötlik saját gondolatának „summázása" a költő lakonikus megfogalmazásában:

Was ist Allgemeine?
– Der einzelne Fall.
Was ist das Besondere?
*– Millionen Fälle.***

G. V. Plehanov, akit filozófiai vitáiban Lenin majdnem mindig közvetlen fegyvertársának tekintett,*** és vele együtt gyakran vállvetve harcolt a filozófiai vitákban – Bogdanov ellen is együtt lép fel, Goethe nevezetes hat sorát idézi a világ

* *Lenin Művei.* 38. köt. 349. old., Budapest, 1961.

** *Mi az általános?*
– Az egyedi eset.
Mi a különös?
– A millió eset.

*** Ha Plehov tévedett, Lenin kijavította (mint például a *Materializmus és empiriokriticizmus*-ban); lásd *Lenin Összes Művei.* 18. köt. 137. old. és tovább, Budapest, 1964.

megismerhetőségéről (Engels *Feuerbach*-jának általa készített orosz fordításához fűzött jegyzeteiben):

Fürkéssz a lét műhelyében
mindig egészet a részben.
Semmi héjban, semmi magban:
mert ami kint, bent is az van.
Villám-szemed így hatol be
*a nyitott-szent rejtelembe.**

És az idézethez hozzáfűzi: „Ez a néhány szó, mondhatni, magában foglalja a materializmus egész »gnoszeológiáját«".

Magának a lenini filozófiának legsarkalatosabb gondolata, ami nélkül voltaképpen nem létezne a marxizmus sem, hogy minden elmélet próbaköve a gyakorlat, hogy a gyakorlat az elmélet kritériuma. Márpedig ez a gondolat a goethei világkép magja, Goethe gondolatrendszerének legkedvesebb gyermeke. Goethe számtalanszor beszélt erről, újra meg újra visszatért rá, mintegy az ismétléssel hangsúlyozva fontosságát és változhatatlan érvényét: „Az én próbakövem minden teóriával szemben mindenkor a gyakorlat."** Önkéntelenül is a *Materializmus és empiriokriticizmus* „A gyakorlat kritériuma az ismeretelméletben" címet viselő fejezete jut az ember eszébe, ahol Lenin egyenesen a gnoszeológia alapjává teszi meg a gyakorlat kritériumát, és az idealistákat amiatt támadja, hogy az elméletet függetlenítik a gyakorlattól. És hogy is ne jutna eszünkbe Iljics szüntelen figyelmeztetése arra, hogy az elmélet helyességét a gyakorlatban ellenőrizzük! Élete utolsó napjáig hangoztatta ezt a követelését. Legutolsó írásában, melynek címe

* Goethe: *Epirrhema.* (Szabó Lőrinc ford.)

** Idézi: V. O. Lichtenstadt: *Goethe.* 387. old., Szent-Pétervár, 1920.

Inkább kevesebbet, de jobbat, a még magukra nem talált és kaotikus szovjet intézményeket vizsgálva, felhívja a figyelmet arra a „rendkívül érdekes" jelenségre, hogy a „társadalmi életben megtett óriási ugrás együtt jár az egészen kis változásokkal szemben tanusított hihetetlen bátortalansággal".* Mit jelent ez az ellentmondás? Azt, hogy az elmélet elszakadt a gyakorlattól, absztrakcióvá vált. Mondhatni, a sivár, gyáva gyakorlat (az, hogy miközben a gondolatok a felhőkig felszállnak, a legminimálisabb gyakorlati reformokra is képtelenek) vált a felhőkben járó elmélet kritériumává, és kérdésessé vált maga az „ugrás". Ebből pedig ez a következtetés adódik: inkább kevesebbet, de jobban. Amikor például túl sokat és túl könnyedén szavalnak a proletárkultúráról, Lenin visszahúzza az „elméletet", és „a gyakorlat próbakövét" alkalmazza: „kezdetnek elég volna nekünk igazi burzsoá kultúra is, kezdetnek az is jó lenne, ha megszabadulnánk a burzsoá kultúrát megelőző kultúrák különösen rothadt típusaitól, vagyis a hivatalnoki vagy feudális stb. kultúrától. Mi sem ártalmasabb kulturális kérdésekben, mint a sietség és a hebehurgyaság. Sok fiatal írónkra és kommunistánkra ráférne, hogy jól emlékezetébe vésse ezt."**

Ezeknek a gondolatoknak a szférája – a világ megismerésének materialista dialektikája és mindennemű elmélet gyakorlati ellenőrzése – nemcsak marxi-lenini, hanem goethei is. S ezért foglalkozom vele ilyen hosszan, mert – bármilyen furcsán hangozzék is a mai szovjet fül számára – az én személyes utamat a marxizmushoz Goethe készítette elő. S minthogy mindez közvetlenül érintkezik a Lenin-Gorkij problémával, kénytelen vagyok messziről elindulni, s mintegy négyszemközt mindenről vallani az olvasónak, nem riadva vissza a számára talán fárasztó kitérőktől sem.

* *Lenin Művei.* 33. köt. 499. old., Budapest, 1953.
** Uo., 488. old.

Közben már Sorrento közelében jártunk. Miért vettem a fejembe, hogy karácsony és újév hetét éppen Sorrentóban töltöm el, jóllehet genovai és bolognai barátaim versengve igyekeztek rábeszélni, hogy maradjak náluk, Genova, illetve Bologna környékén; az utóbbiról maga Napóleon jelentette ki, hogy a világ legszebb helye. De engem, mintha randevúra siettem volna szívem egyetlen választottjával, úgy vonzott a lehetőség, hogy minél előbb és minél közelebb legyek témám színhelyéhez. És még M. F. Andrejeva emlékezéseinek ezek a futtában odavetett mondatai: „Gorkij élvezettel mutatta meg Leninnek Pompejit s a nápolyi múzeumot, amelynek úgyszólván minden kövét ismerte. Együtt kocsikázták be Nápoly környékét, és felmentek a Vezúvra is. Gorkij csodálatosan tudott mesélni. Két-három szóval le tudta festeni a tájat, jellemezni egy embert, felidézni egy eseményt. Ez a tulajdonsága különösen fellelkesítette Lenint. Gorkij viszont nem győzte bámulni Vlagyimir Iljics éles eszét és gondolatainak precizitását, azt a képességét, hogy köntörfalazás nélkül, egyszerűen és páratlanul világosan szóljon bárkiről és bármiről. Azt hiszem, ekkor szerette meg Lenin oly gyöngéden Gorkijt. Nem emlékszem, hogy valaha is haragudott volna rá. Gorkij pedig forrón szerette Lenint, és hevesen, lelkesen rajongott érte."* E néhány szóban a kiváló színésznő szemléletesen fel tudta idézni ezt a két ellentétes egyéniséget, nem halványítva el kapcsolatuk érzelmi árnyalatát sem. Amellett Nápolyt, a Vezúvot s a nápolyi múzeumot, melyet magam is keresztül-kasul jártam már. S mindennek tetejébe maga a Sorrento név, amely a latin „mosoly" tőből származik, és évek óta csábítón mosolyog felém. Még sohasem laktam Sorrentóban, bár néhányszor átutaztam rajta. Október előtt és azután is, ódivatú hintón és

* M. F. Andrejeva: *Levelek, emlékezések, cikkek.* 98–99. old., Moszkva, 1961.

ultramodern autóbuszon, de valahogy mindig úgy adódott, hogy vagy éjszaka volt, vagy késő este, és sietve igyekeztünk Amalfiba vagy vissza Nápolyba, ahol éjszakai szállásunk várt. Emlékezetemben megragadtak a sötétbe temetkezett, alvó kis utcák, majd váratlanul egy-egy fényesen kivilágított kirakat és az éjszaka kellős közepén is tárva-nyitva álló parányi bolt, polcain szokatlanul szép holmikkal: brokát- és csipketerítőkkel, színes intarziás fadobozokkal, kerámiákkal, porcelán szobrocskákkal. A turisták mint a ragadozók vetették rá magukat, a távolból pedig monoton morajlás szállt felénk: a Tirrén-tenger hullámai csapkodták a partot.

Attól fogva valahogy úgy élt a képzeletemben Sorrento, mint egy part menti falucska, melynek lankás, homokos partjáról az ember belelógathatja meztelen lábát a tenger vizébe. Most, nappali fényben azonban kiderült, hogy illúzió volt az egész. Nincs itt semmiféle part; héthöznap és a főszezont leszámítva, Sorrento olyan, mint a csupasz ágon lógó szarkafészek: meredek sziklák, néptelen utcák és méla unalom. Már az első nap körüljárhatja az ember, a környező tájat és villákat is beleértve, aki pedig lemerészkedik a sziklák tövébe, ahol mint megannyi tépett rongy, parányi földnyelvek nyúlnak be „strandként" a tengerbe, melyeket csak a sziklába vájt lépcsőkön lehet megközelíteni, azt a megrekedt, nyirkos téli levegő hullaszaga és a meredek sziklák síkos fala rémisztgette. Én e két hét alatt egyetlenegyszer sem mentem a tengerhez, ezzel szemben a tenger három oldalról is körülvett, valahányszor kinéztem szobám ablakán. Ehhez a szobához mindjárt az első próbálkozásra jutottam hozzá, mégpedig igen olcsón, egy másodosztályú, vagyis a közepesnél valamivel jobb szállodában. Autónk egyszer csak egy kőmellvéddel találta magát szemben, amely mögött az errefelé még télen is ritka széltől felkorbácsolt, fehér tarajokkal csíkozott végtelen tenger kéklett. Jobb felől az Imperial Tramontano luxushotel cégére ijesztgetett;

baloldalt, a homéroszi Sirene nevet viselő szálloda szerényebbnek látszott, így hát az utóbbiban kötöttem ki. Minthogy a karácsonyi ünnepeket leszámítva, majdnem egész idő alatt én voltam az egyedüli vendég, gondolom, csakis az én szerény hozzájárulásomnak köszönhető, hogy a fűtés nem szünetelt addig sem, amig a valódi vendégsereg megérkezett.

Ha nem lett volna a munkám, a szó szoros értelmében nem tudtam volna mit kezdeni Sorrentóban; viszont a munkámhoz váratlan ösztönzést kaptam. Már kora reggel felébresztett az ablak spalettái közt fogócskázó szél zúgása és a kizárólag az én kedvemért készülő „angol reggeli" (*bacon and eggs*) félreismerhetetlen illata. A szimatot fogott kutató mohóságával ugrottam ki az ágyból. Mégiscsak számomra új helyre érkeztem, akármilyen is. Hányszor kellett azután elismételnem az első nap „fölfedezéseit"! Ha behunyom a szemem, most is szinte kézzelfoghatóan magam előtt látom őket. Kilépek a Sirene halljából a négyszögletű terecskére, és szemben velem ott áll a ház, amelyben Torquato Tasso született. A homlokzata annyira megkopott, hogy olyanná vált, mint a tenger ultramarinkékje, melyet sápadtra radírozott valaki. A táblán Tassónak a szirénhez szóló verse... Ám ez a ház be van zárva, és úgy látszik, csak a háta mögötti parkban terpeszkedő Imperial Tramontano szállóvendégeinek van ide bejárásuk a szezonon kívül is. Hiába könyörögtem kitartóan fekete szemű portásainak, hogy valamiképp csempésszenek be engem is, a heves ígéretek csak ígéretek maradtak... Odébb a katolikus iskola; a tízpercekben kizúdul kapuján a huncut gyerekhad, és jó kemény labdákat rugdos a szélrózsa minden irányába. A keskeny sikátoron át óvatosan lépkedek a belváros felé: járda nincs, s az autók pillanatonként jönnek-mennek, néha egyszerre két irányból is, és ha a gyalogos nem akarja, hogy a falhoz lapítsák, kénytelen felugrani valamelyik boltocska lépcsőjére. Boltocska boltocska hátán, de nagyon szegényesek:

a szombat-vasárnapot leszámítva, amikor a várost elözönlik a turisták, nyoma sincs az olcsó emléktárgy-áradatnak; legalább zavartalanul gyönyörködhet az ember azokban a páratlan szépségű porcelán szobrocskákban, zsánerjelenetekben és portrékban, amelyek valóban nagy művészek keze alól kerülnek ki, csakis egy-egy példányban, és sok ezer lírát kérnek értük. A két hét alatt, amíg Sorrentóban voltam, egyetlenegy sem kelt el ezekből a csodálatosan kecses formájú és festésű kis remekművekből.

A keskeny sikátort Strada Tassónak nevezik, az iskola névadója pedig Szent Pál. A belváros egyik végétől a másikig, a Sorrento védőszentjeként tisztelt Szent Antal szobrától Tassóig elgyalogolni nem több, mint egy perc. Először ügyet sem vetettem a „nevezetességekre", inkább szóba elegyedtem egy öreg fiákeressel, aki rozogának látszó járműve bakján üldögélt. Az az igazság, hogy Sorrentóban igen sok elegáns hintót látni, elragadóan kecses lovakkal és bakjukon pompás viseletű vetturinókkal; én a közelükbe sem merészkedtem. Ez a fiákeres azonban, amint felriadt öreges bóbiskolásából, örömmel elbeszélgetett velem „Massimo Gorkiról". Bár Olaszországban még a konflisok bakján is ott a taxaméter, ezer líra ellenében csakhamar egymás kezébe csaptunk, és elindultunk a felé a villa felé, amelyben Gorkij lakott 1924-től kezdve pár éven át, és ahol a *Klim Szamgin* megszületett. Egyre feljebb mentünk, majdnemhogy lépésben, az öreg a bakon féloldalasan ült, mintha női nyeregben lovagolna, és olaszul mesélt Gorkijról. Az egyetlen, amit megértettem elbeszéléséből, a „Madre" szó volt, az *Anya*, az egyszerű olaszoknak talán a legkedvesebb és legnépszerűbb regénye, amely szorosan összefonódik emlékezetükben az író nevével. Nemegyszer hallottam ezt a szíves mosoly kíséretében kiejtett „Madré"-t római hordároktól, bolognai hotelportásoktól és újságárusoktól és a Sirenében az ebédet felszolgáló pincértől. A villa falán emléktábla hirdeti,

hogy itt lakott Gorkij. Magasan a város fölött fekszik, friss hegyi levegőn. Az öreg megkerülte velem a házat, és odavezetett, ahol Gorkij napozni szeretett: a legendás „Torquato Tasso kövéhez".

Gorkij szerette Sorrentót, nyaranta leballagott fürdeni a parányi strandokra, és másokat is magával vitt. 1931 júniusában, azokkal a fiatal élmunkásokkal beszélgetve, akik „bekerültek az irodalomba", nem minden büszkeség nélkül mesélte el: „Sorrentóban, ebben a kis városban, 1924-ben az egyik utcában ezt a felírást láttam: »Evviva Lenin«! A rendőrség sárga festékkel mázolta be. Erre felírták vörössel: »Evviva Lenin!«! A rendőrség átfestette barnával. Erre felírták fehérrel: »Evviva Lenin!« És ez még ma is ott van..."*

Hogy meddig tartott ez a „még ma is", nem tudom – ma már nincs ott a felirat. Miután megszoktam egy kicsit a helyet, engem is megigézett a városka zöld bája: mindenütt mandarinfák, mintha nem is város lenne, hanem egyetlen hatalmas gyümölcsös. Apró, göndör fürtű mandarinfácskák szegélyezik minden utcáját, sötét lombjuk közt izzón sárgállott ezen a télen hallatlanul dús termésük. Karácsonyra villanygyertyákkal aggatták tele a fácskákat, s színes fényükben a mandarinok úgy csillogtak, mint megannyi arany karácsonyfadísz. Két-három nap alatt egészen otthonosan éreztem magam, régi kedves ismerősként köszöntöttem a két szegényes mozit, az olcsó kávéházat, melyben gyakran összefutottam az öreg fiákeressel, és ilyenkor barátságosan üdvözöltük egymást; híg kávéját iszogatta a pultnál, mialatt vén gebéje állva szunyókált a bejárat előtt. Megszoktam és őszintén bevallom, meg is untam Sorrentó egyetlen elegáns utcáját, a Correalét, amelynek elején ott a *Silenzio* – kürthasználat tilos – tábla, jobbról-balról pedig elegáns szállók és villák szegélyezik, s a majdnem egy egész

* Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 300. old.

utcahossznyi kerítésfalat, amely mögött az istállók és a lovaglóiskola rejtőzik, bár énnekem nyomban elárulta ottlétüket a lovak ismerős, meleg verítékszaga. És a XV. századból – *cinquecento!* – fennmaradt másik falat. S a Vezúv-szárnyvonal állomását: innen utazhat az ember Nápolyba. Azt kérdezik, ugyan kitől kaphattam itt ösztönzést a munkámhoz? Pedig kaptam.

Harmadnap, a Correalén sétálva, megálltam a városháza előtt, melynek eléggé vegyes gyüjteményét már előbb megtekintettem, és fejembe vettem, hogy végigolvasom a homlokzatába illesztett jókora márványtáblára vésett, hosszú névsort. Azoknak a nevezetes személyiségeknek a nevét örökítették meg itt, akik felkeresték Sorrentót. Föltettem erős szemüvegemet, és ki mindenkit föl nem fedeztem: elsőnek természetesen Goethe nevét. Majd Byron, Berlioz, Alfred de Musset, Sainte-Beuve, Lamartine, Theodor Mommsen, Lev Tolsztoj, Madame de Staël, Friedrich Nietzsche, Thomas Reed, Anatole France, Marion Crawford következett... Végigolvastam, azután újra kezdtem, de nem tévedtem: annak a neve, aki évekig itt élt Sorrentóban, a mi Makszim Gorkijunké hiányzott! Vajon miért? Azért, mert forradalmár volt? De hiszen Olaszország-szerte jóval híresebb, mint a felsorolt nevek háromnegyede...

Valaki barátságosan elköhintette magát mellettem. Tisztességesen öltözött öreg bácsikát pillantottam meg, kalapját kezében tartotta – nyilván udvariasságból vette le –, és látszott rajta, hogy szívesen beszédbe elegyedne. Úgy látszik, nagyon „szovjet" külsőm volt, mert az öreg nyomban kitalálta, ki az, akit keresek, de nem találok. Pillantásomat elkapva, enyhén kérdő hangsúllyal szólalt meg:

– Massimo Gorki? – És nyomban folytatta: – Gorkij, ha jól tudom, később jött ide, mint amikor a táblát elhelyezték.

Gorkij Sorrentóban: ez már a mi időnk, *gentile signora,* è *nostro tempo*...

Megköszöntem, és a váratlan megvilágosodás érzésével tértem haza. *Nostro tempo!* Nem is fogtam föl mindjárt teljes egészében, mekkora segítséget kaptam váratlanul.

Az olvasó talán észrevette már - vagy inkább nem vette észre (mint ahogy jómagam sem), hogy miközben témámon dolgoztam, jórészt a múltban éltem és gondolkoztam, mintegy eltávolodva az időben, ahogy azt történelmileg érzékeljük mi, a toll – vagy ahogy elkereszteltek bennünket: a *betű* (lettera) – emberei. Az időt történelmileg érzékelni pedig azt jelenti, hogy mintegy távollévőnek (jobban mondva: személyesen nem jelenlévőnek) érezzük magunkat abban a korban, amelyet meg akarunk jeleníteni. És még egy megfigyelés, amely talán nem kerülte el az olvasó szemét sem, vagy legalábbis nyomban ellenőrizheti: a regény műfaja mellett van még egy műfaj, melyet a legtermészetesebb volna „történelminek" nevezni, minthogy a múltról szól, ez pedig a memoár. Holott még sehol a világon nem született és nem is születhet olyan „emlékezés", amelyet „történelmileg" *írtak* volna meg. Gerincük (vagy tengelyük) ugyanis az élő emberi „én", körülötte forog az egész anyag, és éppen ezért nem történelmi tények ezek, hanem az élet tényei. Amíg él maga a memoáríró, él az énje is, és él a körülötte halmozódó anyag, benne lüktet a Ma vére, még ha írója a tegnapi és a tegnapelőtti napot írja is le. Csak a gerinc, vagyis maga a memoáríró halála után vonulnak be életének tényei, holttá válva, a történelembe. *Nostro tempo!*

Hazafelé tartva tudatomnak ez a belső átalakulása foglalkoztatott. Mint egy kivilágított felirat lángolt szemem előtt a két évszám, 1924 és 1936: Gorkij Sorrentóba költözésének és moszkvai halálának időpontja. Azután fokról fokra halványodtak, és helyettük felgyulladt 1905 és 1936: témám két

végpontja, Lenin és Gorkij megismerkedésének, barátságának, a köztük támadt konfliktusnak és haláluk előtti újbóli egymásra találásuknak évei. Volt itt valami, amiről eddig valahogy teljesen megfeledkeztem. Mégpedig az a kikerülhetetlen tény, hogy ezek az évek az én időm is, az én életem java is e két évszám közé esik, még ha kezdetben a még nem látók sekélyes, köznapi életét éltem is, de ugyanabban az időben és térben és nagyjából azonos helyzetben. Mint egy sakktábla figuráit, emlékezetem nyomban szolgálatkészen tologatni kezdte előttem mozaikkockáit, mintegy ablakot nyitva a múltba. 1905. Moszkva: 17 éves vagyok. Tél van, az utcánkban barikádok emelkednek, nővérem és én, akiket a karácsonyi szünidőre elengedtek az intézetből, nagynénénk kegyes engedelmével mindenféle ócska vödröket és avitt matracokat cipelünk a spontánul emelkedő barikádokra. 1906 tele: a Fidler-reáliskola küldöttsége a Rzsevszkaja gimnáziumban. Azután a svájci nyaralás, amikor a helyiérdekű kocsijában orosz beszéd ütötte meg a fülemet: néhány honfitársam holmi számomra érthetetlen „lehasított földekről" beszélgetett. És még fiatal anyánkkal Montreux-ből vagy Glionból, már nem emlékszem pontosan, honnan – lakni Lausanne-ban laktunk – felmásztunk a Rocher de Naye legtetejére, egész nap gyalogoltunk, és a vendégfogadóban éjszakáztunk, hogy jó turistaszokás szerint onnan föntről nézzük meg a napfelkeltét. Rocher de Naye! Tíz évvel később, 1916 decemberében Lenin ezt írta Inessza Armand-nak Clarens-ba: „Szokott-e síelni? Feltétlenül próbálja meg! Szerezzen sítalpakat, tanuljon meg síelni, és járja be a Rocher de Naye körüli hegyeket, feltétlenül!"* Tehát ha már öntudatosabb lettem volna, és más környezetben tanulok és forgolódom, külföldi utazásaimon még össze is találkozhattam volna valahol Inesszával, sőt – hiszen annyi minden

* *Lenin Művei.* 35. köt. 243. old.

megtörténhet az életben! – talán valahol az utcán, a vonaton, az erdőben, séta közben, Párizsban vagy a berlini Tiergartenben összehozhatott volna a sors egy zömök, egyszerű külsejű, gyűrött kabátot és sildes sapkát viselő férfival is, korunk legnagyobb emberével, akit azután egész életemre a szívembe és elmémbe zártam, de akit személyesen egyszer sem láttam életemben. A forradalom előtti külföldi utazásaim – Svájcba, Ausztriába, Németországba, Franciaországba – nemcsak időben estek össze Lenin emigrációs éveivel, hanem az emigráció színhelyeivel is, én pedig – holott oly közel voltam hozzá – semmit sem tudtam róla, és egyszer sem láttam őt. Talán föl fogják fedezni valaha a matematikának egy olyan újabb ágát, amely – a valószínűségszámításhoz hasonlóan – kidolgozza az „elszalasztott lehetőségek" elméletét...

Ha most úgy írok Leninről, hogy a kilencszázas évekből átlépek a magam tudatos létének korszakába, megváltoztatom a kor bemutatásában eddig követett módszeremet. A kor nagy adag igényességgel és felelősségtudattal jelentkezett. Lenint nem volt alkalmam látni. De Gorkijt láttam és ismertem, és máris behatolt munkámba a személyesen átélt dolgok visszfénye, a korabeli emberi hangok visszhangja, a tájak és városok látképe, a kortárs tapasztalata, és immár lehetetlen volt be nem vonni őt munkámba. Sokszor felkértek már, hogy írjam meg emlékeimet Gorkijról, de mindannyiszor visszautasítottam: olyan jelentéktelennek éreztem őket, hiszen oly kevés személyes kapcsolatom volt vele. Ismerni azonban hosszú időn át ismertem, egy egész életen át, még ha személyes találkozásokra oly ritkán került is sor. Ám annál jobban érzékelte ifjú ösztönöm – ezernyi kortársaméval együtt –, hogy friss szél tört be vele az irodalomba, és ez máris bizonyos plusz azoknak a személyes találkozásokkal sűrűn megtűzdelt emlékezéseivel szemben, akik már érett fővel ismerték meg Gorkijt. Én még tanúja voltam, milyen irigységgel vegyes nevetséges fennhéjázással

beszéltek róla 1908-1912-ben a dekadensek köreiben. Végül pedig 1920-ban személyesen is megismerkedtem vele, és ettől kezdve, ha ritkán is, de újra meg újra láthattam, egészen 1936 nyaráig, amikor írótársaimmal együtt díszőrséget álltam a ravatala mellett...

III

A kilencszázas évek elején – amint a tankönyvek előszeretettel írják –: egyszerre fülledtté vált a légkör, és ezt a politikai fülledtséget még azok is megérezték, akik nem vettek részt a politikában, és nem is igen töprengtek rajta. Én azonban szeretnék őszintébb lenni. Ha visszatekintek hosszú életemre, nem emlékszem rá, hogy az új nemzedék, az emberiség új ifjúsága tömegében pesszimista hangulatban lépett volna ki az úgynevezett történelmi küzdőtérre. Az ifjúkor önmagában hordja a boldogság potenciáját: biológiailag is, minthogy még nem herdálta el erejét, idegeit, érzékszerveit, és lelkileg is, mert tudatában van annak, hogy az élet nagyobbik fele még előtte áll. Mint a sakkjátékos a játszma kezdetén.

Ha visszagondolok magamra, amint ott állok – nem egyedül, hanem kortársnőim körében – az élet küszöbén, irigykedve gondolok arra, hogy milyen keveset is jelentettek akkoriban a személyes kellemetlenségek, az örökös jóllakatlanság, az avas sertésborda, amivel a diákmenzán etették az embert, a helyjegy nélküli, harmadosztályú kocsi legfelső csomagpolcán eltöltött éjszakák, az ostoba fajankók korrepetálása alatt elszenvedett kínok, a levált talpú cipők. Még abban is, ami kívülről fenyegetett – kardlapozás a tüntetéseken, kicsapatás az egyetemről, legkedvesebb professzoraink és íróink letartóztatása –, volt valami boldogság, valami eufória: a tiltakozás, a harc lelkesítő vágya. És ami a legfontosabb, ez a lelkesítő

érzés összeforrasztott bennünket a tömeggel, kivezetett a tanulószoba szűk világából az élet tágas terére.

Abban a körben, amelyben én tanultam, nem voltak hivatásos forradalmárok. De azért mi is tettünk valamit a forradalomért, ha keveset értettünk is belőle: sorra felkerestük a legelegánsabb moszkvai üzleteket, és titokzatos képpel követeltük a tulajdonosaiktól, hogy „áldozzanak a forradalomért"; büszkén tépdestük le az eszer kiadványok számozott megrendelőlapjait; némán, kíváncsiskodás nélkül vettük át ismeretlen emberektől az ismeretlen illegális kiadványok kötegeit, és a matracunk alatt rejtegettük, amíg érte nem jött egy másik, ugyanilyen hallgatag ember. Ám mindeme lelkesítő, gyönyörűségesen vonzó sürgés-forgás közepette Gorkij volt a legnagyobb élmény. Úgy lépett be az irodalomba, mint mikor a lenyugvó nap ferde sugarai megnövelik az ember árnyékát, maga az ember pedig, amikor feltűnik a néptelen országúton, mint egy óriás, betölti az egész látóhatárt. Gorkij senkire sem hasonlított azok közül, akik előtte jöttek. Egy ismeretlen emberiség hírét hozta el, mintha csak egy másik bolygóról érkezett volna. És óriások voltak hősei is, akárcsak ő maga: óriások voltak érzéseikben és jellemükben, beszédük szokatlanul merész és lenyűgöző, szerelmük szédítő a maga nyíltságával és őszinteségével. Gorkij egymaga betöltötte az egész irodalmat. Emlékszem, valamennyiünkben feltámadt a vágy, hogy vándorútra keljünk, embereket segítsünk a világra az országutak padkáján, pásztortűzek mellett melegedjünk, saját szemünkkel lássuk ládájában a gyíkokat és szöcskéket gyűjtögető szerencsétlen rokkantat – azoknak az embereknek a világát, akikre reszketve gondoltunk, de ők magasztos emberségükkel sírásra késztettek bennünket, igen, folytak a könnyeink, miközben a történeteiket olvastuk; mint ahogy most is megkönnyeztet, valahányszor újra elolvasom, a *Pusztító*

fájdalom-ot.* Ilyen frissnek, bátornak, erősnek mutatkozott az én ifjúságom nemzedéke előtt a furcsa nevű új író – Makszim Gorkij! Na és a *Sólyom* és a *Viharmadár!* – ezt a kettőt kívülről tudta mindenki.

Közben lassan megváltozott az újságok, a beszélgetések egész hangneme. Az ismerős diákok körében egyszerre divat lett bírálni Marx filozófiáját. Nekem akkor még halvány fogalmam sem volt se Marx „gazdaságtanáról", se „filozófiájáról", de emlékezetemben makacsul megragadt egy akkor rendkívüli tekintélynek tartott, szemüveges örmény diák – Amirovnak hívták, gyakori vendég volt húgomnál és nálam – egyik mondása: – „A politikai gazdaságtanban senki sem jutott tovább Marxnál, de a filozófiában Marx gyönge; a filozófia a marxizmus gyönge oldala." Ez bizony megfellebbezhetetlenül hangzott, és gyakran emlegették diákkörökben. Még minálunk, a Merzljakov-közben lévő felsőbb leányiskolában is, melynek főbejárata mint egy kacsacsőr ugrott ki a Povarszkaja utca sarkára, mindenféle új dolgok jöttek divatba. A tantermek előtt, az emeleti lépcsőfordulókon könyveket árultak. Mindenféle furcsa könyvek, jobban mondva füzetek, brosúrák, röplapok kínálgatták magukat, áruk egy kopejkától ötig terjedt, ha az ember lemondott egy korcsolyázásról, megengedhette magának, hogy egyet-egyet megvásároljon – és micsoda címek! *Isten báránykája,* meg *A sivatag remetéje, Az egyházatyák filozófiája, A logosz a remeték felfogásában, Amikor a holtak feltámadnak*... Nem is annyira maguk a címek voltak furcsák, mint inkább az, hogy kik voltak a szerzők: Vlagyimir Szolovjov, Szergej Bulgakov, Nyikolaj Fjodorov, Lev Tyihomirov, de a legtöbbé Mihail Novoszelov, egyúttal e vallásfilozófiai kiskönyvtár elindítója és szerkesztője; a legfantasztikusabb címeket

* Ezt az elbeszélést, amely 1913-ban látott napvilágot, az ifjúság még kéziratban megismerte.

valószínűleg ő adta ezeknek a töredékeknek. Őt magát, Novoszelovot személyesen is gyakran láthattuk a kioszk mellett: zömök, gömbölyded férfiú, Pickwick-arca fölött a homlokából kifésült, enyhén olajos, fakószőke, gyér haj. Emlékszem, Lev Tyihomirov könyvecskéjét e szavak kíséretében nyújtotta át: „Ismerkedjék meg vele, ha nem riasztja el a hajdani terrorista neve" – és nem akarta elfogadni az érte járó három kopejkát. Én pedig, bevallom, hálásan vettem át az ajándékkönyvecskét, mert nem ismertem ezt a Lev Tyihomirovot sem „azelőtt", sem „azután", hogy megjelent a „pravoszláv" filozófia egén.

Novoszelov Moszkvában vadászott a lelkekre: tipikus moszkvai képviselője volt a feketeszázas szlavofileknek. Pétervárott a vallási kérdések felé vonzódást némi „nyugatiasság" szépítette. A hanyatlás és lelki sivárság éveinek szinte mottójává vált ez a két mondat, jobban mondva verssor:

Ó takard el sápadt combjaid...

– ez Brjuszov tollából származott, és:

Az kell nekem, ami nincs, ami nincs...

– ez pedig Zinaida Hippiusztól.*

Ritmikájuk túldübörögte a *Viharmadár* nemrég még riadóként harsogó sorait, és minden korábbi verselést primitívvé, naivvá, avulttá degradált. Főleg titokzatos szokatlanságuk imponált.

Emlékszem, hogy a gyéren bútorozott és majdnem ablaktalan szobában, mélyet nővéremmel osztottam meg, milyen leereszkedően magyarázta el nekünk ennek a mindössze egyet-

* Brjuszov *Válogatott versei.* Moszkva, 1933. és Z. N. Hippiusz: *Összegyűjtött versei.* Moszkva, 1904.

len sorból álló, számunkra érthetetlen Brjuszov-versnek az értelmét Vlad Hodaszevics, miközben elegáns szürke nadrágba bújtatott, nyiszlett lábát lóbálta az éjjeliszekrényen ülve: – A sápadt, meztelen combok például a minden lengyelországi keresztútnál ott éktelenkedő, primitív Szűz Mária-szobrokon: merő naturalizmus, a Madonna kultuszának elsekélyesítése, és Brjuszov egysorosa éppen a naturalizmus tisztátalanságát, paszkvillszerűségét fejezi ki... Ó, takard el sápadt combjaid! Egy egész filozófia van ebben, merész lázadás a művészetben!

Hanem a Hippiusz-féle „Az kell nekem, ami nincs, ami nincs..." váratlanul megsebezte lelkemet. A hanyatlás korszakában környezetemben, az ifjúság körében valósággal járványszerűen terjedt a csalódottság, a reménytelenség, az emberi cselekvés hasznosságából való kiábrándulás. Még a tények is valahogy homályossá, bizonytalanná váltak, mint, mondjuk, a kanti magánvaló. És az egész tényvalóságnál sokkal reálisabbnak, összehasonlíthatatlanul kívánatosabbnak tűnt a lelkek előtt a csoda igénye, a csodába vetett hit. Megszereztem Hippiusz első verseskötetét (a másodikat, a költőnő kérésére, már az én személyes bábáskodásommal jelentette meg Kozsebatkin moszkvai kiadóvállalata, az Alciona), és könyv nélkül betanultam az egészet; úgy éreztem, hogy az evangéliumi formula – „mert akinek van, adatatik, és bővelkedik, de akinek nincs, az is elvétetik tőle, amije van" amit én mindig úgy értelmeztem, hogy a lelkiekben gazdagoknak, akik magasabb rendű szellemi realitással bírnak, mint a nyomorúságos szellemiségű „lelki szegények" – teljes egészében ráillik erre a könyvre. Mintha a fizikai törvény szerezne érvényt magának: a nagy tömegű test vonzereje folytán egyre nagyobb lesz, míg a parányi porszemecske még inkább szétporlik... Hát ezért nem sikerült a forradalom! Mert nem volt elég a hit. Nem csinálhat forradalmat az, akiből hiányzik a magasabb rendű realitás, akinek szívében nem lakozik az Isten. Forradalom Istennel

a szívünkben – erről dalolnak ezek az újszerű, töredezett, spirális ritmusú versek. És alighogy kievickéltem Novoszelov vadászhálójából, leültem, hogy levelet írjak új istenségemnek. Azért írom le ezeket a mostani felfogásom szerint egyszerűen elképesztő sorokat, amelyek híven tanúsítják, mennyire torz, milyen ostoba volt akkori belső világom, mert tipikusan példázza a kor és környezetem zűrzavarát. Mint mondani szokás: a dalhoz hozzátartozik a szöveg, számomra pedig észveszejtő dal kezdődött. Az istenség válaszolt a levelemre. Pétervárra hívott, azok közé, akik a „vallásos forradalomra" készülnek. Én pedig megállapodtam iskolám igazgatóságával, hogy a szemináriumokra és a vizsgákra hazajövök, az órákról azonban távol maradok süketségem miatt, valahogy összekapartam a pénzt a „makszimkára" (így nevezték a Moszkva és Pétervár között közlekedő legolcsóbb és leglassúbb vonatot), és elindultam szellemi kiformálódásom új állomása felé.

Nem memoárt írok, ezért semmi értelme leírnom, hogyan töltöttem be sajátosan a novicia szerepét Merezskovszkijéknál, milyenek voltak náluk az esti bibliaórák és közös imádkozások, hogyan született meg első kis prózai kötetem, amely szintén az Alcionánál jelent meg ezzel az olvasó fülében eléggé kétértelműen hangzó címmel: *Áldassék, akinek adatott* – mert mindennek semmi köze témámhoz. De a legfontosabbról, ami viszont összefügg vele, szólnom kell. Merezskovszkijéknál, akik akkoriban hármasban éltek a Lityejnij-rakparton lévő Muruzi-házban – a sovány, kis termetű, középen elválasztott fényes fekete hajú Dmitrij Szergejevics Merezskovszkij, az enyhén infantilis, jól táplált, ápolt külsejű, dülledt kék szemű Dmitrij Vlagyimirovics Filoszofov és a nagyon magas és nagyon karcsú Zinaida Nyikolajevna Hippiusz, dús, vöröses-szőke hajkoronája árnyékába búvó sziréntekintetével és az örökös cigarettázástól rekedt hangjával – tehát e szentháromság szolgálatában íratlan „kötelességeim" egyike volt, hogy

vallásos-forradalmi propagandájuk céljaira szállítsam nekik a legeslegvalódibb *munkásokat* (ma így mondanánk: egyenest a munkapad mellől), azok közül, akiknek csalódást okozott „az 1905-ös kudarc". Ennek a kötelességemnek révén jutottam be a Gagarin-féle tanfolyamra, ahol abban az időben főiskolás diákok közművelődési előadásokat tartottak munkáshallgatóknak.

A hallgatók egy csoportja szeretett volna megismerkedni az ógörög filozófiával, amely nem szerepelt a tanfolyam programjában. S ezt a tárgyat nekem ajánlották fel, minthogy én voltaképpen történelem-filozófia szakos voltam. A javaslat részben konspiratív jellegű volt. A foglalkozásokat a munkások otthonában kellett megtartani, mégpedig a legnagyobb óvatossággal. A csoport feje egy Kuzmin nevű Putyilov-gyári munkás lett. Engem rögtön megfogott a téma. Kidolgoztam téziseimet. És minthogy mindig hajlamos voltam arra, hogy túlságosan hamar általánosítsak, máris előadásaim új, összefoglaló gondolata felé kacsingattam, ami természetesen az én agyamból pattant ki; abban az időben az új gondolatok csapatostul szállták meg a fejemet, akár a galambok a velencei Szent Márk teret.

Minden csodálatosan szép és reális volt pétervári életemnek ebben a szakaszában – reális, még ha a titok fátyola lebegett is fölötte. Esténként mindig más munkás jött el értem; kiléptünk a régi Pétervár nyirkos sötétjébe, fölültünk a lóvasútra – a munkás soha nem hagyta, hogy legalább a saját jegyemet én váltsam meg –, és elindultunk az ismeretlenbe. Sokáig utaztunk, messzire, a város peremére kellett kiutaznunk, ahol már másféle sötétség fogadott: az ablakszemek nem az első és a második emelet magasságából világítottak, hanem mintha a föld alól pislogtak volna elő, annyira lesüllyesztette az idő az ódon faházakat, és óvatosan, minduntalan körülnézve igyekeztünk a cél felé. A találkozó színhelye minden alkalommal

más volt, de mindig ugyanaz a kép fogadott: frissen kitakarított szobácska, középütt asztal, az asztal körül székek. De nem jutott belőlük mindenkinek, a hallgatók egy része állt, és egészen megtöltötték a szobát. A szemlátomást aggódó, de barátságos háziasszony egy pohár teát tett elém az asztalra meg egy kistányér süteményt, és így kínált: – Vegyen belőle, ne kéresse magát! – Széthajtottam a jegyzeteimet tartalmazó papírlapot. Azóta sem éreztem soha az ajándékozásnak akkora örömét, az átadott élő szó boldogságát, se előadásaimon, se gyűléseken, mint ezeken az órákon. Körülöttem csupa figyelmes, csodálatosan jóságos emberarc. Az én lelki szemem előtt pedig megjelent Hérakleitosz és Püthagorasz, Demokritosz és Epikurosz, Platón és Diogenész... S az agyamban felgyúló összefoglaló „eszme" egyszerre valahogy különösen érdekessé tette a foglalkozásokat a munkások számára. Ez a gondolat nem a tankönyvek lapjai közül lépett elő, nem is Cuno Fischertől vagy Windelbandtól származott, hanem az én saját agyamból pattant ki: *az ókori filozófusok mindig megvalósították az életben a maguk filozófiáját.*

Ezzel is kezdtem a tanfolyamomat, pontosabban ezzel az epikuroszi bölcsességgel: mit sem ér az olyan orvostudomány, amelyik nem gyógyítja a testet, mint ahogy mit sem ér az a filozófia, amelyik nem tisztítja meg a lelket, nem hat az ember magatartására.

Különösen pregnáns példákkal szolgált a kürénei iskola: Arisztipposz, a boldogság zseniális filozófusa, a materialista Epikurosz és a cinikus Diogenész. Szinte elevenen magam előtt láttam őket, miközben róluk beszéltem. Láttam a súlyos beteg Arisztipposzt – vért hányt, és elviselhetetlen fájdalmai voltak; csontsoványra fogyva üldögélt kitonjában, kerti lugasában – betegségtől kifakult és törékennyé vált fürtös haján koszorúval –, barátai körében, lesoványodott kezében boros kupával, pedig a bort Aesculapius megtiltotta neki. Akaratá-

nak erejével – mondtam –, az eszme erejével kényszerítette magát arra, hogy ne érezze a fájdalmat, legyőzze a betegséget, elküldje magától a halált. Meg volt győződve róla, hogy az emberiség célja a boldogság, boldognak lenni pedig annyit tesz, mint habzsolni az élvezeteket, táplálni az érzékszerveket, megadni a legfontosabbiknak, amely a gyomorban lakozik, a természet által kijelölt, jogos táplálékát; lám ő, jóllehet betegség kínozza, kineveti a betegségét, és filozófiájának megfelelően él, még sajgó, beteg testével is kiveszi részét az élet gyönyöreiből. Az Arisztipposz példájától fellelkesült barátok és tanítványok üdvözlésre emelik kupájukat, a szellemnek a test, az eszmének az anyag fölött aratott óriási győzelme tiszteletére... Epikurosz viszont egészen más volt. A szervezete olyan erős, mint a vas, és Demokritosz tanítványa volt. Az „epikureizmus" fogalmát – hiába élnek vissza nevével – és a fogalom tartalmát Arisztipposztól tulajdonította el. Ő azonban normális életet élt, és a materializmust hirdette, mint az egyedüli igazságot. Voltaképpen a normális embernek, a természet fiának példaképe. Ezzel szemben a cinikus Diogenész – a „cinizmus" is bevonult a köznapi beszédbe, jóllehet az eredetihez képest szintén megváltozott, az évezredek során rárakódott értelemmel –, tehát a cinikus Diogenész az érzékek, a testi szükségletek, a test szeszélyeinek teljes megvetését hirdette, feltétel nélküli és teljes egyszerűséget, testi és lelki lemeztelenedést követelt, és ő maga volt az első, aki végrehajtotta: mindenről lemondott, mezítelenül bebújt egy hordóba, és így is maradt fenn az emberiség emlékezetében: mint a teljes egyszerűség üres hordóban lakó prófétája. Nem az a fontos, hogy ez a filozófia primitív és nevetséges a maga naivitásával és kategórikusságával, hanem az, hogy hirdetője teljesen az általa hirdetett eszme szellemében élt, az elméletet magatartássá avatta. Az ókorban az elmélet nem szakadt el a gyakorlattól...

– Náluk nem volt különbség a szavak és a tettek közt – állt

föl váratlanul hallgatóim egyike. A munkások nem unatkoztak, és nem is bonyolódtak bele a szakkifejezések erdejébe: (tudniillik még nem tudtam megszabadulni attól a tudálékos szokásomtól, hogy tudományos kifejezéseket keverjek beszédembe), a legnagyobb nyugalommal fogadták őket, és nemcsak a szemléletes, képszerű dolgokra reagáltak, hanem a gondolatomra is: remekül megértették a görögök legrégibb filozófiai tanításainak történeti jellegét. Amikor befejeztem előadásaimat (Szókratész halálával), és büszkén kivágtam az utolsó mondatot, hogy „íme, ilyen volt az ógörög filozófia", felállt a Putyilov-gyári Kuzmin, e „programon felüli" tanfolyam lelke, és mintegy összegezve a hallottakat, így szólt:

– Az alapokat helyesen vetették meg, de el tudná-e röviden mondani, hogyan fejlődött a gondolkodás ezután?

Emlékszem, egy pillanatra megtorpantam. Megszoktam, hogy elsősorban képekben gondolkozzam, és hirtelen ott láttam magam előtt egy óriási méhsejtvárat, melynek számtalan sejtjében ott tanyáztak a XIX. század filozófusai. Sajátos gondolkodás volt ez, az ülő életmód mélyre hatoló gondolkodása, gondolkodás magáról a gondolkodásról, valóságos pókháló, amely korántsem kötelezte vagy akár ösztönözte hirdetőit arra, hogy szerinte éljenek; nem is lehetett volna úgy élni, habár a pesszimista Schopenhauer főbe lőhette volna éppen magát, hogy megtérjen a „világakarathoz", ám ő jobban szeretett hegedülni. Hartmann... Hartmann pedig egyik kezével megírta disszertációját, a másikkal meg névtelenül megcáfolta saját magát. Általában... Zavart éreztem; akkoriban szerettem Hegelt, és nagy hévvel tanulmányoztam, valósággal megrészegítettek a *Logika* és a *Fenomenológia* lapjai; ugyanakkor fülig merültem a kanti *Gyakorlati ész bírálatá*-ba is. Attól féltem, hogy most mindjárt elárulom kedvenceimet. És bágyadtan hebegtem:

– Azután magának az emberi gondolkodás folyamatának a kutatása következett. Nagyon fontos szakasz...

Visszafelé mindig egyedül utaztam, csak a lóvasútig kísért el valaki. Ezúttal azonban egy kis termetű, cigányosan barna bőrű, sildes sapkát és olajpecsétes ruhát viselő férfi, aki előadásom alatt leghátul, az ajtóban állt, mellém ült a padra. Engem pedig szigorúan óvtak a „spicliktől", akik csak úgy hemzsegtek akkoriban körülöttünk, és azt tanácsolták, hogy az előadáson kívül senkivel se álljak szóba. Ez az emberke pedig egyre fészkelődött, látszott, hogy beszélgetni szeretne, míg végül meg is szólalt:

– Azért voltak ám, elvtársnő, a mi időnkben is olyan filozófusok, akiknél együtt haladt az elmélet és a gyakorlat. Talán hallott már Karl Marx filozófiájáról, vagy nem?

Elhúzódtam mellőle, úgy válaszoltam:

– Engem a politika nem érdekel.

Ez azonban csak óvatos hazugság volt, arra az esetre, ha az olajpecsétes ruhájú, cigányképű ember valóban spicli lenne. A gondolataimban azonban egész úton, majd odahaza is minduntalan váltogatta egymást ez a mondat egy másik, szintén Marx filozófiájára vonatkozó mondattal: hogy tudniillik ez a filozófia gyönge. Ki és mikor mondta ezt? Amirov a kudarcot szenvedett kilencszázötös forradalom után. Vajon nem azért, mert az agyát felemésztette a XIX. század passzív, elmélkedő, szemlélődő, méhsejtjeibe gubózó filozófiája? Vajon nem azért mondta Marx filozófiáját gyöngének, mert *aktív*, éppúgy, mint a régi görögöké? Érdekes lenne megtudni, miféle filozófia is ez. És miért hajtogatom egyre, mint valami papagáj, hogy „a kudarcot szenvedett forradalom"? Lám, milyen eleven, érdekes és érdeklődő emberek az én hallgatóim, mennyire mások, mint a nyafka értelmiségiek. Ha pedig vannak ilyenek, hogy lehet a forradalom kudarcáról beszélni: számukra minden bizonnyal hozott valami sikert is... A sze-

gény, szófogadó leányka észrevétlenül rálépett az „eretnekség" útjára. És akkori kedves hallgatóim közül egyetlenegyet sem vittem el Merezskovszkijékhoz.

Amit átélt az ember, sohasem múlik el fölötte nyomtalanul; észrevétlenül rárakódik, és egyszer csak a mennyiség minőségbe csap át. Két év múlva tollam, amely olyan áhítattal rótta az *Áldassék, akinek adatott* sorait, éles hangú recenziót vetett papírra Hippiusz új regényéről. A regénynek ez volt a címe: *Az ördög bábja,* s az ördög bábjaiként, melyeknek zsinórjait a Gonosz ujjai rángatják, a bolsevik marxistákat szerepeltette. Én pedig recenziómnak ezt a címet adtam: *Bábszínház,* és olyasmiket írtam benne, hogy éppen ez a regény olyan mesterkélt, mint a bábszínház, ahol a bábok a szerző kénye-kedve szerint táncolnak, és ugrabugrálásuk ékes tanúbizonyság arra, hogy a szerző nem ismeri az életet, az embereket... Ez a recenzió, amely a *Priazovszkij Kraj*-ban jelent meg, volt az egyik oka annak, hogy oly hirtelen szakítottam Merezskovszkijékkal, és szerencsésen visszatértem Pétervárról Moszkvába.

Évek múltak el, hosszú évek, tele tanulással és forrongással, főleg Goethe jegyében: az első világháború, majd az újabb forradalom évei. Azután Moszkvából ismét Pétervárra költöztem, és egyszer csak ott álltam öt szép, Heidelbergben vásárolt füzetemmel a hónom alatt, melyeket teleróttam még kiforratlan, gyöngybetűs írásommal, a Kronwerk sugárút egyik emeletes háza előtt, és hiába kerestem az utcai főbejáratot. Minthogy nem találtam, megkerültem a házat, felmentem a melléklépcsőn, kopogtam, és egy nagy, félig üres konyhában találtam magam. Egy darabig várnom kellett, amíg megjelent az ajtóban egy magas, komor arcú, szemlátomást ingerült férfi.

Van egy 1920-ból származó pétervári fénykép, amely Gorkijt és Andrejevát H.G. Wells társaságában ábrázolja. A férfiak ülnek, Marija Fjodorovna mögöttük áll, és Gorkij székének támlájára könyököl. Ezen a felvételen meglepően más Gorkij

arca, mint a közismert fényképeken, valahogy olyan lehangolt; szomorú tekintete fájdalmas belső elégedetlenséget és valami restelkedésfélét tükröz. És van N.A. Andrejevnek is egy szintén kevéssé tipikus rajza róla 1921. július 23-i keltezéssel, amely háromnegyedrészt mutatja Gorkijt: éles vonások, hegyes orr, majdnem teljesen kopasz koponya és haragos, bizalmatlan, metsző pillantású, szinte réssé szűkülő szempár.*

Ilyen volt az arca Alekszej Makszimovicsnak – haragos, restelkedő, súlyos belső elkeseredést tükröző –, amikor életemben először megpillantottam 1920 telén, akkori pétervári lakásában. Megragadta a karomat, és a konyhából átvezetett dolgozószobájába. Odabent az volt az első dolga, hogy rám támadt: miféle megalázkodás, vagy inkább gőg, hogy a hátsó ajtón surranok be, amikor van tisztességes bejárat is, nem szabad, nem szabad ennyire lealacsonyodni, az ember mindig őrizze meg méltóságát. Miközben szaggatott félmondatokban záporozott rám a leckéztetés, anélkül, hogy egy szót is szólhattam volna mentségemül, leültetett – jobban mondva, éppen ilyen ellentmondást nem tűrően lenyomott egy székre, és maga is leült, én pedig megértettem, hogy nem is érdemes mentegetőznöm, mert úgyse hinne nekem. Mondanom sem kell, én magam soha nem tettem különbséget „elülső" és „hátsó" ajtó között, azon mentem be, amelyik éppen közelebb esett, most pedig egyszerűen nem találtam a bejáratot, s azért voltam kénytelen az udvar felé kerülni, hogy felvilágosítást kérjek valakitől. Megszólítottam az első öregasszonyt, és azon az ajtón jöttem be, ahová mutatott.

Megvártam, amíg a szaggatott mondatok elfogynak. Gorkij

* A fényképet **először M.** Andrejeva: *Levelek, emlékezések, cikkek.* Moszkva, 1961. c. **könyvében láttam**, Andrejev rajzát pedig a V. I. Lenin és A. M. Gorkij: ***Levelek, emlékezések**, dokumentumok.* Moszkva, 1961. c. könyvében. – *M. S.*

ekkor, minden átmenet nélkül, egészen más hangon kezdett kérdezősködni:

– Hogy van? Elhelyezkedett? Hallottam, hogy a Művészetek Házában, ott sok érdekes fiatal íróval találkozhat. Mi van a kezében?

A *Weimari utazás* kézirata volt nálam: közvetlenül az első világháború kitörése előtt gyalog tettem meg az utat Heidelbergből Weimarba. Arra akartam megkérni Gorkijt, hogy helyezze el a kéziratot Grzsebin kiadóvállalatánál vagy bárhol, ahol lehet. Ezen kívül semmim sem volt készen, és valamiből meg kellett élnem.

Gorkij elvette az öt füzet egyikét, minden különösebb érdeklődés nélkül végiglapozta, közben, úgy láttam, egészen másra gondolt, majd becsukta a füzetet, félretette, és így szólt:

– Nos, hallgatom...

Sokáig ábrándoztam erről az első találkozásról, és újra meg újra elismételtem magamban, mit fogok mondani Gorkijnak. Azt akartam elmondani, mennyire fontos most, a filozófia új korszakának küszöbén, Goethe óriási alakja, akit egyáltalán nem ismernek minálunk; mennyire fontos feleleveníteni az emlékét, ismét szólni róla, mégpedig nem mint költőről, hanem mint filozófusról, gondolkodóról, aki igen közel állt a mi új világszemléletünkhöz... Még ha az évzitedek során kialakult, teljesen helytelen és meghamisított tekintélye akadályoz is bennünket ebben. Rengeteg gondolatom volt, ott szorongtak az agyamban, és előre tudtam, hogy a számomra kijelölt egy óra nem lesz elég kifejtésükre. És lám, itt ülök, elnézem ezt a kissé püffedt szemhéjú, szomorú szempárt, a fényképekről és rajzokról jól ismert konya bajuszt, ezt a kedves, egyszerű parasztarcot – és a szavak, isten tudja, hová tűntek, az agyam teljesen üres, nem bírok semmi értelmeset kinyögni. Gorkij segít: egy számomra ismeretlen nevet említ.

– Lichtenstadt sokat foglalkozott Goethével, ajánlom, hogy olvassa el, feltétlenül kutassa fel és olvassa el.

Első ízben hallok Lichtenstadtról, nevét feljegyzem egyik füzetem fedelére, és végre sikerül előkotornom legfontosabb mondatomat: lehet, hogy a Goethéről szóló könyvem nem marxista, még alig ismerem Marxot, amikor pedig írtam, úgyszólván semmit sem tudtam róla, azóta azonban nagyon sokat...

Gorkij ekkor olyasmit mondott, ami egyszerre véget vetett első beszélgetésünknek. Szárazon és kurtán félbeszakított:

– Én nem vagyok marxista.

Miről volt még szó ezután – nem emlékszem rá. Teljesen megzavarodtam, és kiestem a kerékvágásból. És restellem bevallani, de úgy éreztem, hogy Gorkij, mint az imént a mellékléspcső ügyében, most is félreértett, talán azt hitte, hogy most a marxizmusommal akarok éppolyan tudatosan és valami hátsó céllal rátörni az „elülső" ajtón át, mint amilyan céltudatosan prezentáltam magam a hátsón keresztül. Ilyen balsikeres volt ez a találkozás, az első és egyetlen, amikor négyszemközt beszélgethettünk. Az a Gorkij, aki oly kitűnő emberismerő volt, engem teljesen félreértett. És én, aki oly gyöngéden dédelgettem emlékezetemben a *Pusztító fájdalom*-ot és az *Anyá*-t, akkor nagyon messzire távolodtam írójuktól.

IV

1965-ben megjelent egy könyv, amely igen sokat segített abban, hogy megértsem Gorkijt és azt, hogy tulajdonképpen miért szerette őt Lenin. Éspedig az *Irodalmi hagyaték* hetvenkettedik kötete, amely Gorkij és Leonyid Andrejev kiadatlan levelezését tartalmazza. Aligha találni a világ episztoláris hagyatékában még egy kötetnyit, amelyből ennyi csillogó szellemesség és fiatalos, harsány életöröm sugározna, s ugyanakkor

ilyen híven tükrözné két különböző egyéniség drámai konfliktusának fokozatos kibontakozását. Pedig mintha ugyanarról a gyökérről szöktek volna szárba (mindkettőjük közös elindítója a művészet realista felfogása és az orosz önkényuralmi rendszer forradalmi elítélése), de azután – nem egyszerre, hanem fokról fokra – mindinkább eltávolodik egymástól a két jóbarát, akik közül az egyik igazi népi őstehetség, s a művészetre és a politikára vonatkozó állásfoglalása osztályhelyzetéből fakad, és mélyen benne gyökerezik tudatában, amíg a másik csupán látszólagos lázadó, rebelliskedésének fő oka a fiatalsága, de voltaképpen zavaros természet a maga kispolgári, bohém neveltetésével és életformájával, s magatartásának valódi rugója a hiúság. Miközben az ember nyomon követi, hogyan távolítja el magától Gorkij fokról fokra Andrejevet, aki úgy tesz, mintha nem látná ennek valóságos okait, a jó szemű Gorkij pedig nyomban észreveszi, hogy barátja csupán tetteti a tudatlant, mint aki nincs tisztában a köztük lévő szakadék mélységével, holott nagyon is tud róla – Gorkij mégis szánja őt, és még mindig óvja és tanítgatja a maga utánozhatatlan szigorával; az ember olyan élvezettel olvassa ezeket a leveleket, mint Euripidész tragédiáit.

Az 1908 és 1916 közé eső évek zűrzavaros, dekadens társadalmi atmoszférájában, a „perc-emberkék" tengerében, akiket oly gyorsan elsodort a divat, a lelki sivárság, a csalódás, a kétségbeesés, az unalom, a kíváncsiság s az az ösztönös vágy, hogy alaptalanul, felelőtlenül elfelejtsék mindazt, ami pár évvel ezelőtt még orosz klasszikus hagyománynak számított s a nemzeti lelkiismeret életszükségletének és a progresszív orosz ember legszentebb ügyének, a harcos Gorkij alakja – aki teljes nagyságában kiegyenesedve szállt szembe ezzel a zavaros áradattal, ráadásul saját magától, önállóan, minden külső befolyástól és a világos lenini gondolat sugallatától mentesen, hiszen még nem is ismerte Lenint; egy ilyen ember alakja óhatatlanul

meghódítja az olvasót, megnyeri a szívét, bátorítójává, lelki támaszává válik. Csodálatos levelek ezek. Gorkij a maga társadalmi és politikai állásfoglalásával – és nem csupán „istenadta" tehetségével – annyira kimagaslott környezetéből, hogy Leninnek észre kellett vennie és meg kellett szeretnie őt. „Makszim Gorkij" pontosan az a „gyakorlat" volt az irodalom szférájában, amely a puszta jelenlétével bizonyította a marxista elmélet igazát.

Lenin már 1899-ben felfigyelt Gorkijra: A.N. Potreszovhoz intézett levelében megdícsérte a *Zsizny* című folyóirat szépirodalmi rovatát, ez a rovat pedig a *Foma Gorgyejev* első öt fejezetéből és Gorkij korai elbeszéléseiből állt. 1901-ben – így emlékezik vissza rá Jelena Dmitrijevna Sztaszova – „V.I. Lenint nagyon érdekelte minden, amit M. Gorkij írt. Mi pártmunkások pedig igyekeztünk Gorkij minden írását azonnal eljuttatni hozzá. Így *Az író, akinek fejébe szállt a dicsőség* címűt, amely illegálisan jelent meg Pétervárott, V. F. Kozsevnyikova és én másoltuk le vegytintával K. A. Kresztnyikov *A vér morfológiája járványos fültőmirigygyulladás esetén* című disszertációjának sorai közé." Az elbeszélés címe annyira megtetszett Leninnek, hogy fel is használta a *Mi a teendő?*-nek abban a fejezetében, amelyben a „kritika szabadságának" álbaloldali követeléséről és a párt magjának „dogmatizmussal" való vádolásáról szól. A rákövetkező években azután egyre közelebb kerül egymáshoz Lenin és Gorkij, jóllehet személyes találkozásra még mindig nem kerül sor. Gorkij, bár még nem tagja a pártnak, pénzt juttat ki külföldre a bolsevikok újságjának kiadására. Még nem tagja a pártnak – de már a párté. Már átesett a letartóztatások tűzkeresztségén. 1905 januárjában M. M. Litvinov, aki ugyanabban a vasúti kocsiban utazott, amelyben a letartóztatott Gorkijt Rigából Pétervárra szállították, tanúja volt annak, milyen durván „taszigálták" foglyukat a csendőrök. Végül ezt a lassú, mind erőteljesebb folyamatot, az író közele-

dését a bolsevikokhoz, betetőzi az író belépése a pártba 1905 második felében. Közben egész idő alatt folytatódik a levelezés közte és Leonyid Andrejev között.

Ahogy erősödik s válik mind bátrabbá Gorkij hangja a barátjához írott leveleiben, jóllehet egy szóval sem ír neki politikai kapcsolatairól; amennyire érződik, hogy kritikus hangvétele nem csupán „szakmai" tudásból fakad, hanem szilárd talajon áll eszmeileg és helyzetileg egyaránt, gondolkodásának sajátos vonásai, amelyek később Bogdanov és az „istenépítők" miatti, Leninnel történt összekülönbözésében bukkannak felszínre, kezdettől fogva jelen vannak, attól fogva, hogy belépett a pártba, és szerintem meg is maradnak egészen addig a komor pétervári óráig, amikor a konyhán keresztül léptem be hozzá, s meghallottam száraz, kurta megjegyzését:

– Én nem vagyok marxista.

Gorkij tehát belépett a pártba, és hallatlanul büszke erre. Mint egy gyerek, úgy örül annak, hogy részt vehet a londoni pártkongresszuson, és még sokáig emlegeti ezt az élményt.

Már találkozott Leninnel: ez a számára oly nevezetes esemény 1905. november 27-én zajlott le Pétervárott, és erről beszélt oly szeretettel Szperanszkijnak néhány órával halála előtt.

És ezután az életében oly döntő jelentőségű találkozás után mit ír saját magáról válaszként Leonyid Andrejev legutolsó, ködös levelére?

„Nem valami mélyértelműen ítélsz rólam. Én szociáldemokrata vagyok, mert forradalmár vagyok, és a szociáldemokrata tanítás a legforradalmibb. Azt mondod: »Kaszárnya!« Barátom, minden filozófia fontosabbik része a kritika, míg a pozitív oldala nemhogy fontos lenne, de még csak nem is mindig érdekes. Az anarchizmus ma már nagyon primitív valami. Tagadni saját Énem abszolút autonómiája kedvéért nagyszerű dolog, de csupán a tagadás kedvéért: csöppet sem szellemes.

Végül is az anarchizmus a holtpont, az emberi Én pedig az aktív alapelv..."*

Ebben, noha szaggatott formában – ami az író természetes gondolatmenetét tükrözi – benne van az egész Gorkij, tetőtől talpig, beleértve még bizonyos makacs nyelvtani pongyolaságát is.** Az egész Gorkij, látszólagos naivitásával együtt, ami mögött a valóságban meglepően „sziklaszilárd" hűség rejlik, mint a bolsevikoknál is, a maga meggyőződéséhez, jobban mondva gondolkodásának jellegéhez. Úgy vélem, soha nem vallott hívebben, őszintébben, teljesebben önmagáról, mint ezekben a párttal való mézesheteiből származó sorokban. Ezért megérdemlik, hogy részletesebben kitérjek rájuk, elemezzem, világosabbá tegyem őket magam előtt is.

Mint hajdan az „Ember – milyen büszkén hangzik ez", éppolyan ünnepélyesen és büszkén cseng, hogy „Én szociáldemokrata vagyok, mert *forradalmár* vagyok". De tudja, hogy különféle forradalmárok és forradalmak vannak, ezért határozza meg így a „szociáldemokrata tanítást": a *legforradalmibb*. Hogy miért, azt nem magyarázza meg, jóllehet „tanításról" van szó, tehát mindenképpen helyénvaló volna a magyarázat. De már ismeri annyira barátját és ízlését, nézeteit, hogy azonnal tudja, mi lenne Leonyid Andrejev legelső kifogása: „*Kaszárnya!*" A ködösen forradalmi orosz értelmiség szemében, amely számára 1905 az ujjongó, ösztönös felkelés mezében, spontánul emelt utcai barikádok és a kormányzás spontán forradalmi szervei, a szovjetek formájában köszöntött be – mint egy zseniális zongoravirtuóz ujjai alól egy zseniális improvizáció áradó futamai –, ennek az értelmiségnek a szemében a szociál-

* Irodalmi hagyaték, 72. köt. 264. old., Moszkva, 1965. (Gorkij levele Andrejevhez 1906. márc. 2. és 5. között.)

** Gorkij az egyes számú állítmány helyett a régies többes számot használja.

demokrácia a maga „száraz" fegyelmével, „kategorikus" követelményeivel, és szigorú életszabályaival éppen úgy idézi az unalmas, drilles, erőszakos kaszárnyát, mint Hippiusznak idézte az ördög ujjai által mozgatott bábut. Itt és most kellene Gorkijnak megvilágítania Marx eszméinek nagyszerűségét és újszerű humanizmusát, amely teljesen és szervesen, *implicite* benne foglaltatik a bolsevikok gyakorlatában, és káprázatos új lapot nyit az emberiség történetében, s amely a legkevésbé sem hasonlít „kaszárnyára". Gorkij azonban ehelyett, mintha csak egyetértene Andrejevvel, csupán leereszkedőleg megjegyzi, hogy „minden filozófia *fontosabbik része a kritika*, míg a pozitív oldal *nemhogy fontos* lenne, de még csak nem is mindig érdekes". Mintha azt tanácsolná Andrejevnek, aki fél a „kaszárnyától": ne törődj vele. Fontos a kritika, a tagadás... Ám itt megint zavar támad gondolatmenetében: belebotlik az anarchizmusba. Hiszen mi sem egyszerűbb: az anarchizmus aztán igazán forradalmi dolog, úgyszólván nincs is „pozitív" oldala, fejétől a farkáig belegyömöszölhető a kritikába és a tagadásba... De nem, Gorkij nem akar isten tudja, hová tévedni, ő nem anarchista, ő a szociáldemokrata párt tagja. Mintha csak önmagával beszélgetne (ami gyakran megesik az Andrejevhez szóló leveleiben), mintha töprengve vitázna önmagával – mint ahogy a sakkozók játszanak néha saját maguk ellen –, így válaszol magának: az anarchizmus ma már nagyon primitív valami. Tagadni saját emberi Énem teljes és abszolút függetlensége kedvéért nagyszerű dolog (hiszen éppen ezt akarod te is, Andrejev barátom, a drámáiddal), de tagadni pusztán a tagadás kedvéért: értelmetlen, „csöppet sem szellemes". És Gorkij arra a zseniális következtetésre jut, amely egész életútját, egész belső világát ragyogó fénybe borítja, és megmagyarázza, miért szerette őt annyira Lenin *éppen ezért*. Ezt írja: „Végül is az anarchizmus a holtpont, az emberi Én pedig az aktív alapelv..." Ezért még azt a bizonyos nyelvtani pongyola-

ságot is meg kell bocsátani! És minden egyebet meg kell bocsátani neki! Igen, az emberi Én az aktív alapelv. Bizony, szemben áll a világ minden passzív filozófiájával, mindennel, ami holtpontra juttat. Úgy bizony, a természet az emberi Énben gyűjtötte össze mint legfőbb gyújtópontban a növekedés, mozgás, küzdés, törekvés, megismerés – vagy nevezzük, aminek akarjuk! – egész kulminációját, gigászi szívókáját annak a valóságos folyamatnak, amely az ember számára ebben az örök problémában fogalmazódik meg: mi az élet „értelme"? Egyszerűbb szavakkal: az emberi Én az, ami *él*, maga az élet legintenzívebb, legtudatosabb formájában: fejlődésében. „Az emberi Én az aktív alapelv" – ez a gorkiji formula sokkal erőteljesebb, tartalmasabb, potenciálisabb az én szememben, mint az unos-untalan emlegetett „Ember – milyen büszkén hangzik ez".

Lenin és Gorkij barátságának évei alatt nemcsak nézeteltérések és viták adódtak; tényleges „lépésekre" is sor került, hogy megakadályozzák egymást az olyan cikkek publikálásában, amelyekkel nem értenek egyet. Már volt róla szó, hogy Lenin külön határozatot hozatott a Központi Bizottsággal, nehogy még egy olyan „nem helyénvaló" cikk megjelenhessék a folyóiratokban, mint Gorkij *Vlagyimir Iljics Lenin* című írása. És nem vette figyelembe Gorkijnak azt a kéréset sem, hogy felújíthassák a *Novaja Zsizny* című folyóiratot. Mégis összeszorul az ember szíve, ha Leninnek azt az 1916. január 11-i keltezésű levelét olvassa, amelyben arra kéri Gorkijt, legyen segítségére brosúrája kiadatásában: „Igyekeztem minél népszerűbben ismertetni az Amerikára vonatkozó legújabb adatokat, amelyek meggyőződésem szerint kiváltképp alkalmasak a marxizmus népszerűsítésére és tényekkel való alátámasztására" – és levelét ezzel a mondattal zárja: „A háborús idők miatt igen nagy szükségem volna keresetre, ezért arra kérném, hogy ha lehetséges és nem terhelem Önt vele túlságosan, siet-

tesse a brosúra kiadását."* Választ azonban, úgy látszik, nem kapott, és a Parusz kiadóvállalat, ahová levelét elküldte, és amelynek Gorkij volt úgyszólván a gazdája, nem is adta ki Leninnek a *Kapitalizmus és földművelés az Amerikai Egyesült Államokban* című brosúráját. (Csak 1925-ben jelent meg műveinek első, 22 kötetes gyűjteményében.) De nézetem szerint a legnagyobb kegyetlenséget akkor követte el Gorkij ezzel a barátsággal szemben – és ebből a tettéből világlik ki leginkább, mennyire kevéssé értette meg a marxizmust –, amikor levélben figyelmeztette Pjatnyickijt, nehogy kiadja Oroszországban a *Materializmus és empiriokriticizmus*-t:

„Ami Lenin könyvének kiadását illeti: én ellene vagyok..." (majd megindokolja, miért van „ellene"; közben megereszt egy-két bókot is Iljics címére: ő maga fogja harcos, jó bolondnak titulálni ellenfeleit, ha azok kiadják ezt a könyvét). „...Az egyfelől Lenin és Plehanov, másfelől Bogdanov, Bazarov és társaik közt kirobbant vita nagyon fontos és mélyről fakadó. Az első kettő, jóllehet taktikai kérdésekben eltér a véleményük, a történelmi fatalizmusban hisz, és azt hirdeti, míg a másik oldal az aktivitás filozófiáját. Számomra teljesen világos, melyik oldalon van több igazság."**

Még hogy Lenin és Plehanov, a két marxista a történelmi fatalizmust hirdette! Mikor még egy gyerek is tudja, s annál inkább tudnia kellene a szociáldemokrata párt tagjának, hogy eddig „a filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk" – éppen ez a lényege Marx filozófiájának. Az a Lenin „fatalista", aki megalkotta a világ megváltoztatóinak élcsapatát, aki új lapot nyitott az emberiség történetében! És az a szabadságfelfogás „fatalista",

* *Lenin Művei.* 35. köt., 191. old.

** Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések, dokumentumok.* 42. old., Moszkva, 1961.

amely feltételezi az emberben Énje legnagyobb önálló aktusát: a szükségszerűség tudatát! Velük szemben pedig a XIX. század haldokló filozófiája epigonjainak kompániája, akik még csak meg sem voltak képesek érteni Hegelt, ezért egyszerűen átléptek rajta, és akiknek hírhedt „aktív filozófiája" mindössze abból állt, hogy összekotyvasztottak valami löttyöt, ami „nekünk is, nektek is" jó, és ami az idealizmus és a materializmus ellentétét feloldja egy kancsó hazai orosz kvaszban. Megértem, milyen tombolva szitkozódhatott Lenin. De miközben tombolva szitkozódott, ahogy csak szenvedélyes természetétől telt, soha nem emelt kezet Gorkijra, soha nem tagadta meg tőle a szeretetét. A Lenin számára legnagyobb megpróbáltatást jelentő időkben, 1917 márciusában, közvetlenül a februári forradalom után, a *Levelek a távolból* negyedik darabjában, amikor már égett a föld Zürichben a talpa alatt, és minden idegszálával haza, Oroszországba vágyott – még ekkor sem tudott ellenállni Gorkijnak, a mosolyának. Pedig most is volt miért lenini módra tombolnia. Gorkijnak a februári forradalom után az ideiglenes kormányhoz és a Végrehajtó Bizottsághoz intézett leveléről írja:

„Fájdalmas érzés fogja el az embert, amikor olvassa ezt a levelet, amelyet egészen átitatnak a közkeletű nyárspolgári előítéletek. E sorok írójának a Capri szigetén történt találkozások alkalmat adtak arra, hogy figyelmeztesse Gorkijt, és szemére vesse politikai hibáit. Gorkij ezeket a szemrehányásokat a maga utánozhatatlanul kedves mosolyával és a következő őszinte kijelentéssel hárította el: »Tudom, hogy rossz marxista vagyok. No meg mi művészek egy kissé valamennyien beszámíthatatlan emberek vagyunk.« Ezzel nem könnyű dolog vitába szállni.

Nem kétséges, hogy Gorkij igen nagy művészi tehetség, aki sokat használt és használ a világ proletármozgalmának.

De miért ártja magát Gorkij a politikába?"*

* *Lenin Művei.* 23. köt. 362–363. old., Budapest, 1951.

Gorkij a februári kormányhoz intézett levelében, Lenin véleménye szerint, azokat a rendkívül elterjedt előítéleteket juttatta kifejezésre, amelyek nemcsak a kispolgárságra, hanem a munkásoknak arra a részére is jellemzők, akik a kispolgárság befolyása alatt állnak.*

Abból, ami vele történt, képet alkothatunk magunknak arról, milyen érzések lakoztak a nyárspolgárság tömegeiben: milyen spontán bizalommal, valósággal szerelmes rajongással néztek föl Kerenszkijre, nemcsak a „kispolgárok" és a gimnazista lánykák, hanem még a munkásosztály egy része is és sokan, nagyon sokan a mi környezetünkből. Gorkij *hitt* a februári forradalomban. Leninnek viszont Október irányába kellett fordítania a történelem hajóját, arra kellett rávennie a pártot, az öntudatos munkásosztályt, hogy teljes erőből feküdjön neki a kormánykeréknek. „Szívós, makacs és mindenre kiterjedő" harcot kellett vívni a „nyárspolgári előítéletekkel" szemben, hogy Oroszországot a polgári köztársasági illúziók medréből át lehessen kormányozni a szocializmus medrébe. Azoknak a hónapoknak a gigászi erőfeszítései még nem találták meg a maguk nagyságához illő művészt. És Gorkij, akire oly nagy szükség lett volna éppen akkor, a hőn szeretett elvtárs, aki döntő fordulatot idézhetett volna elő a diákság és az értelmiség körében – Gorkij éppen ezekben a hónapokban hagyta cserben a pártot. Úgy vélte, hogy még nem jött el a szocializmus ideje Oroszország számára.

Az emberi Én aktív jellegének zseniális gorkiji megfogalmazásából még hiányzott az „aktivitás" fogalmának mint a történelem előrehaladását vezető, irányító erőnek, mint „az anarchizmus holtpontjával" szemben álló *pozitív* erőnek a meg-

* *Lenin Művei.* 23. köt. 362-363. old., Budapest. 1951. Később, 1933-ban az I. A. Gruzgyevhez írott levelében Gorkij tagadta, bár nem túl meggyőzően, ennek a kormányhoz intézett levélnek a létezését, s az egészet a külföldi sajtó koholmányának minősítette.

fejtése. Gorkij hű maradt filozófiájának „kritikai oldalához". Tudjuk, hogy életének ezt követő szakaszával – mint a szovjet írók tanítómestere és összegyűjtője, mint az új társadalom ellenségeit olthatatlan haraggal ostorozó publicista és mint a párt mindenben hű segítőtársa – sokszorosan jóvátette hibáját. Ám Lenin akkor is, ezt a tévelygő, elégedetlen, beteg Gorkijt is szerette, aki ekkor „nagyon utált élni". Annyira szerette, hogy 1919. július 31-én, nyakig a legnehezebb munkában, az intervenciósok ellen folyó elkeseredett háború és az országot sújtó éhinség kibírhatatlanul feszült és súlyos körülményei között is talált időt és erőt arra, hogy válaszoljon a pétervári élettől meggyötört író ingerült „kritikus" levelére. Mégpedig olyan bölcsen és részletesen válaszolt neki, ahogy csak apa beszélhet a fiával. Hadd idézzek néhány részletet Leninnek ebből a leveléből, amely ma is minden alkotó művész lelkiismeretéhez szól:

„Ha *meg akarjuk figyelni* az életet, lent kell megfigyelni, ahol *elénk tárul* az új élet építésének munkája: egy vidéki munkástelepen vagy falun – ott nem kell politikailag áttekinteni a bonyolultnál bonyolultabb tények összességét, ott megtehetjük, hogy csupán megfigyelünk. Ön ehelyett fordításokat stb. szerkeszt, márpedig ilyen foglalkozás mellett nem lehet figyelemmel kísérni az új élet új építését, ilyen foglalkozás mellett minden erejét felemészti az, hogy a beteg értelmiség beteges zsörtölődését hallgatja, és figyeli az »egykori« fővárost, hogyan él a kétségbeejtő háborús veszély és a szörnyű ínség közepette.

Olyan pozíciót választott, ahonnan *nem tudja* közvetlenül figyelni azt, ami új a munkásoknak és parasztoknak, vagyis Oroszország lakossága 9/10 részének az életében; ahol kénytelen beérni azzal, hogy csak a foszlányait látja az egykori főváros életének, hiszen a munkások színe-java a frontra és

falura ment, és aránytalanul nagy számban maradtak ott az állástalan és munkanélküli értelmiségiek, akik *éppen Önt »ostromolják«*. Azt a tanácsot, hogy utazzék el, Ön makacsul elutasítja.

Érthető, hogy beteggé tette magát, mint írja, nemcsak nehezére esik, hanem »nagyon utál« élni!!! Hát persze! Ilyen időkben odakötözi magát a legbetegebb helyhez, és fordításos irodalmat szerkeszt (mondhatom, a legmegfelelőbb foglalatosság egy művész számára, hogy figyelhesse az embereket!). Ön itt mint művész *nem tudja* megfigyelni és tanulmányozni sem azt az újat, ami a hadseregben, sem azt az újat, ami a falun, sem azt az újat, ami a gyárban születik. Megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy azt tegye, ami mint művészt kielégítheti – egy politikus dolgozhat Pétervárott, de Ön nem politikus. Ma – értelmetlenül betört ablakok, holnap – lövések és jajkiáltások hangja a börtönből, azután a Pétervárott maradt, végtelenül fáradt nem munkásemberek beszédeinek foszlányai, azután milliónyi benyomás az értelmiségről, a főváros nélkül maradt fővárosi értelmiségről, azután a megbántottak száz meg száz panasza; a szerkesztés mellett fennmaradó szabad percekben *semmit sem lehet* látni az élet építéséből (ebből a sajátságos folyamatból), amely Pétervárott tapasztalható a legkevésbé – hogyne jutna hát ilyen körülmények között odáig az ember, hogy nagyon utálja az életet.

Az ország harci lázban ég – harcol az egész világ burzsoáziája ellen, amely kegyetlen bosszút akar állni megdöntéséért. Természetes. Az első szovjetköztársaság, *mindenünnen* zúdúlnak az ütések. Természetes. Itt vagy aktív politikusként kell élni, vagy ha nem fűlik az ember foga a politikához, a művész szemével kell figyelnie, hogyan építik az életet új módon azokon a helyeken, amelyek nem központjai a főváros elleni veszett támadásnak, összeesküvésekkel

tarkított veszett harcnak, a fővárosi értelmiség ádáz dühének – falun vagy egy vidéki gyárban (vagy a fronton). Ott egyszerű megfigyelés útján könnyen meg lehet különböztetni a bomló régit az új hajtásaitól...

Őszintén elmondtam Önnek azokat a gondolatokat, amelyeket levele ébresztett bennem... Nem akarom ráerőszakolni Önre tanácsaimat, de meg kell mondanom: radikálisan változtasson az életkörülményein, válasszon más környezetet, változtassa meg a lakóhelyét, a foglalkozását, különben megtörténhet, hogy végleg megundorodik az élettől.

Meleg kézszorítással

Lenin"*

Izzó akarat hatja át ezeket a sorokat. Mint a harangütés, olyan ércesen, keményen cseng az a kétszer egymás utáni „természetes", iskolapéldájaként célratörő, hangsúlyos stílusának, melyben az értelem és a betű eggyé olvad. Lenin szemében *természetes,* hogy a burzsoázia véres bosszút akar állni megdöntéséért. *Természetes,* hogy az első szovjet köztársaságra mindenünnen zúdulnak az ütések. Dörög és villámlik, vihar tombol – mindez *természetes,* mint maga a természet. Iljics testestül-lelkestül küzd és verekszik a maga szenvedélyes forradalmi hevével, ujjongó, irányító, győzedelmeskedő ereje magának a mintegy természetté vált történelemnek.

Hát az a Gorkij, aki dalolva röpült a vihar elébe, amikor az még nem volt itt, aki hívta, megidézte: „jöjj, vihar, s légy még erősebb!", Gorkij az volt, amiért Lenin élete végéig szerette, és nemcsak tanította, nevelte, megbocsátott neki, mint apa a fiának, hanem azért is szerette – és ez az ő kapcsolatuknak, barátságuknak, egészen a haláluk küszöbén létrejött „emlékezetbeli találkozásukig" tartó barátságuknak legmélyebb rej-

* *Lenin Művei.* 35. köt. 396–398. old.

télye –, mert *életbevágóan szüksége volt rá.* Éppen mint antitézisre – nem pedig mint ellenfélre. Gorkij nagy, igazi *művész* volt.

Olvassuk csak el még egyszer, hogyan sorolja fel Lenin a fővárosi rangját elvesztett főváros, Pétervár életének jellemző tüneteit. „Értelmetlenül betört ablakok", „lövések és jajkiáltások hangja a börtönből", „a Pétervárott maradt, végtelenül fáradt nem munkásemberek beszédeinek foszlányai"... A levél sodró orkánjában úgy kavarognak ezek a részletek, mint megannyi papírfoszlány, porszemecske, törött üvegcserepek egy elhagyott, már üres lakásban. A történelem vihara a lomtárba juttatja őket. Nem fontos az egész, csak éppen fölvillan Iljics előtt a Jövendő vakító fénysugarában, amely megtisztítva az utat, félelmetes léptekkel közeleg, és holnap Valóság lesz.

És most képzeljük el, milyen érzéseket kelt a betört ablakok panaszos csengése, a lövések, a jajkiáltások, a megbántottak panaszai Gorkijban, aki ott él a megrendült város centrumában, és minden idegszálával, a művész fölfokozott érzékeivel – sajátos, rendkívül érzékeny emberi szervezetével – mint egy rádióantenna fogja föl a szenvedés nyögéseit, a régi világ összeomlásának zaját, a véletlent, amely az össze nem szokott, lehangolt, ritmusából kiesett zenekar karmesterévé vált – a véletlent, amelyet ebben a kegyetlen közmondásban fogalmazott meg a népi bölcsesség: „Ha írtják az erdőt, röpül a forgács!" A művész azonban soha nem fogadja el adottnak az emberi szenvedést. Nem fontos, kikről van szó, honnan jöttek. Emberek. Emberek – és nem forgácsok. S az emberek őhozzá, a művész-antennához vagdossák panaszaikat, fogcsikorgatásukat. S Gorkij az emberi tiltakozás szószólójává válik, mintha csak Jean-Paul Richter régi regényének hőse, Siebenkäs, a „szegények ügyvédje" támadt volna fel halottaiból. Lenin számára, Leninnel szemben pedig ő a vádló a mindegy, hogy miféle, de emberi szenvedések őrült zenekaráért. Nem hajlandó

elmenni Pétervárról, nem hajlandó külföldre utazni, nem hajlandó elkísérni Nagyezsda Konsztantyinovnát a volgai hajóútra, hiába ajánlja neki Lenin. Betegen, elkínzottan, makacsul visszautasítja Lenin valamennyi javaslatát: „Nem, nem, nem." Így válik a távozó régi, szenvedő világ „diplomatájává" s ezáltal támogatójává, összegyűjtőjévé, szervezőjévé mindannak, ami ész, tehetség és érték maradt a fővárosi rangját elvesztett fővárosban. Élelmiszerkiutalás a tudósoknak, lakás az otthontalanoknak, tüzelő a lakásokba, kutyák Pavlov számára. Az értelmiség táplálásának – testi és szellemi táplálásának – nagyszabású rendszerét építette ki a példátlan méretű Világirodalmi Könyvkiadó révén. És menet közben még arra is jut ideje és gondja, hogy a hozzá betoppanó kezdő írót megajándékozza Lichtenstadt ismeretlen (ám a későbbiek során oly fontossá és ismerőssé vált) nevével.

Lenin nagy dialektikus volt, gyűlölt minden „megállapodott", kiváltképpen minden megrekedt, élettelenné vált szót. Idézzük csak föl és próbáljuk megérteni az Inessza Armand-hoz intézett levelének zseniális gondolatmenetét:

„Az emberek legnagyobbrészt (a burzsoázia 99%-a, a likvidátorok 98%-a, a bolsevikok 60–70 %-a) nem tudnak *gondolkodni,* s csupán *szavakat magolnak be.* Bemagolták az »illegalitás« szót. Jól bevésték az agyukba. El tudják ismételni. Betéve tudják.

De hogy *miként* kell megváltoztatni az *illegalitás formáit* az új helyzetben, hogyan kell emiatt *újból* tanulni a már megtanultakat és hogyan kell gondolkodni – ehhez nem értünk."*

Lenin ilyen volt egészen a haláláig, és abból ítélve, hogy mekkora nehézségekkel kellett megküzdenie 1917-től, a breszti békétől kezdve a NEP bevezetéséig, az említett „60–70%" nemhogy csökkent volna, inkább még nőtt is. Legalábbis

* *Lenin Művei.* 35. köt. 109. old.

azokban a legutolsó munkáiban, amikor már nem is tud írni, csak diktálni, még mindig a régi hatalmas és hajlékony dialektikus. 1923. január 4-én és 6-án diktálja le *A szövetkezetekről* című cikkét. A szövetkezeteket a forradalom előtt „méltán kigúnyolták, kinevették és lekicsinyelték" a bolsevikok. A körülmények közben megváltoztak, új helyzet állt elő, a termelési eszközök a néphatalom birtokába jutottak – ám az a bizonyos 60–70% ugyanúgy „nevet". „S még sincs minden elvtársunk tisztában azzal, milyen gigászi, mérhetetlen jelentőségre tesz szert most a mi szempontunkból Oroszország lakosságának szövetkezetekbe tömörítése... Az orosz lakosságnak eléggé széles körű és eléggé mélyreható tömörítése szövetkezetekben az új gazdasági politika uralma mellett lényegében minden, amire szükségünk van..."* Egészen a haláláig – pedig már a tollat sem bírja tartani – tanítja az elvtársakat a dialektika megértésére, arra, hogy gondolkodni kell, hogy újra át kell értékelni a szavakat a helyzet minden változásakor.

És Lenin – s ez szervesen összefügg a dialektikus gondolkodás vele született adottságával – mélységesen, önfeledten szerette az életet, „az élet örökké zöld aranyfáját". Az élet volt az ő nagy korrektora. Az élet kínálta tanulságot nyomban elfogadta, és szívesen mondogatta ilyenkor, hogy „kegyetlenül tévedett". Egyik, Gorkijnak szóló levelében is kifakadt:

„Bizisten, igaza volt Hegelnek, a filozófusnak: az élet ellentmondásokon át halad előre, és az élet eleven ellentmondásai sokkal gazdagabbak, sokoldalúbbak, tartalmasabbak, mint azt az emberi elme eleinte gondolná."**

Ezzel a hajlékony dialektikus gondolkodási képességével összefüggő életszeretetével szerette Lenin Gorkijt, vonzódott

* *Lenin Művei*, 33. köt. 467–468. old., Budapest, 1953.

** *Lenin Művei*. 34. köt. 412. old.

hozzá. Tévednek, akik azt hiszik, hogy levelezésük során csakis Lenin tanította Gorkijt, csakis Gorkijnak volt szüksége őrá. Ha jól átgondoljuk ennek a levelezésnek minden szavát, megérezzük, milyen nagy szüksége volt Iljicsnek is a lázadó, minduntalan visszakozó, makacs, minden benyomásra érzékenyen reagáló Gorkijra; ebben a barátságban, e látszólag annyira különböző másik ember válaszain csiszolta, köszörülte élesre a maga gondolatait. A politikusnak úgy kell a művész, mint a levegő, mint a kenyér; mint ahogy a jobb lábnak kell a bal, mert ahogy egy nagyon-nagyon régi filozófus mondta, jártunkban sorozatosan *elesünk,* és ha hiányozna a bal lábunk, mindig arra az oldalra zuhannánk, ha pedig a jobb hiányozna, akkor jobb felé, s csak azáltal haladunk előre, hogy hol az egyik, hol a másik lábunkra esünk. Lehet, hogy durva egy kicsit ez a hasonlat, talán túlságosan is az. Én úgy érzem, hogy ha Gorkij másmilyen lett volna, ha nem kerül tévútra 1908-ban, majd 1917-ben, és lehet, hogy nemegyszer *előtte és utána is;* ha nem gyújtja fel, nem csihol belőle szikrákat a vele való vitatkozás, Iljics nem szerethette volna őt ennyire.

És most ismét felidézem „emlékezetbeli" találkozásukat a halál küszöbén.

Nemcsak Nagyezsda Konsztantyinovna, hanem valamennyiünk szeme előtt, akiket az élet Iljicshez kötött, ott kell lebegjen ez a kép: ahogy Lenin a felolvasott cikket hallgatja, s közben az ablakon át valahová a távolba tekint. „Életének utolsó hónapjában" – írta Krupszkaja Gorkijnak, tehát télen. Amikor az ablakon át a behavazott fákra látni, de az ágak közt messzire ellát a szem, a gorki park fasoráig, talán a távoli kis tisztásig is. Tél van, a természet dermedten alszik a jég páncéljában, nem énekelnek a madarak, s a falakon nem hatol keresztül a fagy ropogása sem. Nagyezsda Konsztantyinovna nyugodt,

egyenletes hangon olvas, nehogy felizgassa a beteget. Gorkij cikkét olvassa:

„Lenin egész életének alapvető célja: az egész emberiség jóléte, s őneki feltétlenül meg kell pillantania a távoli századok homályában annak a nagyszerű folyamatnak a végét, amelynek kezdetét egész akarata aszkéta módra s bátran szolgálja..."*

Nekem úgy rémlik, hogy ezeknél a szavaknál alig észrevehető mosoly derítette fel Lenin arcát. Bizonyítékom nincs rá. Az egyetlen tanú, Krupszkaja egy szót sem szól erről. Ám ha behunyom a szemem, vagy ha a sorban lassan lépkedve figyelmesen megnézem a Mauzóleum örök csendjébe merült mozdulatlan vonásokat, minduntalan felrémlik előttem ez a mosoly. Kellett, hogy egy egészen kicsit elmosolyodjék. Vajon miért támadt hirtelen az az ötlete Vlagyimir Iljicsnek, hogy meghallgassa régi barátjának ezt a réges-rég ismert írását, amely annak idején alaposan feldühítette? Nyilván nem azért, hogy búcsúzóul elringatózzék a dícséret hullámain. S nem is azért, hogy ellenőrizze, joggal háborodott-e föl miatta annak idején.

Ez már a találgatások birodalma. S akinek kulcsa van ehhez a birodalomhoz, annak joga van belépni. A kulcs: a szeretet. S nekem kezemben van ez a kulcs.

– Hm, hm... – mondhatta magában Iljics. „Jellegzetes rövid indulatszavának – »hm, hm« – végtelenül sok árnyalatot tudott adni, a maró gúnytól az óvatos kétkedésig, s e »hm, hm«-ben gyakran csendült meg az az okos humor, mely az élet ördögi ostobaságait kitünően ismerő, éles látású ember tulajdonsága" – írta róla halála után Gorkij.**

Vajon mit fejezhetett ki ez a mostani „hm, hm"? Az utolsó években, s kivált most, hogy a betegség mozdulatlan fekvésre

* Lenin–Gorkij: *Levelek, visszaemlékezések.* 223. old.

** Uo., 254. old.

kényszerítette őt, a harcost, nagyon hiányoztak neki a barátjával folytatott régi viták: a harcos unatkozott a polémia nélkül. Szerette volna megérteni, megtapintani ezeket a sorokat, felizzani áramuktól s visszapattanni, hogy meglegyintse az élet forró lehelete, „eleven ellentmondásai" – amelyek „sokkal gazdagabbak, sokoldalúbbak, tartalmasabbak, mint azt az emberi elme eleinte gondolná" – meglocsolják éltető vizükkel, ha már az orvosok tiltják a vitatkozást, a személyes találkozásokat, felkelni és sítalpakon siklani oda messzire, de erre sem lesz már soha többé ereje. Lehet, hogy nem pontosan ez járt a fejében. Lehet, hogy csak valahol a lelke mélyén, az ösztöneiben fogalmazódott meg, szavak nélkül. De a pillanatnyi kapcsolat és megszakítása, az eleven kontaktus a vitapartnerrel máris létrejött.

Hm, hm... „aszkéta módra és bátran"? Formailag helytelen: az aszkézis nem egyeztethető össze a bátorsággal, az élettől való menekülés nem bátorság, hanem gyávaság. És a valóságban is helytelen: Lenin soha nem volt aszkéta. Ő harcos volt.

Azt mondják, közvetlenül a halál előtt elvonul az ember előtt az egész élete, gyermekkorától kezdve egészen utolsó napjaiig. Vajon milyen képek villantak fel akkor Lenin távolba tekintő szeme előtt? Pillantása a park behavazott fáira esett. Nemrég a gluhovói gyár kovácsa jött vele szembe ebben a fasorban: a csodálatos öreg mintha csak a korai Gorkij lapjairól lépett volna le. A kovács megölelte Lenint, és egyre ezt hajtogatta: „Én munkás vagyok, Vlagyimir Iljics, kovács... Kovács vagyok, s mi majd kikovácsoljuk mindazt, amit te kigondoltál..."* – és közben sírt. A nép szeretetének melege ölelte körül Lenint. A gluhovói munkások cseresznyefa-csemetéket hoztak elültetni. Jó dolog ez, a fák, a természet... S lehet, hogy

* *Visszaemlékezések V. I. Leninre.* 369–370. old., Moszkva, 1960. 3.

az emlékezet szárnyai még messzebb röpítették, a Rothorn lábához, egy kis svájci faluba, Sörenbergbe, ahol hármasban sétálgattak az erdőben, és gombát szedtek – tömérdek gomba volt ott. S a kert sarkában várja az asztala, a munka öröme...

Sokkal később így írt Krupszkaja az emlékirataiban: „Korán keltünk, és az ebédig, melyet itt is, mint Svájcban mindenütt, pontban 12 órakor tálaltak, mindenki a maga kis sarkában szorgoskodott a kertben. Inessza gyakran zongorázott ezekben a délelőtti órákban, és a zene lágy hangjai mellett különösen jól ment a munka."* A muzsika lágy hullámai, elkeveredve az erdő, a vargányagombák, a napsütötte, mohos völgyhajlatok illatával, fölöttük a »Vörös Szarv« – a Rothorn – és fehér alpesi rózsák...

Lenin tudott gyűlölni a harcban, ami emberi tulajdonság. És Lenin tudott szeretni, ami az emberi szív tulajdonsága. Ha nem így van, ha Lenin aszkéta, az emberiség nem szerethette volna meg annyira, és nem érezné minden időben igazán a magáénak.

1968

* N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre*. 282–283. old.

TARTALOM

A KOMMUNISTA NEVELÉSE 7

ILJICS NYOMÁBAN 45

A BRITISH MUSEUM KÖNYVTÁRÁBAN 87

SORRENTÓI KARÁCSONY 145

МАРИЭТТА ШАГИНЯН
ЧЕТЫРЕ УРОКА У ЛЕНИНА
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЦК ВЛКСМ
„МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ" 1969

A kiadásért felel az Európa Könyvkiadó igazgatója – Felelős szerkesztő: Árvay János – A szöveget az eredetivel egybevetette: Palotás Magda – A védőborító és a kötésterv Pohárnok Mihály munkája – Műszaki szerkesztő: Szegedi Lászlóné – Műszaki vezető: Siklós Béla – Készült: 4400 példányban, 13,– (A/5) ív terjedelemben, az MSZ 5601–59 sz. szabvány szerint
EU 38–i–7071 – 70.2445 Kner Nyomda